

Mirqasım Çeşmazər

(Mirqasım Mikail oğlu Çeşmazər)

**AZƏRBAYCAN DEMOKRAT
FİRQƏSİNİN (ADF)
YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ
(Cənubu Azərbaycan 1945 – 1946 cı illər)**

Ön söz

Müqəddimə

1-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANDIĞI SIYASI, İQTISADI VƏ SOSIAL ŞƏRAIT

1941-ci il avqust ayının 25-dən sonra ölkənin siyasi vəziyyəti

Ölkənin əsas iqtisadi və sosial problemləri.

Azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi və Azərbaycanda yeni siyasi partiyanın yaranması zərurəti

2-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANMASI VƏ XALQ AZADLIQ HƏRƏKATININ QƏLƏBƏSİ UĞRUNDA MÜBA-RİZƏ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) yaranması

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbər siyasi qüvvəyə çevrilməsi

ADF-nin xalq hakimiyyəti uğrunda siyasi və silahlı mübarizəyə rəhbərliyi

3-cü fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN XALQ HAKİMİYYƏTİ TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə rəhbərliyi

Azərbaycan Milli hökumətinin demokratik islahatlar proqramının həyata keçirilməsində ADF-nin rolu

Azərbaycan Xalq hakimiyyətinin mahiyyəti, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə

İran dövlətinin Azərbaycan xalq hakimiyyəti üzərinə hücumu

Nəticə

ön söz

Oxuculara təqdim olunan bu kitab müəllifin gərgin axtarırlarının nəticəsidir. Geniş mənbə və ədəbiyyat əsasında yazılmış həmin əsər Cənubi azərbaycanlıların milli azadlıq, demokratiya və sosial hüquqlar uğrunda mübarizəsinin mühüm mərhələsində 1945- 1946-cı illər hərəkətində rəhbər rol oynayan Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması zərurətini inandırıcı surətdə göstərir. Monoqrafiyada həmin partiyanın marksizm-leninizmi Cənubi Azərbaycan şəraitində tətbiq etməklə, geniş demokratik kütləni öz arxasınca aparması, İran dövləti çərçivəsində azərbaycanlıların öz milli hökumətini (cəmi bir il ömür sürsə də) yaratması, bunun üçün sosial-iqtisadi və siyasi şəraitin yetişməsi problemləri elmi ardıcılıqla əsaslandırılmışdır.

Qələmə aldığı hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan müəllif bu əsəri yüksək vətəndaşlıq hissilə, obyektiv faktlar əsasında yazmışdır.

Əsər bugünkü İranın hələ də həll olunmayan bir çox kəskin problemlərinə yanaşmaq baxımından da qiymətlidir. **1978 -1979-cu illərdə iranda mühüm bir inqilab baş versə də sayca çox olmalarına baxmayaraq azlıqda qalan millət hüququnda olan azərbaycanlılara, eləcə də kürdlərə, türkmənlərə, bəluclara və başqa millət və milli qruplara verilən sosial-siyasi və mə'nəvi və'dlər yerinə yetirilmədiyinə görə başlanmış mübarizənin yeni bir şəraitdə, yeni mərhələdə, yeni forma və vasitələrlə davamı gözlənilir.** Monoqrafiyada qoyulan və İran xalqlarını indi də maraqlandıran (əlbəttə yeni ictimai-siyasi şəraitdə) mühüm sosial və milli azadlıq problemləri mübarizənin hazırkı və gələcək mərhələləri baxımından aktualdır. Əsər həm də Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin o dövürkü fəaliyyətinin cənubi azərbaycanlıların milli azadlıq mübarizəsinin indiki mərhələsi üçün nümunəviliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ş.Ə.Tağıyeva

MÜQƏDDİMƏ

XX əsrdə İran xalqlarının mütləqiyyət və imperializm əleyhinə, milli azadlıq və demokratiya uğrunda inqilabi hərəkatının dərin iqtisadi, sosial və siyasi kökləri olmuşdur. Bununla yanaşı 1905-ci ildə Rusnyada baş vermiş burjua-demokratik inqilabı, 1917-ci il Böyük Oktyabr sosialist inqilabı, xilaskar Sovet Ordusunun 1945-ci ildə faşist Almaniyası və militarist Yaponiyası üzərində ümumdünya tarixi qələbələri və nəhayət SSRİ-nin sür'ətli tərəqisi İran xalqlarına da inqilabi tə'sir göstərmiş və bu ölkədə azadlıq hərəkatına təkan vermişdir.

1905-1911-ci illər İran inqilabı dövründən başlayaraq iranda və Cənubi Azərbaycanda xalq kütlələrinin inqilabi hərəkatına İran Sosial-Demokrat Firqəsi (1905-1912), İran Ədalət Partiyası (1917-1920), Azərbaycan Demokrat Firqəsi (1917- 1920), İran Kommunist Partiyası (1920-1939) və xüsusilə 1941 -ci ilin oktyabrından, İran Tudə Partiyası (İTP) rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda(1) 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, 1945-1946-cı illərdə isə Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə inqilabi mübarizə baş vermişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) rəhbərliyi ilə, geniş kütlələrin azadlıq hərəkatı daha da güclənmiş və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin (12 dekabr, 1945—20 dekabr, 1946) qələbəsi ilə nəticələnmişdi.

Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələrinin 1960-cı il müşavirəsinin bəyanatında göstərilir ki, dünya sosializm sisteminin varlığı və imperializm mövqələrinin zəifləməsi istiqlaliyyət əldə etmək üçün məzlum xalqlar qarşısında yeni imkanlar açmışdır [1, 35]. Kommunist və fəhlə partiyalarının 1969-cu il beynəlxalq müşavirəsinin sənədlərində deyilir: Bizim dövrümüz kapitalizmdən sosializmə keçid dövrüdür. Dünyada qüdrətli inqilabi proseslər genişlənməkdədir [2, 1].

İran xalqları da 1947-1978-ci illərdə inqilabi mübarizənin bu axınından kənar qalmamışdı. İran xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsi ildən-ilə genişlənməmiş və güclənmişdir. 1979-cu ilin fevralında iranda şahlıq əleyhinə, antiimperialist xalq inqilabı qalib gəldi. Lakin az sonra hakimiyyətdən sui-istifadə edən ifrat sağ ruhanilər xalqın inqilabdan və respublikadan gözlədikləri arzuları puça çıxartdılar. Ölkədə ruhanilərin diktaturası yarandı. Xalq azadlıq və sosial tərəqqi uğrunda mübarizəni irtica şəraitində davam etdirməli oldu. 1978-1979-cu illər İran inqilabı 1905-ci ildən başlayaraq mütləqiyyətə, şahlıq rejiminə və imperializmə qarşı inqilabi mübarizə nəticəsində hazırlanmışdı. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yaranması və fəaliyyəti son İran inqilabına qədər baş vermiş mühüm inqilabi hadisələrdən biridir.

1905-1911-ci illər İran inqilabı dövrü və 1918- 1922-ci illər milli azadlıq hərəkatı sovet tarixçiləri M. S İvanov, A. Dadaşlı, M. N. İvanova, Ş. A. Tağıyeva, Z.Z Abdullayev, T. Ə. İbrahimov (Şahin), S. M. Əliyev, Q. M. Petrov, S. Ş. Aslani, N. A. həsənov tərəfindən əsaslı və hərtərəfli tədqiq edilmişdir.

1945-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Demokrat Fırqəsi daxili və beynəlxalq şəraiti nəzərə alaraq Azərbaycanda xalq hərəkatının ümum demokratik və milli azadlıq tələbini irəli sürürdü. 1945—1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın bütün gedişi müəyyən dərəcədə ADF ilə bağlı olmuş, eyni zamanda ümumiran azadlıq hərəkatına çox böyük təsir göstərmişdir. Bu hərəkat iranda, o cümlədən də Azərbaycanda inqilabi qüvvələr üçün böyük təcrübə və dərs oldu, xalq kütlələrini daha da fəallaşdırdı. Milli burjuaziyanı imperializm əleyhinə mübarizəyə cür'ətləndirdi. 1941 - 1946-cı illərdə Azərbaycanda siyasi-ictimai mübarizə daha mütəşəkkil və daha şiddətli xarakter aldı, əhalinin daha çox kütlələrini əhatə etdi, nəhayət silahlı üsyan və xalq hakimiyyəti ilə nəticələndi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Azərbaycanda və iranda hakimiyyət başına keçmiş ilk marksist partiya oldu. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən „Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər)“ mövzusunun ayrıca və hərtərəfli tədqiq edilməsinin aktual elmi və praktik əhəmiyyəti vardır.

Bir sıra marksist tarixçilər və eləcə də bir sıra burjua müəllifləri öz əsərlərində iranda və Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı problemlərinə toxunmuşlar. Lakin indiyə qədər ADF-nin yaranması, fəaliyyəti, inqilabi hərəkata və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinə (12 dekabr 1945-20 dekabr 1946-cı il) rəhbərlik kimi mühüm cəhətinə ayrıca əsər həsr edilməmişdir.

Bu əsərdə ilk dəfə olaraq 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi ADF-nin yaranması və fəaliyyətinin qanunauyğunluğu, onun təşkili, inqilabi hərəkata və xalq hakimiyyətinə rəhbərliyi hərtərəfli tədqiq edilmişdir.

İndiyə qədər İran və Azərbaycanda 1941—1946-cı illər milli azadlıq və demokratik hərəkatın bu və ya digər cəhətinə aid bir sıra əsərlər yazılmışdır.

Marksist tarixçilərin bu əsərləri sırasında birinci növbədə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin sədri (sentyabr 1945-iyun 1947-ci illər) və Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri (12 dekabr 1945-25 iyun 1946-cı illər) S. C. Pişəvərinin əsərlərini, nitqlərini, bəyanat və müsahibələrini göstərmək lazımdır.

Sovet tarixçiləri, şərqşünasları və publisistləri, o cümlədən M. S. İvanov, A. V. Başkirov, E. A. Orlov, Əlövsət Quliyev, M. İbrahimov, Q. Məmmədov və başqaları 1945-1946-cı illərin Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına da əsərlər həsr etmişlər. Bu müəlliflər içərisində M. S. İvanov öz əsərlərində İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülmədən, bu dövlətin irticaçı mahiyyətindən, Azərbaycan xalqının muxtariyyət qazanmaq uğrunda mübarizəsindən, Azərbaycan Milli hökumətinin yaranmasından, onun reformalarından və bunların antifeodal və antiimperialist mahiyyətindən geniş bəhs etmişdir [Bax: 3, 4].

Ələvsət Quliyev əsərində göstərir ki, Azərbaycanda 1945-ci ilin sentyabrında yeni siyasi partiyanın- Azərbaycan Demokrat, Firqəsinin yaranması qüvvətlənməkdə olan milli azadlıq hərəkatının zəruri nəticəsi olmuşdur [5, 67]. M. İbrahimov yazır ki, 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatının qarşıya qoyduğu vəzifələr Azərbaycan xalqının tarixi inkişafının nəticəsi olmuşdur [6, 3]. Q. Məmmədov öz tədqiqatında 1945-1946-cı illərdə ADF-nin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda xalq demokratiyası quruluşunun yaranması nəticəsinə gəlmişdir [Bax: 7].

Elmi tədqiqatçıların bir qrupu İran və İran Kürdistanına həsr etdikləri əsərlərində milli azadlıq və demokratik hərəkat məsələlərindən bəhs etmişlər. Bunların sırasında R. h. Qazini, Ə. Ə. Əminzadəni, H. A. Bəhramini, T. Musəvini, R. Namvəri, Ə. İ. Şəmidəni və başqalarını göstərmək olar.

Müəlliflərdən başqa bir qrupu öz əsərlərini 1945-1946-cı illər milli azadlıq və demokratik hərəkatın bə'zi mühüm problemlərinə həsr etmişlər. Buna görə də ADF-nin yaranması və fəaliyyəti məsələlərindən olduqca az və səthi bəhs etmişlər. M. Ə. Abdullayev (Vilayi) Azərbaycanda demokratik mətbuatın azadlıq hərəkatında rolunu, xüsusilə ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin (5 sentyabr, 1945-10 dekabr, 1946-cı illər) nəşri və milli azadlıq hərəkatında rolunu [Bax: 8]; Ə. Ə. Dəvəliməmməd Azərbaycan Milli hökumətinin yaranmasını, fəaliyyətini və islahatlarını [Bax: 9]; F. M. Dəstgüsadə Azərbaycan Milli hökumətinin iqtisadi tədbirlərini, xüsusilə aqrar islahatını [Bax: 10]; S. Q. Mirzəzadə Azərbaycan Milli Məclisi və onun qanunvericilik fəaliyyətini [Bax: 11] ətraflı surətdə tədqiq etmişlər.

Tədqiqatçılardan H. M. həsənov, İ. Q. İbrahimi, Ç. Ələsgərov, S. İ. Səmədov, A. İ. Miqunov, H. İ. Billuri, Q. A. Kəndli-Herisçi, H. R. Məmmədşadə və başqaları da öz əsərlərində ADF-nin fəaliyyətindən bəhs etmişlər.

İrənin burjua tarixçiləri və müəllifləri Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti problemini ayrıca tədqiq etməmişlər. Onlar öz əsərlərində partiyanın yaranmasının obyektiv və tarixi şəraitinin təhlilinə, ADF-nin və Azərbaycan Milli hökumətinin proqramlarının və digər rəsmi sənədlərin təhlilinə əsaslanmamışlar. Bu müəlliflərin təqribən hamısı İrənin şahlıq quruluşunu, istismarçı sinifləri və imperialist dairələrini və onların milli azadlıq hərəkatını boğmaq siyasətlərini müdafiə etmişlər. Onlardan bə'ziləri də Azərbaycan xalqının İrəni dövləti daxilində öz müqəddəratını muxtariyyət yolu ilə tə'yin etməsini kökündən təhrif edərək bunu separatizm adlandırırlar. Burjua müəlliflərinin çoxu əsərlərində milli azadlıq hərəkatına aid olan bir çox faktı, o cümlədən Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranmasının gedişni, bu partiyanın üzvlərinin sayını və sairəni qəsdən təhrif edirlər.

İrənin burjua tarixçilərindən Ə. Dəhqan [Bax: 12], M. Müctehidi [Bax: 13, 14, 15] və Ş. Cavadi [Bax: 16]. Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkatı nəticəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin bə'zilərinin mütərəqqiliyini e'tiraf etməli olmuşlar. Lakin onlar da bu demokratik hərəkatın əsas və obyektiv səbəblərini göstərməmiş və bu hərəkatın boğulmasında imperialist dövlətlərin rolunu pərdələməyə çalışmışlar.

Burjua müəlliflərindən İ. N. Buşehri, Ə. Əmidi-Nuri, H. Ümid, S. Ə. Fədayi-Ələvi və başqaları 1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkatına bir çox cəhətdən obyektiv yanaşmışlar. İ. N. Buşehri əsərində Azərbaycanda baş vermiş hərəkatın ictimai, demokratik və xalq hərəkatı olduğunu və İran xalqlarının milli hakimiyyətinə zidd olmadığını göstərmişdir [Bax: 17]. Ə. Əmidi-Nuri əsərində yazır ki, Azərbaycan demokratik hərəkatı İran hökumətinin zülmünün kəskinləşməsi nəticəsində baş vermiş və Azərbaycan xalqı haqlı olaraq üsyan etmişdir. O, Azərbaycan demokratlarının xalq içərisində böyük hörmətləri olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir [Bax: 18]. H. Ümid əsərində Azərbaycan Milli hökuməti zamanı məktəblərdə dərslərin Azərbaycan dilində keçildiyini, Azərbaycan dilində dərslilər hazırlandığını və Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Universiteti yaradıldığını qeyd etmişdir [Bax: 19]. S. Ə. Fədayi-Ələvi əsərində göstərir ki, cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunu İran inqilabına (1905-1911) səbəb oldu, 1917-ci ildən sonra da iranda xalq üsyanları baş verdi. Bunların çox qiymətli nəticəsi, davamı kimi və qanunauyğun olaraq Azərbaycan demokratik hərəkatı yarandı [Bax: 20].

İran müəlliflərindən N. Sepide Dəm İran və Azərbaycanın 1941-1946-cı illər demokratik hərəkatının antiimperialist və antifeodal xarakterdə olduğunu yazır və göstərir ki, 1946-cı ilin sonunda amerikan və İngilis imperialist qüvvələrinin bilavasitə köməyi ilə Azərbaycan xalqı yenidən feodalburjuaların və hərbcilərin hökmranlığı altına alındı [Bax: 21].

Qərbin burjua tarixçiləri İrana aid kitab və məqalələrində Azərbaycan demokratik hərəkatına səthi toxunmuş, İranın şahlıq quruluşunu və imperialist dairələrin mənafeyini müdafiə etmişlər. Onlar İranın obyektiv şəraitini, xalqın siyasi hüquqsuzluğunu, şiddətli sinfi və milli zülm xalqı inqilabi mübarizəyə təhrik etdiyini görmək istəməmişlər. Qərbin burjua müəllifləri öz yazıları ilə imperialistlərin təcavüzkarlıq və müdaxiləçilik siyasətlərinə xidmət etmişlər.

Qərbin burjua tarixçiləri və müəlliflərindən V. Doqlas, V. İqelton, C. Lençovski, Ə. K. Lempton, R. Rossov, R. N. Fray [Bax: 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28] və başqaları kitablarında 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda inqilabi xalq hakimiyyəti tərəfindən mühüm siyasi, iqtisadi və ictimai demokratik islahatlar həyata keçirildiyini qeyd və e'tiraf etmişlər.

Qərbin burjua tarixçiləri Azərbaycan demokratik hərəkatına aid olan bir sıra faktı və hadisəni təhrif etmişlər. O cümlədən V. İqelton və Ç. Lençovski əsərlərində 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda hərəkat, partiya və təşkilatın separatik olduğunu iddia etmişlər [Bax: 23, 24]. Lakin onlar bu iddialarını sübut etmək üçün heç bir sənəd və fakt göstərmirlər.

İngilis dilində yazan İranlı burjua tarixçilərindən Sepehr Zəbih Azərbaycan demokratik hərəkatı və Azərbaycan Demokrat Fırqəsi barədə bir sıra məsələlərə obyektiv yanaşır. O, kitabında göstərir ki, ADF-nin müraciətnaməsinin tələbləri obyektiv və mütərəqqi sosial-iqtisadi mahiyyətə malikdir. Azərbaycan Xalq Konqresinin qərarları İranın ərazi bütövlüyünü təhlükəyə salmadan və İranın Əsas Qanununa tərəfdar

olmaqla Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququ tələb edirdi. Azərbaycan Milli hökuməti inqilabi hökumət idi, xalq kütlələrinin birliyini təmsil edirdi. Azərbaycan Demokrat Firqəsi Azərbaycana muxtariyyət verilməsini və Azərbaycan dilinin rəsmi surətdə tanınmasını tə'kidlə tələb edirdi. Səpehr Zəbih Azərbaycan Əyalət Əncüməninin və İran Tudə Partiasının rəsmi sənədlərinə əsaslanaraq yazır ki, 1946-cı il dekabrın ortalarında İran hökuməti ilə Azərbaycan arasında silahlı vuruşmaların davam etməsi ABŞ və İngiltərə imperialistlərinin müdaxiləsinə səbəb olacağını və beləliklə beynəlxalq sülh üçün təhlükə yaranacağını nəzərə alaraq Azərbaycan Əyalət Əncüməni silahlı vuruşmanın dayandırılmasına fərman verdi. Səpehr Zəbih çox düzgün olaraq yazır ki, Azərbaycan inqilabi rejiminin daxili mütərəqqi proqramı onun dağılmasına səbəb ola bilməzdi [Bax: 29].

Azərbaycan xalqının 1945-1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məsələləri İranın siyasi dairələrində indi də qızğın surətdə müzakirə olunur və inqilabi qüvvələr tərəfindən diqqətlə öyrənilir. Eyni zamanda göstərilən illərdə Azərbaycanda baş vermiş inqilabi hərəkatın və yaranmış xalq hakimiyyətinin inqilabi mahiyyətinin burjua müəllifləri və siyasi simaları tərəfindən təhrif olunması davam edir. İranda 1978- 1979-cu illər antimonarxist, antiimperialist xalq inqilabının qələbəindən sonra da Azərbaycan xalqının siyasi və milli hüquqlarının tə'min olunması qarşıda durur.

Birinci Fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANDIĞI SİYASİ, İQTİSADI VƏ SOSIAL ŞƏRAİT

1941-ci il avqust ayının 25-dən sonra

ölkənin siyasi vəziyyəti

1941-ci ilin payızında Azərbaycanda demokratik və milli azadlıq hərəkatının yenidən yüksəlişi üçün şərait yarandı.

İkinci dünya müharibəsinin gətirdiyi dövrdə Ümum-İranda mühüm əhəmiyyətli siyasi dəyişikliklər baş verdi. Bu siyasi dəyişikliklər, əsasən SSRİ-nin və İngiltərə dövlətinin silahlı qüvvələrinin İrana daxil olmasından (1941-ci il avqust), Riza şah diktaturasının dağılmasından və ölkədə xalqın azadlıq hərəkatının yenidən, açıq surətdə inkişaf etməsi üçün imkan yaranmasından ibarət idi.

1941-ci il sentyabrın 16-na qədər İranda Riza şah diktaturası hökmran idi(2). hələ 1929-cu ildə, İran Kommunist Partiyası (İKP) Riza şah diktaturasının mahiyyətindən bəhs edərək göstərirdi: İranın hazırkı hökumətinin mülkədar və burjuaziya siniflərinə arxalandığına və ölkəni İngiltərə imperializminin nüfuzu altında diktatorluq və bürokratiya üsulu ilə idarə etdiyinə şübhə yoxdur [Bax: 30, 60]. KP-nin bu fikrinin düzgünlüyünü İranın siyasi, iqtisadi və sosial həyatı təsdiq etmişdir. Riza şahın hökmranlığı haqqında nüfuzlu burjua qəzetlərindən olan «Mehre İran» yazırdı: «İran tarixində demokratiya iyirmi il ləngimiş və onun yerini diktatorluq tutmuşdu» [31, 7 IV, 1942].

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində isə Riza şah hökumətinin faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması nəticəsində ölkədə alman agenturası güclənmiş və İrandan SSRİ-yə qarşı hücum təhlükəsi yaranmışdı. Bununla əlaqədar olaraq 1941-ci il avqustun 25-də (1320-ci il, 3 şəhrivər) eyni vaxtda SSRİ və İngiltərə dövlətlərinin silahlı qüvvələri İrana daxil oldular.

Dünyada birinci sosialist dövləti olan SSRİ, xalqların azadlığını, istiqlaliyyətini və dünya mədəniyyətini faşistlərdən qoruyurdu. Sovet hökuməti 1921-ci il tarixli Sovet-İran müqaviləsinin

6-cı maddəsinə uyğun olaraq öz qoşunlarını İranın şimal əyalətlərinə daxil etməli oldu. Həmin 6-cı maddədə yazılmışdı ki, İran ərazisində üçüncü ölkə tərəfindən silahlı müdaxilə yolu ilə işğalçılıq siyasətinə və yaxud İran ərazisini Sovet Rusiyası əleyhinə hərbi hücum istinadgahına çevirməyə cəhd olunarsa Sovet hökuməti tərəfindən edilən xəbərdarlıqdan sonra İran hökuməti özü bu təhlükənin qarşısını almağa qadir olmazsa Rusiya Sovet hökuməti özünü müdafiə məqsədilə zəruri hərbi tədbirlər görmək üçün öz qoşunlarını müvəqqəti olaraq İran ərazisinə daxil etmək hüququna malik olacaqdır [Bax: 33, 76].

SSRİ silahlı qüvvələrinin 1941-ci ildə İrana daxil olmasının çox böyük hərbi və siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Birincisi, Sovet qoşunları İrana daxil olmaqla bir tərəfdən alman-faşist işğalçıların İran ərazisindən SSRİ-yə hücum planlarını pozdu, digər tərəfdən də İrani müharibəyə cəlb olunmaq kimi böyük bir təhlükədən xilas etdi. Bununla əlaqədar olaraq Təbrizdə çıxan «Azərbaycan» qəzeti yazmışdır: «Əgər müttəfiqlərin (SSRİ və İngiltərənin- M. Ç.) qüvvələri İrana daxil olmasaydı, yaqin faşistagətlərinin təhriki nəticəsində İran həqiqi müharibə meydanına çevrilərdi» [Bax: 32. 2. II. 1942]. SSRİ Qoşunlarının İrana daxil olması eyni zamanda İngiltərə və Amerika qoşunlarının hər birinin ayrılıqda bütün ölkəni işğal etmək planlarını pozdu [Bax: 34, 94]. Beləliklə, sovet qoşunlarının iranda olması İranın istiqlaliyyətini və suverenliyini qorudu. İngiltərə dövləti silahlı qüvvələrinin iranda olmasından istifadə edərək bu ölkədə mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. İranın zəngin neft sərvətini yenə də qarət etməkdə davam etdi. İngiltərə hökuməti yenə də İranın istismarçı siniflərini və irtiacı qüvvələrini öz himayəsi altına aldı [Bax: 35, 12.1.1946] İngiltərə diplomatları və hərbi mə'murları İranın daxili işlərinə açıq müdaxilə etməyə başladılar.

1942-ci ildə öz ordu hissələrini İrana daxil etmiş üçüncü xarici dövlət-ABŞ da yaranmış siyasi vəziyyətdən iranda öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün istifadə etdi. ABŞ qoşunları ilə bərabər Amerikadan İrana ordu, jandarm, polis, maliyyə və başqa sahələrə başçılıq etmək üçün «məsləhətçilər» gəldilər. Amerika hökuməti bu «məsləhətçilər» vasitəsilə İranın daxili işlərinə müdaxilə edir, ölkə iqtisadiyyatını və siyasi-ictimai həyatını öz imperialist mənafeyinə tabe etməyə çalışırdı.

Xarici silahlı qüvvələrin İrana daxil olduğu gün Riza şah diktaturasının dayağı olan qoşun, jandarm və polis qüvvələri xarici qoşunlarla üzləşdiyi yerlərdə ciddi müqavimət göstərmədən dağıldı. Azərbaycanda «3-cü diviziya acınacaqlı vəziyyətdə dağıldı, əskərlər silahlarını Şirəmin, Əcəbşir və Miyandab bağlarında tökərək, piyada öz kəndlərinə, yaşadıkları yerlərə getdilər» [36, 45, 102]. İranın cənubunda və cənub-qərbində də vəziyyət belə idi. Avqustun 27-də Əli Mənsurun başçılıq etdiyi İran hökuməti (ZO.U1. 1940-27.VIII.1941) iste'fa verməyə məcbur oldu. Avqustun 28-də M.

Fruği yeni hökuməti (Nazirlər Şurasını) İranın XII məclisinə təqdim etdi. Sentyabrın 8-də İran dövləti Sovet-İngiltərə dövlətlərinin nümayəndələri ilə bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinin iranda yerləşməsi və İranın quru, su və hava yollarından istifadə etmələri haqqında müqavilə imzaladı. Riza şah ümidini hər yerdən kəsərək iranda yeni yaranmış vəziyyətin təzyiqi altında şahlıqdan iste'fa verməyə (16.IX. 1941) məcbur oldu və sentyabrın 27-də İranı tərk etdi, vəliəhd Məhəmməd Riza İran şahı oldu.

Şəhrivər hadisələrində(3) diktator irandan getdi, lakin «Xavəre no» qəzetinin tə'biri ilə desək «diktatorluq aradan getmədi. Diktatorun istifadə etdiyi çarxlar olduğu kimi qaldı» [Bax: 37, 25.11.1945]. 1941-ci il şəhrivər hadisələri zamanı hakimiyyətin yenə irticaçı hakim siniflərin əlində qalmasından bəhs edərək burjuaziya partiyası olan İran Partiyasınının orqanı «Cəbhə» qəzeti yazırdı: «Gözlənilməyən əksinə olaraq İngiltərə Pəhləvinin (Riza şahın-M. Ç.) adamlarının əlindən tutdu, onların hökmranlığını və qüdrətini tə'min etdi» [35, 12.1.1946] hakim siniflərə mənsub olan M. Fateh də sonralar belə yazmışdır: «Bu siniflərin hökmranlıqda qalmasının sirri onların Orta Şərqdə kommunizm nüfuzunun genişlənməsindən qorxanların köməyindən faydalanması olmuşdur» [38, 18]. «Şahbaz» adlı azadxah qəzet isə bu barədə belə yazmışdır: «Əsaslı dəyişikliyə və inkişafa möhtac idik. Belə bir inkişaf xalq kütlələrini və azadxahların təşkilatı sayəsində əldə edilə bilərdi. Lakin bizim ziyalılarımızın, azadxahlarımızın və fəhlələrimizin heç bir təşkilatı yox idi» [39, 18.XII. 1944]. 1941-ci il şəhrivər hadisələrindən sonra iranda hakimiyyət yenə də irticaçı mahiyyətdə qaldı. Köhnəliyin, irticanın və imperialistlərin iranda əsas dayacağı olan şahlıq üsuliidarəsi toxunulmaz saxlandı, istismarçı siniflərin hökmranlığına və mənafeyinə xidmət edən irticaçı qanunlar şəhrivər hadisələrindən sonra da qüvvədə qalırdı.

1941-ci il noyabrın 13-də Şəhrivər hadisələri zamanı İranın ali qanunvericilik orqanı olan XIII məclis açıldı. XIII məclisə seçkilər hələ Riza şah irandan getməmiş, onun müəyyən etdiyi siyahı üzrə başlanmışdı. XIII məclis nümayəndələrinin (134 nəfərin) 59%-i, yə'ni 79 nəfəri mülkədar, 16%-i, yə'ni 21 nəfəri tacir, yerdə qalanı isə qulluqçu, ruhani və digər müxtəlif peşə sahibləri idi [40, 7.U11.1965]. Xarici qoşunlar İrana daxil olduqdan sonra yaranan hökumətlər də iş başında olduqları müddətdə hər vasitə ilə xalqın azadlıq hərəkatının qarşısını almağa və istismarçı siniflərin hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışmışlar.

İran hökuməti Azərbaycanda şəhrivər hadisələrindən sonra sarsılmış mövqelərini tezliklə möhkəmlətməyə başladı. Sentyabrın ikinci yarısında Tehrandan Azərbaycana yenidən hakimlər (valilər) idarə rəisləri və ən irticaçı mə'murlar göndərildi. Riza şah dövründə kommunist və fəhlə təşkilatlarını tə'qib etməkdə «böyük təcrübəsi olan» polis polkovniki Abdulla Seyf də Təbrizə

göndərildi [Bax: 32, 1.XI. 1941]. 1941-ci ilin oktyabr ayında jandarm qüvvələri də Azərbaycana qayıtdılar.

Bunlarla yanaşı, Riza şah dikturası tərəfindən həbs və sürgünlərdə saxlanan, tə'qib edilən kommunistlərdən, fəhlə hərəkatı rəhbərlərindən, demokrat və azadxahlardan bir dəstəsi 1941-ci ilin sentyabrında həbs, sürgün və tə'qibdən azad olunduqdan sonra Tehran şəhərinə toplaşaraq İran xalqının azadlığı uğrunda inqilabi mübarizəsinə rəhbərlik edə biləcək bir partiya yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bunun nəticəsində 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda İran Tudə Partiyası—İTP (Hezbe Tudeye İran) adlı marksist partiya yaradıldı. Bu partiyanın yaranmasında S. M. İskəndəri, Riza Rusta, Riza Radmənəş, İrac İskəndəri, Mahmud Boqrati ilə birlikdə S. C. Pişəvəri, Z. Qiyami, F. Dehqani, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. İskəndani, Ə. Musəvi, M. Nunəkərani, A. Ovanesyan, M. Çəşməzər. Ə. Şandarmeni və başqaları yaxından iştirak etmişlər. İTP-ni yaradanların qəbul etdikləri müvəqqəti partiya məramnaməsinin əsasını İranın istiqlaliyyətini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, demokratik üsuliidarə quraraq bütün fərdi və ictimai hüquqları tə'min etmək, diktatorluq və istibdad rejimi əleyhinə mübarizə aparmaq kimi məsələlər təşkil edirdi [41, 25.11.1942]. İTP-ni tə'sis edənlər partiyanın 15 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Mərkəzi Komitəsini seçdikdən sonra əyalət və vilayətlərdə partiya təşkilatları yaratmaq üçün yerlərə getdilər. İranın o zamankı daxili şəraitinin və beynəlxalq şəraitin tələbinə uyğun olaraq İTP İranın xalq kütlələrini faşizm əleyhinə, alman faşist orduları ilə qəhrəmanlıqla vuruşan SSRİ ilə hərtərəfli əməkdaşlığa səfərbər etməyə başladı.

Riza şah dikturasının dağılması Azərbaycanda böyük siyasi və ictimai canlanmaya səbəb oldu. Şəhrivər hadisəsindən sonra İranda ilk dəfə 1941-ci il sentyabrın əvvəllərindən Təbriz, Ərdəbil, Urmu, Marağa, Sarab, Əhər, Mərənd və Xoy şəhərlərində azadxahların klubları yaranmağa başladı. Bu klublarda azadlıq, demokratiya, konstitusiya; 1905-1911-ci il İran inqilabı və onun Səttarxan və Bağırxan kimi qəhrəmanları, Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı haqqında, Sovet-Alman cəbhəsində vəziyyət barədə danışılırdı. Demək olar ki, hər yığıncaqda Riza şahın Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm haqqında çıxışlar olurdu. Sentyabrın 19-da Təbrizdə Tehrandan gəlmiş idarə rəislərinə müraciətnamələr yayıldı. Əllə yazılmış bu müraciətnamələrdə deyilirdi: «Hər nə çalıb-çapıbsız bəsdir. Bizi öz halımıza buraxın! Kamali-ehtramla şəhərimizi tərk edib gedin!» [42, 28, X.1945]. Bu müraciətnamə İran dövlətinin milli zülmünə qarşı şəhrivər hadisələrindən sonra azərbaycanlıların ilk açıq, yazılı çıxışı idi.

Tehrandə və İranın müxtəlif yerlərində siyasi həbs və sürgünlərdən azad olanlardan, İran Tudə Partiyasını yaradanlardan bir çoxu-M. Azadvətən, Qulu Sübhi. Dadaş Tağızadə, Əbdülhüseyn

Əhmədi, S. C. Pişəvəri, F. Dehqani, Ə. Əsədi, M. Vilayi, Sadıq Zamani, Ə. İskəndani, Cəfər Kavyan, D. Gevorkyan, M. Mərəndi, Abdulla Mizani, Ə. Musəvi, M. Nunəkərani, A. Pənahi, M. Çeşməzər, T. Şahin və başqaları Təbrizə, Zəncana, Urmuya, Ərdəbilə, Astaraya, Makıya, Miyandaba və başqa yerlərə gedərək yenə də azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəni fəal surətdə davam etdirməyə başladılar. Bu barədə Ə. Rezvani yazır: «Uzun illər Qəsri-Qacar həbsxanasında və sürgünlərdə qalmış siyasi məhbusların azad olmaq xəbəri fəvri surətdə şəhərlərə yayıldı və xalqda azadlıq ümidini daha da artırdı» [36, 119]. Bir tərəfdən diktatura rejiminin sinfi və milli zülmü Azərbaycanda xalqın daha çox sinif və təbəqəsini şiddətli surətdə narazı etmişdi. Digər tərəfdən hələ heç bir mütərəqqi partiya və təşkilat geniş xalq kütlələrini öz ətrafında birləşdirə bilməmişdi. Bunlara görə də Riza şah rejimi dağılan kimi hər bir sinif və təbəqə öz mənafeyi barədə düşünməyə və öz təşkilatını yaratmağa başladı.

1941 -ci il oktyabrın ikinci yarısında Təbriz şəhərində azadxahların bir dəstəsi tərəfindən **Azərbaycan cəmiyyəti** adlı cəmiyyət yaradıldı(4). Noyabrın 1-də isə həmin cəmiyyətin orqanı olan «**Azərbaycan**» qəzeti nəşrə başladı (5). Bu cəmiyyət xalqı İran konstitusiyasında yazılmış əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili, xalqa demokratik azadlıqlar verilməsi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. O, Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafını tələb edirdi. «Azərbaycan» qəzeti öz səhifələrində fəhlələrin hüququnu müdafiə edir və kəndlilərə edilən zülmə qarşı çıxırdı. «Azərbaycan» qəzeti İranda faşizm və irtica əleyhinə geniş təbliğat aparan ilk qəzet idi(6). Azərbaycan Cəmiyyəti İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm əleyhinə şəhriyəvər hadisələrindən sonra inqilabi mübarizə aparan birinci ictimai təşkilat idi. Bu cəmiyyət Azərbaycan kəndlərində jandarmların cinayətlərinə şiddətli e'tiraz edir. İran hökumətinin Azərbaycandan taxılı daşıdaraq orada sün'i qəhətlik yaratmasını, Azərbaycan xalqına edilən milli zülmü ifşa edir, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparırdı. Xalq kütlələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandığına, bir sıra demokratik milli mədəni tədbirlərə başladığına görə İran hökuməti 1942-ci il aprelin əvvəl-lərində Azərbaycan cəmiyyətini dağıtdı və «Azərbaycan» qəzetini bağladı.

Kəndli çıxışları. Şəhriyəvər hadisələri İran kəndlərində mülkədarın zülmü əleyhinə kəndlilərin hərəkatə gəlməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda 1941-ci ilin son aylarında Mərənd, Sarab, Marağa, Şişəvan, Nir, Kəleybər, Vərzqan, Alanbrouş və Bostanabad mahallarında kəndli çıxışları baş verdi. Kəndlilər mülkədarları və onların nümayəndələrini kəndlərdən qovurdular, daha mülkədara vergi vermirdilər [Bax: 32, 15.X.1941—11.1942]. Kəndlilər onları sıxışdıran irtica qanunlarına tabe olmurdular. Bu kəndli çıxışları kortəbii xarakter daşıyırdı və bir-biri ilə əlaqəsiz idi. Kəndlilər qarşılıqlarına aydın məqsəd qoymamışdılar. Bu nöqsan cəhətlərinə baxmayaraq kəndli çıxışları

demokratik mahiyyət daşıyırdı. Kəndli çıxışları birinci növbədə mülkədarlar sinfi əleyhinə idi. Bu çıxışlar zamanı on minlərlə kəndli mülkədar zülmündən qurtarmaq uğrunda mübarizədə fəal surətdə iştirak edirdi. İranın irticaçı hökuməti 1942-ci ilin may ayında Azərbaycanda kəndli çıxışlarını silah gücünə yatırırdı. Onlarla kəndli öldürüldü, yüzlərlə kəndli həbs edildi.

Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı. 1942-ci ilin yanvar ayında Təbrizdə azadxah klubların birləşməsi nəticəsində Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı yarandı [Bax: 43, iş 12, səh. 1], Təbriz şəhərində bu təşkilat öz sıralarında fəhlələri və şəhər yoxsullarını birləşdirmişdi. Zəhmətkeşlər təşkilatı da Azərbaycanda əyalət əncüməni yaranmasını və mədəni-maarif işlərinin Azərbaycan dilində olmasını tələb edirdi. Bu təşkilat fəhlə və yoxsulların sosial-iqtisadi tələblərinin tə'min edilməsinə çalışırdı. Zəhmətkeşlər təşkilatı Azərbaycanda yaşayan Kürd, erməni, aysori və başqa xalqlar arasında dostluğu möhkəmlətməyə çalışırdı. Bu təşkilat faşizm və irtica əleyhinə mübarizə apararaq SSRİ ilə dostluğu təbliğ edirdi. Zəhmətkeşlər təşkilatının əsas fəaliyyət yeri və Mərkəzi Komitəsi də Təbrizdə idi(7). O, az bir müddətdə Təbriz fəhlələri və yoxsulları arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Lakin bu təşkilat əməli fəaliyyətində bir sıra səhvlərə yol verdi. İran hökumətinin göndərdiyi bir neçə casus və təhrikçi onun Mərkəzi Komitəsinə soxularaq pozuculuq fəaliyyəti göstərirdilər. Buna görə də irticaçı İran hökuməti 1942-ci il aprelin ikinci yarısında jandarm və polis qüvvələri vasitəsi ilə silahlı hücum edərək Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatını dağıtmağa müvəffəq oldu.

Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi. 1943-cü ilin yazında yaranmış bu təşkilatın əsas fəaliyyət yeri və mərkəzi Təbriz şəhəri idi(8). O, başlıca olaraq İran konstitusiyasında yazılmış demokratik azadlıqların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Bu təşkilat Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişaf məsələlərinə böyük əhəmiyyət verərək Azərbaycanda əyalət əncüməni yaranmasını tələb edirdi. Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi 1944-cü ilin sonunda İran Tudə Partiyasının Azərbaycan əyalət təşkilatına birləşdi.

Milli-mədəni cəmiyyətlər. 1942-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda ermənilərin və aysorilərin milli cəmiyyəti yarandı. İran dövləti bu xalqlara da milli zülm edirdi. Yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək bu cəmiyyətlər Azərbaycanda ermənilərin və aysorilərin yaşadıkları rayonlarda bir sıra milli-mədəni tədbirlər həyata keçirməyə başladılar.

Azərbaycan Cəmiyyəti, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı və Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi 1941-ci ilin oktyabrından 1944-cü ilin sonuna qədər olan dövr ərzində fəaliyyət göstərmişdir. Bütün müsbət cəhətlərlə yanaşı bu təşkilatların nöqsan cəhətləri də olmuşdur. Azərbaycan

Cəmiyyəti eləcə də Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi Təbriz şəhərinin orta təbəqələri tərəfindən yaradılmışdı və bu təbəqələri təmsil edirdi. Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı isə əsasən Təbrizin şəhər yoxsullarından ibarət idi. Bu üç təşkilatın fabrik-zavod fəhlələri ilə və kəndlilərlə lazımi əlaqəsi yox idi. Adları çəkilən təşkilatların heç biri Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial problemlərini, ehtiyaclarını özündə əks etdirən məramnaməyə malik deyildi. Onların heç biri ölkədə xalq hakimiyyəti yaradılması məsələsini irəli sürməmiş və xalqın azadlığa çıxmaq yolunu göstərə bilməmişdir. Bu təşkilatlar başlıca olaraq Təbriz şəhərində və onun bir neçə ətraf qəsəbəsində fəaliyyət göstərirdi. Onların heç biri bütün Azərbaycanı əhatə edən təşkilat şəbəkəsinə malik deyildi. Adları çəkilən azadxah təşkilatların yaranması və fəaliyyəti Azərbaycan xalqının İran dövlətinin milli zülmündən qurtarmaq cəhdi ilə daha çox bağlı idi.

İran Tudə Partiyası. İTP-nin yerli təşkilatları Azərbaycanda 1941-ci ilin oktyabr ayından yaranmağa başladı. İran hökuməti ilk gündən Azərbaycanda bu partiyanın qarşısını almağa çalışırdı. Buna baxmayaraq 1941-ci ilin oktyabr ayında İTP-nin Təbriz komitəsi, 1942-ci ilin əvvəllərində Urmu, Ərdəbil, Astara, Marağa, Miyandab, Xoy və başqa komitələri yarandı(9). 1942-ci ilin sonunda İTP-nin Təbriz təşkilatının birinci konfransında Təbriz komitəsi seçildi. İTP-nin Azərbaycan təşkilatının Əyalət konfransına qədər Azərbaycanda partiya işlərinə başçılıq etmək bu komitəyə tapşırıldı.(10) 1943-cü ilin əvvəlindən Azərbaycanın hər yerində İTP geniş fəaliyyətə başladı. Zəhmətkeş kütlələr İran Tudə Partiyasını ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar və bu partiya qısa müddətdə siyasi və təşkilati cəhətdən çox irəlilədi. Azadlıq uğrunda mübarizənin gedişində İTP-nin Azərbaycan təşkilatı genişləndi və möhkəmləndi. 1944-cü ilin əvvəlində Azərbaycanda İTP üzvlərinin sayı 5 min nəfərə çatdı [Bax: 43, iş 5, s. 9].

Təqribən bir il üç ay (1942-ci ilin sonuna qədər) oportunistlər İTP-nin Təbriz komitəsinin işinə mane olduqlarından bu partiya Azərbaycanda kütlələr arasında geniş fəaliyyətə yalnız 1943-cü ildən başlaya bildi. İTP-nin Təbriz komitəsi 1941-1944-cü illərdə azadxah təşkilatları və mülkədarlar əleyhinə çıxmış kəndliləri irticanın hücumlarından qətiyyətlə müdafiə etdi. Azərbaycanda İranın XIV məclisinə seçkilər zamanı (X.1943-IV.1944) İTP seçki mübarizəsinə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik edərək Azərbaycanın digər demokratik qüvvələri ilə birlikdə XIV məclisə 3 nəfər xalq nümayəndəsinin də (Təbrizdən . C. Pişəvəri, Ərdəbildən Ş. h. Lənkərani və Azərbaycan erməniləri tərəfindən A. Ovanesyan) seçilməsinə nail oldu. İTP Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Təbrizdə fəhlələrin iş yerlərində ilk partiya təşkilatları yaradaraq fəhlələrin inqilabi şüurunun yüksəlməsinə, onların təşkilat bacarığının artırılmasına, eyni zamanda qabaqcıl fəhlələr vasitəsi ilə fəhlə həmkarlar ittifaqlarına rəhbərlik edirdi. 1941 - 1944-cü illərdə

Azərbaycanda fəhlə və kəndlilərin öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəsinə rəhbərlik etmək sahəsində İTP çox iş görmüşdür.

İTP-nin təşkilatları zəhmətkeş kütlələrin irtica, imperalizm və faşizm əleyhinə mübarizəsinə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik edirdi. Bütün bu müsbət cəhətlərilə yanaşı 1941 -1944-cü illərdə İTP-nin Azərbaycan təşkilatının şəhər və qəsəbələrdə orta təbəqələr arasında fəaliyyəti zəif olmuşdur. Ziyalılar, dövlət qulluqçuları və tələbə gənclər arasında iş aparılmamışdır. Bu vəziyyət orta təbəqələrin tərəddüdü və İTP-nim öz fəaliyyətində onları lazımi dərəcədə nəzərə almaması ilə bağlı olmuşdur.

Fəhlə həmkarlar ittifaqı. 1941-ci ilin sonunda Təbrizin «Kəlkətəçi» adlı əyirici-toxucu fabrikinin və «İran» adlı gön zavodunun qabaqcıl fəhlələri həmkarlar ittifaqı yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladılar(11). O zaman Azərbaycanda fəhlələrin iş şəraiti çox ağır və əmək haqları olduqca az idi. Fəhlələr siyasi, iqtisadi və ictimai hüquqlardan məhrum idilər. 1942-ci ilin fevralında Tehranda İTP-nin rəhbərliyi ilə İran fəhlələrinin Mərkəzi Şurası- İFMSŞ adı ilə İran fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı yarandı. həmin ilin fevral ayında Təbrizin qabaqcıl fəhlələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Fəhlə Həmkarlar İttifaqının Əyalət Şurası-AFHİƏŞ yaradıldı. Həmin tarixdən Azərbaycan valisi Fəhimülmülk, ondan sonra Zəfərüddövlə və Vusuqəssəltənə həqiqi fəhlə təşkilatının fəaliyyətinin qarşısını almağa, onu özlərinə tabe etməyə və dağıtmağa cəhd etdilər. Buna görə də 1944-cü ilin avqust ayına qədər Azərbaycanda iki fəhlə həmkarlar ittifaqı var idi. Bunlardan biri demokratik təşkilatların kömək etdiyi, o biri isə irticaçı İran hökumət dairələrinə xidmət edən, opportunistlərin başçılıq etdiyi həmkarlar İttifaqının Təbriz şöbəsi idi. Azərbaycan Fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı yarandığı gündən fəhlələrin əmək haqlarının artırılması, iş şəraitlərinin yaxşılaşdırılması və digər sosial-iqtisadi hüquqlarının təmin olunması uğrunda mübarizə aparmışdır. 1943-cü ildə əhalinin digər zəhmətkeş təbəqələri kimi fəhlələrin də yaşayışı olduqca pisləşdi. Çünki 1941-ci ilə nisbətən yaşayış xərcləri 4 dəfə artmışdı [44, 1952, № 127-128, 5]. Fəhlələrin əmək haqları isə 1941-ci ildəki səviyyədə qalmışdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan fəhlələrinin təzyiqi ilə İranın sənaye nazirliyi nümayəndəsi doktor Şeyx 1943-cü ilin yayında Təbrizin fabrikzavod sahibləri ilə fəhlələr arasında bir müqavilə hazırlamağa və onu İran hökumətinin təsdiqindən keçirməyə məcbur oldu. Bu müqaviləyə uyğun olaraq 1941-ci il sentyabrdakına nisbətən fəhlələrin əmək haqqı 50%, bəzi yerlərdə 100% artırıldı, fəhlələrin iş günü 8 saata endirildi. Bu, Azərbaycan fəhlələrinin mübarizə nəticəsində əldə etdikləri böyük qələbə idi. Bu müvəffəqiyyətdən sonra İranın XIV məclisinə seçkilərdə Azərbaycandakı hər iki fəhlə həmkarlar ittifaqı digər demokratik təşkilatlarla əməkdaşlıq

etdi. Bu seçkilərdən [X. 1943-IV. 1944] sonra da demokratik qüvvələr Azərbaycanda vahid həmkarlar ittifaqı yarması uğrunda mübarizəni davam etdirdilər.

Azərbaycan antifaşist cəmiyyəti. 1941-ci il avqustun 25-də xarici qoşunlar İrana daxil olandan sonra da Berlin radiosu və İranın faşistpərəst partiyaları iranda faşizm təbliğatı aparırdılar. 1941—1943-cü illərdə iranda qalmış faşist ünsürlər SSRİ-yə hərbi yüklər göndərilən limanlarda, dəmir yolu və şose yollarında təxribatla məşğul olurdular. O dövrdə İranı hər hansı imperializmdən daha çox hitler Almaniyası tərəfindən olan təhlükə hədələyirdi. Xarici qüvvələr İrana daxil olduğu gündən İran və Azərbaycan azadxahları SSRİ ilə dostluğa və əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir, faşizm əleyhinə şiddətli mübarizə aparırdılar. İran və Azərbaycan xalqlarının faşizm əleyhinə mübarizəsinə İran Tudə Partiyası rəhbərlik edirdi. İTP sosializmin mənafeyini hər şeydən yüksək tutaraq yerlərdə antifaşist komitələri yaratdı. Öz mətbuat orqanlarından əvvəl Tehran, Rəşt, Təbriz və Ərdəbildə antifaşist qəzetlər nəşr etdi. 1942-ci il fevralın 1-dən Tehranda «Mərdom» adlı ümumiran antifaşist qəzetinin nəşr olunması ilə faşizm əleyhinə mübarizə daha mütəşəkkil xarakter aldı. 1942-ci ilin yazında Təbrizdə Azərbaycan antifaşist cəmiyyəti yarandı(12). 1943-cü ilin ortalarına qədər Ərdəbil, Marağa, Urmu, Sarab və Əhər şəhərlərində antifaşist cəmiyyətin komitələri və klubları təşkil olundu. Təbriz və Ərdəbildə Azərbaycan dilində «Yumruq» adlı antifaşist qəzet nəşr edilməyə başladı. Antifaşist cəmiyyət, faşizmin bütün xalqların azadlıq və mədəniyyətinin düşməni olduğunu kütlələrə çatdırırdı. Bu cəmiyyət fəhlələri, yükləyici və sürücüləri, SSRİ-yə göndəriləcək malları və sursatı daha tez və daha çox göndərməyə çağırırdı. Faşist Almaniyası əleyhinə aparılan müharibə cəbhəsinə, Sovet Ordusu üçün sursat daşınması işində İran və Azərbaycan fəhlələrinin xidmətləri 1943-cü il dekabrın 1-də Tehran konfransında SSRİ, İngiltərə və ABŞ dövlətləri tərəfindən imzalanan deklarasiyada rəsmi surətdə böyük razılıq və təşəkkürlə qeyd edilmişdir [Bax: 45, 99]. İTP-nin antifaşist mübarizəsinin əhəmiyyətini qeyd edərək «Azərbaycan» qəzeti belə yazmışdır: «İran Tudə Partiyasının məxsusən faşizm əleyhinə apardığı mübarizəsinə biz həmişə iftixarla xatırlamalıyıq» [46, 17.IX. 1945]. Bu mübarizədə İran və Azərbaycan Sovet Ordusunun dostu kimi çıxış etdilər.

Mətbuat. Diktatura dövründə (1925—1941) mətbuat üzərində yaranmış şiddətli senzura nəzarəti aradan qaldırıldıqdan sonra iranda azadxah və demokratik qəzetlər nəşrə başladı, irticaçı qəzetlərin sayı çoxaldı. Azərbaycanda 1941-ci ilin oktyabr ayından 1945-ci ilin sentyabr ayına qədər olan 4 il müddətində 21 adda qəzet nəşr edilmişdi(13). O cümlədən 14 qəzet Fars dilində, 3 qəzet Fars və Azərbaycan dillərində(14), 3 qəzet Azərbaycan dilində(15) və 1 qəzet erməni dilində çıxmışdı. İran hökuməti heç bir qəzetin Azərbaycan dilində çıxmasına icazə verməmişdi. O zaman Təbrizdə çıxan

«Azərbaycan» [1.XI.1941-2.IU.1942], «Arya» (X. 1941), «Xavəre no» (IX. 1943-XII. 1945), «Setareye Azərbaycan» (1944-XII. 1945), « Ədəbiyyat səhifəsi» (VI. (1943-1946), «Yumruq» (1943-1945), «Qovğaye zendəgi» (VII. 1943-III. 1944) və «Haqafaşist» (erməni dilində, 1943-1945) qəzetləri; Ərdəbildə nəşr edilən «Cövdət» (1942-1946) və «Yumruq» qəzetləri azadlıq və demokratiya qüvvələri mövqeyindən irtica və imperializm əleyhinə çıxış edirdilər. Qəzetlərdən bir neçəsi, o cümlədən: Təbrizdə çıxan «Şahin» (X. 1941-XII. 1945), «Məhtab» (XI.1941) «Sədaye Azərbaycan» (XI-XII. 1941) və «Fəryad» (1942, 1944-1946) qəzetləri; eləcə də Urmuda çıxan «Keyvan» (XI.1944-XII.1945) qəzeti azadlıq və demokratiya qüvvələrinə tərəfdar olsalar da siyasi mübarizədə tərəddüd göstərirdilər. 1944-cü ilin yayında «Şahin», «Fəryad» və «Keyvan» qəzetləri də «Azadlıq cəbhəsi» adlı demokratik təşkilata birləşdilər(16). Azərbaycanda nəşr edilən qəzetlərdən Təbrizdə çıxan «Qoftar və Kerdar» (1942-1943), «Təbriz» (1942-1944), «Əxtərə Şəmal» (1942-VIII. 1945), «Pərtovə İslam» (1944) və «Kelide nicat» (1944-VIII. 1945), qəzetləri və Xoy şəhərində çıxan «Nədaye həqq» qəzeti irticaçı mövqe tutaraq azadlıq qüvvələrinə qarşı çıxırdı.

1945-ci ilin sentyabrına qədər olan müddətdə Azərbaycanda çıxan «Azərbaycan», «Xavəre-no» və «Yumruq» qəzetləri azadlıq uğrunda, irticaya, faşizmə və imperializmə qarşı yorulmadan mübarizə aparmışlar.

İrticaçı partiyalar və təşkilatlar. 1941-ci ilin sentyabrından iranda bir sıra irticaçı partiya və təşkilatlar yarandı. Onlarda istismarçı siniflərin nümayəndələri, hökumətin yüksək rütbəli mülki və hərbi mə'murları birləşmişdilər. Faşist tipli «Kəbud», «Peykar», «Mihənpərəstan», «Melliyune İran» və «Nəhzəte melli» kimi partiyalar SSRİ əleyhinə iranda faşizm təbliğatı aparırdılar. «Peykar» və «Melliyune İran» partiyaları SSRİ-yə silah və digər hərbi ləvazimat göndərilən yollarda təxribat təşkil edirdilər [47, 253, 259]. «Nəhzəte melli» partiyası İran qoşununda mütərəqqi fikirli zabitlər əleyhinə mübarizə aparırdı [48, 1967, № 25, 10]. İrticaçı partiyalardan «Həmrahan», «Ədalət», «Mərdom», «Mihən», «Vətən», «Erədaye melli» və başqaları hamısı, əsasən xalqın azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün təşkil olunmuşdular. İrticaçı partiyalar bütün qüvvələrini İranın irticaçı, siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşunu saxlamağa sərf edirdilər(17). Bu partiyaların arxasında İran hökuməti durmuşdu. Bu partiyalar müxtəlif vasitələrlə imperialist dairələrə bağlı idilər. İrticaçı partiyaların heç biri ölkə üzrə təşkilat şəbəkəsinə malik deyildi. Onların çoxunun üzvlərinin sayı hətta bir neçə yüz nəfərdən artıq olmamışdır [49, 20.V. 1945].

1941 - 1942-ci illərdə Təbriz şəhərində «Azərbaycan Xalq Partiyası» və «İrane Bidar» adlı irticaçı Partiyalar fəaliyyət göstərirdi. Bu partiyalar iri mülkədarların və iri tacirlərin mənafeyinə xidmət

edirdi. Onlar əsasən İngiltərə və faşist Almaniyası tərəfdarlarından təşkil olunmuşdu. İstismarçı siniflər və İran hökuməti bu partiyalar vasitəsilə Azərbaycan irticaçılarını birləşdirməyə və hər vasitə ilə demokratik hərəkatın qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin bir tərəfdən Azərbaycanda İTP-nin və demokratik təşkilatların azadlıq uğrunda mübarizəsi, o biri tərəfdən Stalinqradda Sovet qoşunlarının alman faşist orduları üzərində böyük tarixi qələbələrinin təsiri nəticəsində yuxarıda adı çəkilən qatı irticaçı və faşistpərəst partiyalar 1943-cü ilin əvvəllərində dağıldı. 1944-cü ilin sonundan Azərbaycanda irticaçı təşkilatlar yenidən baş qaldırmağa başladılar. Seyid Ziyaəddin kimi məşhur irticaçılar öz agentlərini Azərbaycana göndərərək «Məşrutə tələb», «İstiqlal», «Vətən», «Cəmiyyətə Azade Azərbaycan», «Cəmiyyətə Xeyriyyə» adlı irticaçı «partiya» və cəmiyyətlər yaratdılar. Onlardan «Məşrutə tələb», «Vətən» və «İstiqlal» adlı təşkilatlar ancaq Təbrizdə, «Cəmiyyətə Azade Azərbaycan» Təbriz və Üskü qəsəbəsində, «Cəmiyyətə Xeyriyyə» isə Germi və Miyana mahallarında təşkil olunmuşdu. «Bu irticaçı təşkilatların hər birinin üzvlərinin sayı komitə üzvlərindən çox olmamışdır» (37, 25.11.1945). Onların heç birinin məramnaməsi; ölkənin siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşu barədə xalqın mənafeyinə uyğun, xalqı cəlb edəcək heç bir şüarı və sözü yox idi. Bu irticaçı təşkilatların hamısı xalqdan gizli fəaliyyət göstərirdi. Çünki onlar istismarçı sinif və təbəqələrin qatı irticaçı dəstələrini təmsil edirdilər. İrticaçı təşkilatların heç biri sosial-siyasi qüvvə deyildi. Xalqın, demokratik qüvvələrin mübarizəsi nəticəsində irticaçı təşkilatlar 1945-ci ilin ikinci yarısında tamamilə sıxışdırılıb aradan çıxarıldılar.

Ölkənin Əsas İqtisadi və Sosial Problemləri

40-cı illərdə İran iqtisadi cəhətdən geri qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. 1940-cı ildə ölkədə istehsal olunan məhsulun 70,5%-ni kənd təsərrüfatı və 23%-ni sənaye müəssisələri istehsal etmişdi [40, 12.X1-1941]. Kənd təsərrüfatında feodal istehsal münasibətinin qüvvətli qalıqları və sənayedə kapitalist istehsal münasibəti hökmran idi. Ölkənin zəngin mədənlərindən xalqın xeyrinə və iqtisadiyyatın inkişafı üçün lazımı şəkildə istifadə olunmurdu. 1941 - 1945-ci illərdə İranın istismarçı hakim sinifləri bütün qüvvələrini bu ölkədə xüsusi mülkiyyətə və istismara əsaslanan istehsal münasibətlərini saxlamağa sərf edirdilər. Beləliklə də iqtisadiyyatın geriliyinə səbəb olurdular.

Aqrar problemi. 1941-1945-ci illərdə də İran və Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında birinci növbədə həll edilməsi zəruri olan əsas məsələ torpaq və kəndli məsələsi idi. 1943-cü ildə İranın 16.549.837 nəfər əhalisindən 12.849.837 nəfəri, yəni 78 faizi kəndlərdə yaşayırdı [50, 98]. Bundan

başqa şəhərlərin əhalisinin müəyyən hissəsi də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. İranda əkinə yarayan 45.5 milyon hektar torpaqdan ancaq 6 milyon hektarı, o cümlədən Azərbaycanda 1 milyon hektar torpaq əkilirdi [51, 24].

Azərbaycanda da əkilən torpaqların çox böyük hissəsi iri mülkədarların idi. Azərbaycanın 7 mindən çox kəndindən Zəncan vilayətində Zülfiqarilər ailəsi 300, Əfşarlar 160, Miyana və Sarab mahallarında Fərman-Fərmalar ailəsi 253, Marağa vilayətində Müqəddəm və Musəvilər, Xalxal mahalında Pənahilər, Ərdəbil vilayətində Vahabzadələr ailəsi hər biri 40-dan 100-ə qədər kəndin sahibi idilər [52, 1963, № 1, 109—110]. Lakin iranda olduğu kimi Azərbaycanda da kəndlilərin 60 faizinin əsla torpağı yox idi. 1 hektara qədər torpağı olanlar isə kəndlilərin 23 faizini təşkil edirdilər [53, 1952, № 2, 16]. Dövlətin, şahın, ziyarətgah və məscidlərin torpaqlarında da kəndlilərlə mülkədar torpaqlarında olduğu kimi rəftar edilirdi [26, 259-260]. Kəndlilərin 83-93 faizi mülkədarlardan torpaq icarəyə götürməyə məcbur olurdular. Torpaq və su mülkədarların əlində olduğundan məhsulun 45 faizi onlara çatmalı idi. Kəndlilərin çoxunun qoşqu və toxumu olmadığından çox yerdə kəndliyə məhsulun ancaq 40 faizi çatırdı. Bundan da kəndlilər qeyriqanuni vergilər verməyə məcbur edilirdilər. Beləliklə, kəndlinin becərdiyi məhsulun 80 faizdən çoxunu mülkədarlar onların əlindən alırdılar. Kəndliyə qalan məhsul isə onun ailəsinin 3-4 ay yaşayışına da kifayət etmirdi [54, 28.X-1952]. Azərbaycanda cəmi 6-7 traktor var idi. Onlar da hökumətin idi. Kənd təsərrüfatı işləri orta əsrlər alətləri ilə görülürdü. Kənd təsərrüfatında feodal istehsal münasibətinin qalıqları hökmran olduğundan və müasir aqrotexniki tədbirlər tətbiq edilmədiyindən Azərbaycanda məhsuldarlıq aşağı idi. Azərbaycan kəndliləri siyasi hüquqsuzluq, şiddətli zülm, yoxsulluq və cəhalət içərisində yaşayırdılar. Azərbaycanın 7340 kəndinin heç birində tibb məntəqəsi, həkim, yaxud feldşer yox idi. 20-30 kənddən ancaq bir-ikisində 1-2 sinifli məktəbə rast gəlmək olardı [Bax: 55, 247]. Azərbaycandan İranın XIII məclisinə «seçilmiş» 23 nəfər nümayəndədən 23 nəfəri XIV məclisə «seçilmiş» 23 nəfərdən 19 nəfəri mülkədar idi. Kəndlilər üzərində mülkədarların hökmranlığı irticaçı qanunlarla təmin olunurdu.

1941 - 1946-cı illərdə İranın XII, XIII və XIV məclisləri və onların iş başına gətirdikləri hökumətlər bütün qüvvələrini torpaq üzərində mülkədar mülkiyyətini və kənddə mülkədar hökmranlığını möhkəmlətməyə sərf etdilər. Həmin illərdə fəaliyyət göstərən irticaçı partiyaların hamısı mülkədarlığı və mülkədarları müdafiə edirdi. Mihən partiyasının məramnaməsində zahirən torpaq üzərində mülkiyyəti məhdudlaşdırmaq tələbi qoyulmuşdu [Bax: 56, 27.VI.1944]. İradəyə melli partiyası mülkədarların həmişə kəndlilərin müdafiəçisi olduğu iddia edirdi [Bax: 57, 24.IV.1945]. Ədalət partiyasına görə isə dövlət torpaqları və xam torpaqlar aqronomlara satılsa və

hər kənddə 3-4 aqronom yaşasa kənd təsərrüfatı işləri qaydasına düşər, hətta mülkədarlar və kəndlilər arasında münasibət də yaxşılaşardı [Bax: 58, 3.IX.1945]. İrticaçı partiyaların heç biri kəndlilərin torpaqla təmin olunmasına tərəfdar çıxmırdı. Buna görə də onlar kəndlilər içərisində heç bir təşkilat işi apara bilmirdilər.

İTP-nin torpaq üzərində mülkiyyət məsələsinə münasibətini onun məramnaməsi müəyyən etmişdi. İran Tudə Partiyasının 1 qurultayında (1944-cü il avqust ayında) qəbul olunmuş məramnamənin «Kəndlilər» bölməsində torpaq məsələsi haqqında deyilir: «1. Dövlət torpaqları əvəzsiz olaraq kəndlilərin ixtiyarına verilsin. 2. Dövlət tərəfindən iri əmlak (irli mülkədar torpaqları-M. Ç.) pulla alınaraq hissə-hissə ödəmək şərti ilə kəndlilərin ixtiyarına verilsin» [59, 3]. İTP məramnaməsinin torpaq məsələsindəki bu yarımçıq tələbləri kəndliləri torpaq uğrunda mülkədarlar əleyhinə inqilabi mübarizəyə sövq edə bilməzdi. Lakin İTP-nin kəndlilər içərisində fəaliyyəti məramnaməsini bu tələblərdən çox-çox qabağa gedərək dərin inqilabi məzmun kəsb etmişdi. İTP kəndliləri də iranda xalq hakimiyyəti və həqiqi demokratik quruluş yaratmaq uğrunda inqilabi mübarizəyə səfərbər etdi. Azərbaycanda kəndlilər 1941-1945-ci illərdə də demokratik hərəkətdə çox fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan kəndlilərinin şiddətli sinfi və milli zülm altında olması və ikinci dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda xüsusi siyasi vəziyyət yaranması nəticəsində İTP Azərbaycan kəndliləri içərisində daha böyük siyasi, təbliğati və təşkilati müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. Bu partiya Azərbaycanda kadrların çox böyük hissəsini mahallara kəndlilər içərisində işləməyə göndərmişdi. Qabaqcıl və mübariz kəndlilər partiya sıralarına qəbul olunur, kəndlərdə ilk partiya təşkilatları yaranırdı. Beləliklə, 1945-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda İTP-nin 44 min nəfər üzvündən 32 min nəfəri kəndli idi [43, iş 5, 9]. İTP geniş kəndli kütlələrini öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəyə cəlb etmişdi. Bunun nəticəsində də kəndlilərin mülkədarlara bid'ət (mülkədarların qoyduqları qeyri-qanuni vergilər) verməməsi və mülkədar bəhrəsi üstündə baş verən ixtilafa jandarmların qarışmaması barədə 1945-ci ilin yayında Azərbaycan valiliyi və prokurorluğu tərəfindən göstəriş verildi. Bu, kəndlilərin müvəffəqiyyətlərindən biri idi. Müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, İTP-nin kəndlilər arasında apardığı işdə nöqsan cəhətlər də var idi. Bu barədə İTP-nin II qurultayının (aprel 1948-ci il) kəndlilər haqqında qətnaməsində belə yazılmışdır: «Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin kəndlilər içərisində fəaliyyəti çox vaxt səthi təbliğatdan ibarət olmuşdur. Hətta bə'zi halda səhvləri də olmuşdur. Göstərilən fəaliyyətin ümumiyyətlə tə'limati və təşkilati əsası olmamışdır» [60, 1948, № 1, 97].

Sənaye və fəhlə sinfinin vəziyyəti. 1940-cı illər-də İran sənayesi yüngül sənayedən ibarət idi. Sənaye müəssisələrində başlıca olaraq kənd təsərrüfatı və maldarlıq məhsulları e'mal olunurdu.

Ölkədə daş kömür, dəmir, mis və sairənin çıxarılması geridə qalmışdı. Sənaye sahələri içərisində xalçaçılıq və neft sənayesi birinci yerdə dururdu. Xüsusilə İranın İngiltərə imperialistləri tərəfindən istismar olunan cənub nefti çox böyük əhəmiyyətə malik idi. O zaman sənaye müəssisələri əsasən kapitalistlərin, dövlətin və xarici kapitalın mülkiyyətində idi.

1941 - 1945-ci illərdə Azərbaycan sənayesi də yüngül sənayedən ibarət idi. Azərbaycanda sənaye müəssisələri əsasən Təbriz şəhərində yerləşmişdi. Tam olmayan mə'lumata görə 1944-cü ildə Təbrizdə 7313 nəfər fəhləsi olan 227 xalça toxunan e'malatxana, 2435 fəhlə işləyən 7 əyirici-toxucu fabrik, 654 fəhləsi olan 2 gön zavodu, 1128 fəhləsi olan 2 kibrit fabriki, 52 fəhləsi olan 3 sabun fabriki; bunlardan başqa un dəyirmanı, pivə və şərab zavodları, taxta fabriki, həllaclıq və sairə sənaye müəssisələri var idi. Azərbaycanın digər şəhər və qəsəbələrində də müxtəlif sənət e'malatxanalarında, tikinti və yol işlərində, avtomobil və dəmiryol nəqliyyatında və sairə yerlərdə on minlərlə fəhlə işləyirdi. Azərbaycanda bir neçə yerdə daş kömür, duz, oxra, daş və sair mə'dənlərdə yüzlərlə fəhlə çalışırdı. İran hökumətinin Azərbaycanda ancaq 2 sənaye müəssisəsi—Miyandab qənd zavodu və Təbriz tütün fabriki vardı.

İran fəhlələri kimi Azərbaycan fəhlələri də 1941 - 1945-ci illərdə də siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlardan məhrum idilər. Fəhlələri sıxışdıran irticaçı qanunların hamısı öz qüvvəsini saxlamışdı. İrticaçı İran hökuməti istədiyi vaxt fəhlə təşkilatlarını dağıdır və mübariz fəhlələri həbs və sürgün edirdi. İranın XII və XIII məclislərində bir nəfər də fəhlələri təmsil etmirdi. XIV məclisdə İTP-nin üzvü olan 8 nəfər nümayəndə bütün İran xalqlarının, o cümlədən də fəhlələrinin mənafeyini müdafiə edirdi. Azərbaycanda da fəhlələrin əmək haqları az, iş və yaşayış şəraitləri olduqca ağır idi. Uşaq və qadın əməyi şiddətli surətdə istismar olunurdu. Toxuculuqda fəhlələr 10-12 saat işləyərək gündə 6-10 qıran (riyal) mزد alırdılar. Eyni iş müqabilində qadınlara daha az əmək haqqı verilirdi. Xalçaçılıqda, evlərdə parça, şal, corab və sairə toxunmasında iş saatları gün çıxandan gün batana qədər davam edirdi. Bu sahədə işləyənlərin 80 faizdən çoxu 8-14 yaşlı uşaqlar idi. Onlara gündə 1,5-2 qıran (riyal) (1943-cü ildən sonra 3-4 qıran (riyal)) mزد verilirdi. Tikinti və yol işlərində fəhləyə gündə 5 qıran (riyal) verilirdi [32, 9.11.1942]. Fəhlələr qocalığa və şikəstliyə görə sığorta edilmirdilər. Azərbaycan fabrik-zavodlarında fəhlələrə xidmət etmək üçün tibb məntəqəsi və yeməcxana(18) yox idi. Fəhlələrin sosial-iqtisadi və başqa hüquqlarını qoruyan iş qanunu da yox idi.

1941 - 1945-ci illərdə İran dövləti Azərbaycan iqtisadiyyatında qəsdən böyük çətinliklər yaradırdı. 1941-ci ilin payızında Miyana-Təbriz dəmir yolunun çəkilişi, Zəncan mis və Qaradağ dəmir mə'dənlərinin istismarı dayandırıldı, Təbriz tütün fabriki bağlandı. 1943-cü ilin əvvəlində Amerika

müşavirlərindən Viyunan iqtisad idarəsində, Allen ərzaq idarəsində işləri öz əllərinə almışdılar. Onlar Azərbaycandan çoxlu buğda və ərzaq çıxarıb aparırdılar. Eyni zamanda Azərbaycana qənd, çay, parça və sair zəruri malların gətirilməsi işini qəsdən pozurdular. Amerikalı müşavirlərin və hökumətin bu cür pozucu fəaliyyəti nəticəsində 1943-cü ilin yazında Azərbaycanın Təbriz, Urmu, Ərdəbil, Marağa şəhərlərində bir neçə ay qəhətlik və bahalıq oldu. Milspo başda olmaqla amerikalı müşavirlər İranda qəsdən qəhətlik yaratdıqları «1942- 1943-cü illərdə SSRİ hökuməti Tehrana 25 min ton, Xuzistana 4,5 min ton və İranın şimal əyalətlərinə 100 min ton buğda verdi» [61, 31].

1944-cü ilin sonunda Azərbaycanda şose yollarında-Təbriz-Culfa və Zəncan-Miyana dəmiryol yükləmə məntəqələrində işləmiş, minlərlə sürücü işsiz qaldı. İran hökumətinin icazəsi ilə Amerika-İngilis şirkətləri İran bazarını hazır paltar, başmaq, yun və pambıq parça, adyal və s. mallarla doldurduğuna görə çoxlu başmaqçı, dərzi və başqa sənətkarlar da işsiz qaldılar. 1945-ci ilin əvvəlindən Təbriz şəhərində «Pəşmin», «Bustan» və «Şayan» toxucu fabrikləri, «İran» gön zavodu bağlandı. Nəticədə 1945-ci ilin payızında Azərbaycanda işsizlərin sayı 10 min nəfəri keçmişdi [46, 15L/11.1946]. Azərbaycan valisi Vusuqüssəltənə Dadvər 1945-ci ilin mayında Tehrandə mətbuat konfransında demişdi: «iqtisadi böhran və işsizliyin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan fabrik-zavodlarına hökumət qəti fikir verməli idi. Əməli layihələr hazırlanıb Tehrana göndərildi. Təəssüflər olsun ki, heç bir əhəmiyyət verilmədi» [49, 27.V. 1945].

1941 - 1945-ci illərdə İranın XII, XIII və XIV məclisləri əmək qanunu vermədilər. XIII məclisin fəhlələrin sığorta edilməsi haqqında (20.XI.1943) verdiyi qanuna görə isə sığorta pulunun üçdə birini fəhlələr ödəməli idilər. İran hökuməti sənayenin hətta aadi qaydada işləməsi və zəhmətkeşlərin yaşayışının azacıq da olsa yaxşılaşması üçün heç bir tədbir görmədi. 1941 - 1945-ci illərdə İran hökuməti əsasən inzibati-idarə işləri ilə məşğul olmuşdur. 1942-ci ilin noyabr ayından ölkənin maliyyə və iqtisadi işləri Milspunun başçılıq etdiyi amerikalı müşavirlərə tapşırıldı. Bu müşavirlərin təxribatçı fəaliyyəti nəticəsində dövlətin fabrik, zavod və mə'dənlərində olduqca az məhsul istehsal edilirdi [Bax: 62, 85]. Onlar hər il ziyan verirdilər [63, 32, 42]. Xüsusi sənaye müəssisələri də iri imperialist şirkətləri ilə rəqabətə tab gətirməyib bağlanır, minlərlə fəhlə işsiz qalır dı..

İran məclislərinin və onların iş başına gətirdikləri hökumətlərin sənaye və fəhlə sinfinə aid siyasətləri eyni zamanda istismarçı siniflərə mənsub olan partiyaların siyasəti idi. Qatı irticaçı İradeye melli partiyasının başçısı Seyid Ziyaəddin Təbatəbai 1944-cü ildə yazırdı: «...Bizim ölkə kənd təsərrüfatı ölkəsidir, biz ancaq bu sahəni inkişaf etdirməklə tərəqqiyə doğru gedə bilərik, bizə sənaye lazım deyildir»(18). «Vəzifə» qəzeti isə iddia edirdi ki, sərmayə sahibləri fəhlələrin

mənafeyini müdafiə edirlər [64, 1.U.1945]. İrticaçı «Vətən» partiyası fəhlələr arasında kapitalizm əleyhinə olan əhvali ruhiyyənin geniş yayılmasından çox narahat olduğunu bildirirdi [64, 15.U. 1945]. «Mihən» partiyası fəhlələrin tə'tillərindən çox narahat olmuşdu. Ona görə də məramnaməsində istehsalatda «intizam» yaradılmasını tələb edirdi [56, 27. VI. 1944]. Burjuaziyaya mənsub olan İran partiyasının, eləcə də Müsəddiq tərəfdarlarının sənaye və fəhlələr haqqında əhəmiyyətli proqram tələbləri yox idi.

İran Tudə partiyası 1941 - 1945-ci illərdə iranda sənayenin qarşısında duran problemlərə və fəhlə sinfinin ehtiyaclarına düzgün yanaşmışdır. İTP-nin 1944-cü il avqust ayında qəbul edilmiş məramnaməsində iranda mütərəqqi iqtisadi quruluş yaradılması, sənayenin inkişaf etdirilməsi, ağır sənaye yaradılması, təbii sərvətlərdən istifadə olunması, fabriklər və zavodların təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi; iqtisadi işlərə hökumət tərəfindən rəhbərlik olunması, ölkə sənayesinə hamilik göstərilməsi və s. qeyd edilmişdir [Bax: 59, 5-6]. İTP-nin məramnaməsində fəhlə və zəhmətkeşlərə mütərəqqi əmək qanunu vermək, sosial sığortanı həyata keçirmək, 8 saatlıq iş günü; həmkarlar ittifaqı üzvlərinə, fəhlələrə tə'til etmək, kollektiv müqavilələr bağlamaq, fəhlə qadınlara kişilərlə bərabər maddə verilməsini qanunlaşdırmaq və s. tələb olunurdu [Bax: 59, 4]. İTP bu problemlərin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə fəhlə sinfinin vahid mübarizə həmkarlar ittifaqının yaranmasına, fəhlələrin tə'til etmək və kollektiv müqavilə bağlamaq kimi mübarizə üsullarından istifadə etmələrinə müvəffəq oldu. İTP Amerika, müşavirlərinin irandan çıxarılmasını qətiyyətlə tələb edən yeganə siyasi qüvvə idi. İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı (İFZHİ) İran Tudə Partiyası ilə birlikdə mütərəqqi əmək qanunu layihəsi hazırlayaraq 1944-cü ilin sonunda XIV məclisə təqdim etdi [65, 26.1.1945]. Lakin məclis bu qanun layihəsini müzakirə etmədi. İFZHİ-nin Birləşmiş Mərkəzi Şurası 1944-cü ilin sonunda ölkədə başlanmış işsizliyi aradan qaldırmaq üçün sənayenin, kənd təsərrüfatı və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi, mütərəqqi əmək qanunu verilməsi və s. tədbirlərin görülməsini təklif etmişdi [66, 5.11.1945]. İran hökuməti bu təkliflərə də heç bir əhəmiyyət vermədi.

Milli məsələ 1941-1945-ci illərdə də İran və Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında qarşıda duran mühüm problemlərdən biri olmuşdur. İran çoxmillətli dövlətdir. Burada müxtəlif millətlər və xalqlar, o cümlədən: Farslar, Azərbaycanlılar, Kürdlər, Bəluclar, Lorlar, Ərəblər, Türkmənlər və başqaları yaşayır. Bunların hər birinin öz ana dili, adət və ənənələri, mədəniyyəti, tarixi və əsrlərdən bəri yaşadıkları müəyyən əraziləri vardır. Uzun əsrlər iranda qonşuluq şəraitində yaşayan bu millət və xalqlar arasında siyasi iqtisadi və mədəni əlaqələr, dostluq yaranıb. Bu əlaqələr millətlərin həyatında, azadlıq mübarizəsində tarixən böyük rol oynamışdır.

İranda hakimiyyət əsasən Fars istismarçı sinif və təbəqələrinin əlində toplandığından onlar digər millətlər üzərində ağalığ edirlər. 1941-ci ilin avqust-sentyabr aylarında, Riza şah diktaturası dağıldıqdan sonra da İran dövləti Azərbaycan, Kürd, Türkmən və başqa millətlərə şiddətli milli zülm edirdi. Azərbaycanda vaxtaşırı İran irticasına qarşı, hakim siniflərin özbaşınalığına qarşı inqilabi çıxışlar olurdu.

Azərbaycan xalqına qarşı şiddətli milli zülm 1941-1945-ci illərdə də davam edirdi.

İran dövləti Azərbaycan xalqını siyasi cəhətdən hüquqsuz saxlayırdı. Azərbaycan xalqı iranda farslardan sonra sayca ikinci yerdə durur. Buna baxmayaraq, bu xalqa hakimiyyətdə və ölkənin idarə edilməsində iştirak etməyə imkan verilməmişdi. İranın XII, XIII və XIV məclisləri və onların iş başına gətirdikləri hökumətlər iranda istismarçı siniflərin siyasətini-başqa millətlərə və xalqlara qarşı şiddətli milli zülm siyasətini həyata keçirirdilər. İran dövləti Azərbaycan xalqını Konstitusiyada təsbit olunmuş Əyalət və Vilayət Əncümənləri təşkil etmək hüququndan və demokratik azadlıqlardan da məhrum etmişdi. O var qüvvəsi ilə Azərbaycan xalqının siyasi cəhətdən mütəşəkkil olmasının qarşısını alırdı.

İran dövləti 1941-1945-ci illərdə də azərbaycanı iqtisadi cəhətdən geridə saxlayır və Azərbaycan xalqının iqtisadi həyatının birliyini pozurdu. Bu, Riza şahın 20 illik hökmranlığı zamanı azərbaycanda yeritdiyi milli zülm siyasətinin davamı idi. 1941-ci il şəhrivər hadisələrindən sonra İran dövlətinin azərbaycandakı iqtisadi siyasəti nəticəsində orada bir sıra fabrik və zavodlar bağlandı, işsizlər artdı və Azərbaycan ticarətində durğunluq yarandı. İran hökuməti 1941-ci ilin payızında azərbaycanda dayandırılmış iqtisadi əhəmiyyətli işləri də bərpa etmədi.

İran dövləti azərbaycanın ərazi birliyini də pozmuşdur. Bu, nəticə e'tibarilə Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və mədəni birliyinin pozulmasına aparırdı. Riza şah diktaturası 1941-ci ilin sentyabrına qədər Azərbaycan ərazisini aşağıdakı hissələrə parçalamışdı:

1-Təbriz və Ərdəbil vilayətlərindən ibarət 3-cü əyalət.

2-Urmu, Xoy, Marağa, Bicar və Mahabad (Kürdüstan ərazisidir) vilayətlərindən ibarət 4-cü əyalət.

3-Azərbaycanın Zəncan vilayəti İranın 1-ci əyalətinə tabe edilmişdi.

4-Qəzvin, Həmədan, Qum, Məlayir, Tuserqan və Sənəndəc vilayətləri ətrafındakı onlarla Azərbaycan mahalı və 2500-dən çox kəndi İranın 1-çi, Mərkəzi və beşinci əyalətlərinə verilmişdi. İran dövləti Azərbaycan ərazisini parçalamaq siyasətini 1941-ci il sentyabr ayından sonra da

davam etdirirdi. Bu siyasət Təbriz şəhərinin siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz olmaq əhəmiyyətini azaltmağa və farslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi.

İran dövləti və hakim Fars millətçi dairələri Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar edirdilər. Bununla onlar bu xalqın milli-mədəni inkişafının qarşısını alırdılar. İran dövlətinin 1946-cı il tarixli rəsmi sənədlərinin birində belə yazılmışdır: «**Azərbaycan məsələsi.** Azərbaycan İran tarixinin başlanğıcından bu tərəfə etnoqrafik, ideoloji (irq və siyasi amal), bütün milli adət və qaydalar cəhətdən kamil surətdə iranlı olubdur. Bu ölkənin tarixində burada iranlılıqdan başqa bir xüsusi milliyyətdən söhbət getdiyi görünməyibdir» (67, 84]. Bu sənəddə Azərbaycan dili, bu dildə hər hansı bir kitab yazıldığı və məktəb olduğu da inkar edilmişdir. İranın XIII və XIV məclislərində də Azərbaycan millətini və Azərbaycan dilini inkar edən bir sıra nitqlər söylənilmişdir. İran dövlətinin hakim Fars millətçilik siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycanda bütün idarələrdə və məhkəmələrdə işlər, hərbi hissələrdə tə'limat, bütün məktəblərdə təhsil ancaq Fars dilində aparılırdı. Azərbaycan dilində kitabjurnal, qəzet və sairə nəşr etməyə icazə verilmirdi. Azərbaycan dilində bir dənə də olsun teatr, filarmoniya, muzey, ali məktəb yox idi. Hökumətin Azərbaycan maarif idarəsi təhsildən daha çox Azərbaycanda Fars dilini yaymaq, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin qarşısını almaq tədbirləri görürdü [55, 251; 68, 699]. 1941-ci ilin avqustundan sonra da Azərbaycan rəsmi olaraq 3-cü və 4-cü ostan (əyalət) adlanırdı. Azərbaycanın bir sıra şəhər, kənd, qəsəbə və mahal, dağ, çay və tarixi yer adları farslaşdırılmış şəkildə yazılırdı. Azərbaycanın tarixi abidələri bərhad saxlanılırdı. İran hökuməti qəsdən Azərbaycan və Kürd xalqları arasında düşmənçilik yayır, Azərbaycan xalqına münasibətdə ayrıseçkilik edir və e'timadsızlıq göstərirdi. İran dövlətinin bütün bu milli zülmü və hakim Fars millətçilik siyasəti indi də çox şiddətlə davam etməkdədir.

İranın istismarçı siniflərinə mənsub olan irticaçı «Melliyune İran», «Ədalət», «Mərdom», «İradeye Melli», «Nəhzəte Melli» və «Demokrate İran» partiyaları tarixi, elmi və obyektiv əsası olmayan: «iranda bir millət var-İran milləti, iranda bir dil var-Fars dili»-iddiası üzrə 1941-1946-cı illərdə hakim Fars millətçiliyi mövqeyindən çıxış edirdilər. Onlar milli azadlıq hərəkatını dərhal, silah gücünə boğulmasını tələb edirdilər. İran burjuaziyasının mütərəqqi nümayəndəsi olan doktor M. Müsəddiq və onun tərəfdarlarının da milli məsələdə sabit, aydın mövqeləri yox idi. «İran» adlı partiya milli məsələdə milliyyət və dil məsələsindən sərfnəzər edilməsini, lakin milli azadlıq hərəkatının digər tələblərinin bütün iranda tətbiq olunmasını tələb edirdi [35, 20. 1.1946].

İran Tudə Partiyasının 1941-1945-ci illərdə milli məsələdə hərəkat xəttini partiyanın proqramı müəyyən etmişdi. Bu partiya faşizm əleyhinə müharibə ilə əlaqədar, həm də iranda yaranmış konkret siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq özünün birinci-müvəqqəti proqramında (1941-ci il sentyabrın

sonunda) milli məsələni ayrıca problem kimi qarşıya qoymamışdı [Bax: 41, 25.11.1942]. İTP-nin I-ci qurultayı (avqust 1944-cü il) tərəfindən qəbul olunmuş ikinci proqramında isə aşağıdakı tələblər irəli sürülürdü: «9. Məzhəb və irqindən asılı olmayaraq İran milləti fərdlərinə (İran əhalisinin hər bir nəfərinə M. Ç.) tam sosial hüquq bərabərliyi; 10. Azlıqda qalanlara(18) öz maarif və məzhəb işlərində tam azadlıq» [59, 2]. Həmin maddələr yeni daxili və beynəlxalq şəraitdə- 1948-ci ilin aprelində, İTP-nin II-ci qurultayı tərəfindən qəbul olunmuş üçüncü proqramında da eyni ilə saxlanmışdı [69, 21]. Göründüyü kimi bu maddələrdə də Azərbaycan, Kürd, Türkmən və sair millətlərə və xalqlara milli azadlıq tələb olunmurdu. Lakin İTP yarandığı gündən iranda yaşayan millətlərin fəhlələrini, kəndlilərini və digər zəhmətkeş təbəqələrini həqiqi demokratik quruluş yaratmaq uğrunda inqilabi mübarizəyə səfərbər edirdi.

Azadlıq Uğrunda Mübarizənin Yeni Mərhələsi və Azərbaycanda Yeni Siyasi Partiyanın Yaranması Zərurəti

1944-cü ilin ikinci yarısında iranda azadlıq hərəkatı gücləndi. Bu, özünü, həmin ilin may ayında İran fəhlə və zəhmətkeşlərinin vahid həmkarlar ittifaqının yaranması, avqust ayında İTP birinci qurultayının keçirilməsi, nəhayət iranda azadlıq və irtica qüvvələri arasında mübarizənin şiddətlənməsi ilə göstərdi.

1944-cü ilin ikinci yarısında Azərbaycanda da azadlıq hərəkatı gücləndi. 1944-cü ilin mayında

«İran Azadlıq Cəbhəsinin» Azərbaycan Əyalət Şurası təşkil oldu(19). Sentyabrda İTP Azərbaycan əyalət təşkilatı, Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı, Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi, Azərbaycan Antifaşist Cəmiyyəti, Təbrizdə nəşr edilən demokratik qəzetlər, azadxah dəstələr Azadlıq Cəbhəsinin Azərbaycan Əyalət Şurasında birləşdilər.

Azərbaycanda da fəhlə və zəhmətkeşlərin vahid həmkarlar ittifaqı yaradılması uğrunda mübarizə şiddətləndi. Bu işə mane olmaq üçün 1944-cü il iyulun 13-də (22 tir 1323-cü il) hökumətin silahlı polis və qoşun dəstələri Təbrizdə həmkarlar ittifaqı binasını və oradakı fəhlələri gülləyə tutdular. 7 nəfər fəhlə öldürüldü, 28 nəfər yaralandı [43, iş 5, 24]. Lakin fəhlələrin, İTP-nin və digər demokratik təşkilatların mübarizəsi daha şiddətlə davam etdi. Nəticədə 1944-cü il avqustun ikinci yarısında fəhlə təşkilatı olan Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı AFZHİ və onun Birləşmiş Şurası-BŞ yarandı(20). Həmin il sentyabrın 28-də Təbrizdə fəhlələrin nümayəndələri ilə

fabrik-zavod sahibləri arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə üzrə fəhlələr bir sıra mühüm sosial-iqtisadi tələblərinin ödənməsinə müvəffəq oldular. O cümlədən: Əmək haqqları 50% artırıldı, həmkarlar ittifaqı rəsmi tanındı və sairə. Vahid təşkilat və kollektiv müqavilə uğrunda mübarizə fəhlələrin siyasi şüurunun yüksəlməsinə və həmkarlar ittifaqının möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Vahid təşkilat yaranana qədər həmkarlar ittifaqlarının üzvlərinin sayı 6700 nəfər idisə birləşmədən beş ay sonra, 1945-ci ilin əvvəlində AFZHI-nin üzvlərinin sayı 11.000 nəfərə çatdı. [43, iş 5, səh. 301].

1944-cü ilin may-iyun aylarında İTP-nin Azərbaycan təşkilatlarında hesabat-seçki iclasları keçirildi. İyunun 10-12-də Təbriz təşkilatının konfransı oldu. Bu konfransda 185 nəfər nümayəndə iştirak etmişdi (hər 20 nəfər üzvdən bir nümayəndə). 1945-ci il yanvarın 11-də Təbrizdə 142 nəfər nümayəndənin iştirakı ilə İTP-nin Azərbaycan təşkilatının I-ci əyalət konfransı keçirildi. Bu konfrans həmkarlar ittifaqı üzərində partiya rəhbərliyini gücləndirmək, gənclər və əskərlər arasında işi qüvvətləndirmək və sairə barədə qərar qəbul etdi. Konfrans İTP-nin Azərbaycan əyaləti komitəsini (25 nəfər) və təftiş komiyonunu seçdi(21). Bu konfransa qədər «Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi» və başqa azadxah dəstələr İTP-in Azərbaycan təşkilatına birləşmişdilər. Buna görə də 1945-ci ilin əvvəlindən İTP Azərbaycanda yeganə siyasi təşkilat oldu. O zaman İTP-nin Azərbaycanda 44 min nəfər üzvü var idi. Bundan 32 min nəfəri kəndli, 4900 nəfəri fəhlə, 4500 nəfəri sənətkar və 200 nəfəri isə ziyalı idi [43, iş 5, 9].

1944-cü ilin payızında Azərbaycanda izdihamlı nümayiş və mitinqlər oldu. Təkcə Təbrizdə həmin il oktyabrın 20-dən dekabrın 15-nə qədər olan müddətə 242. 800 nəfərin iştirakı ilə 17 böyük mitinq və nümayiş oldu [43, iş 9, /-46]. Azərbaycan Azadlıq Cəbhəsinin təşkil etdiyi bu yığıncaqların şüarlarında yazılmışdı: «Azadxahlardan və Vətənpərvərlərdən İbarət Hökumət Təşkil Olunsun», «Tə'xirə Salınmadan Əyalət və Vilayət Ənçümənləri Seçkilərinə Başlansın», «İngilis-İran Neftkonsessiyası Ləğv Olunsun». Xalq kütlələri Amerika müşavirlərinin İrandan çıxarılmasını və SSRİ ilə dostluğu və iqtisadi əməkdaşlığı yaxşılaşdırmağı tələb edirdilər [43, iş 9, /—46].

1945-ci ilin əvvəllərində İran hökuməti və irticaçılar Azərbaycanda azadxah ictimai-siyasi təşkilatların fəhlə və kəndlilərin üzərinə hücum və tə'qibləri şiddətləndirdilər. Bu hücumu xalq izdihamlı çıxışlarla cavab verdi. Natamam mə'lumata görə 1945-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycanın təkcə 22 şəhər və qəsəbəsində 40-dan çox mitinq və nümayiş olmuş, bunlarda 262.200 nəfər iştirak etmişdir [Bax: 37, I-IV. 1945]. Xalq özünün siyasi, iqtisadi və sosial tələblərini göndərdiyi teleqramlar vasitəsilə,----hökumətinə və mətbuata çatdıraraq onların həyata keçirilməsində tə'kid edirdi.

1945-ci ilin mayında SSRİ-nin faşist Almaniyası üzərində ümumdünya tarixi qələbəsi İran xalqlarına çox böyük inqilabi təsir göstərdi, azadlıq hərəkatına qüdrətli təkan verdi. Qələbə gününü İran və Azərbaycan xalqları da çox böyük şadlıqla bayram etdilər. Bu tarixi qələbə kütlələrin inqilabi şüurunun və əhvali-ruhiyyəsinin daha da yüksəlməsinə; zəhmətkeş siniflərin və təbəqələrin azadlıq mübarizəsinin qüvvətlənməsinə, demokratik təşkilatların hərtərəfli möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Bu tarixi qələbə əhalinin orta təbəqələrinin, o cümlədən ortabab kəndlilərin, sənətkarların, azad peşə sahiblərinin, ziyalıların və xırda burjuaziyanın tərəddüdlərinə son qoydu. Bu təbəqələr də öz sosial-iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşuldular.

1941 - 1946-cı illərdə İranda iş başına gələn hökumətlərin hamısının daxili siyasətinin əsasını xalqın azadlıq hərəkatını zorla yatırmaq təşkil etmişdir. Bu mürtəce siyasətə uyğun olaraq 1942-ci ilin oktyabr ayında İran qoşunlarının ixtiyarı general Klörens Ridli başda olmaqla Amerika hərbi hey'ətinə, jandarm qüvvələrinin ixtiyarı polkovnik Norman Şvarskopun, polis qüvvələrinin ixtiyarı isə polkovnik Stefan Simmermanın başçılıq etdikləri müvafiq amerikan hey'ətlərinə tapşırılmışdı. hər il dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi asayiş təmin etmək bəhanəsi ilə qoşun, jandarm və polis qüvvələrinin saxlanmasına sərf olunurdu. İranın irticaçı hökumətləri azadlıq və demokratik təşkilatları bağlamaq üçün bu silahlı qüvvələrdən istifadə edirdi.

1945-ci il iyunun 5-də İranın XIV məclisinin qatı irticaçı əksəriyyəti Möhsün Sədr (Sədrüləşrəf) hökumətini hakimiyyət başına gətirdi. O günlər Tehran qəzetlərindən biri yazırdı: «Məclisin əksəriyyəti Sədr hökumətini təyin etməklə İran xalqına müharibə elan etdi» [70, 9.U1-1945]. Bu hökumət bütün İranda azadlıq qüvvələri üzərinə hücum keçdi.

M.Sədr hökumətin azadlıq hərəkatını boğmaq üçün Azərbaycanda daha şiddətli hücum keçdi. O, böyük əksəriyyəti azadixahlardan seçilmiş Təbriz Şəhər Əncümənini rəsmi tanımadı. Kəndlilərin mülkədarlara bid'ət (mülkədarların qoyduğu qeyri- qanuni vergilər) vermeməsi və feodal vergilər üstündə baş verən ixtilafa jandarmların qarışmaması barədə 1945- ci ilin yayında Azərbaycan valiliyi və prokurorluğu tərəfindən verilmiş göstərişləri M. Sədr hökuməti ləğv etdi. "Onların mahiyyəti mülkədarlıq üsulunun əleyhinə olduğu qeyd edildi. Mülkədar vergisini almaq üçün mərkəzdən ağayi Sədr tərəfindən Azərbaycana başqa bir göstəriş teleqram olundu." [71, 19]. M.Sədrin bu teleqramından sonra Azərbaycan kəndlərində mülkədarlar və jandarmlar tərəfindən azadlıq kəndlilərin döyülməsi, qarət edilməsi, kənddən qovulması, həbsə salınması və bir çox hallarda öldürülməsi adi hadisəyə çevrildi.

1945-ci ilin avqust ayında ölkədə siyasi mübarizə daha da şiddətləndi.

Avqustun 5-də İran konstitusiası günü Azərbaycanın bütün şəhərlərində böyük mitinq və nümayişlər keçirildi. Bu xalq çıxışlarında Təbrizdə avqustun 5-də 50 min nəfər, avqustun 12-də 60 min nəfərdən çox adam iştirak etmişdir. Avqustun 16-da Marağada, 26-da Urmuda, 31-də Əhər və Meşkinşəhərdə onminlərlə adamın iştiraki ilə mitinqlər oldu. Xalq kütlələri qatı irticai M. Sədr hökumətinin ist`efa verməsini, iranda azadxah və vətənpərvər şəxslərdən ibarət xalq hökuməti yaranmasını, tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmasını, konstitusianın həyata keçirilməsini tələb edirdi. İranın XIV məclisi və M. Sədr hökuməti Azərbaycan xalqının bu haqlı tələblərini də redd etdi. Hökumət başçısı xalqın teleqramlarına cavab olaraq avqustun 13-də məclisdə danışarkən dedi: “Mən nə bu teleqramlara və nə də onların yüzdən birinə əhəmiyyət vermirəm” [67, 115]. Xalqın tələblərinin qəti surətdə rədd olunması Azərbaycanda siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi.

Belə bir şəraitdə 1945-ci il avqustun 15-də Məşhəd şəhərində İran qoşunlarının inqilabçı zabitlərindən bir dəstəsi hökumətin zülmü əleyhinə üsyan etdi. İran hökuməti Xorasan əyalətindəki bütün silahlı qüvvələri inqilabçı zabitlərə divan tutmaq üçün işə saldı.

Riza şah diktaturası dövründə və ondan sonra da şiddətli milli zülmə mə'ruz qalan Kürd millətinin Qazı Məhəmməd başda olmaqla tərəqqipərvər və inqilabçı xadimləri avqustun 16-da İran Kürdüstanının şimal vilayətində-Mahabadda Kürdüstan Demokrat Partiyasını yaratdılar. Bu partiya nəşr etdiyi birinci tarixi bəyannamədə İran dövləti daxilində Kürd millətinə muxtariyyət verilməsini, Kürdüstan məktəblərində təhsilin Kürd dilində keçirilməsini, idarələrin Kürd dilində işləməsini, Kürdüstan vilayət əncüməni seçilməsini və sosial-iqtisadi islahat keçirməyi özünün şüarı e'lan etdi [Bax: 72]. Kürdüstan Demokrat Partiyasının yaranması ilə iranda Kürd xalqının milli azadlıq hərəkatı daha mütəşəkkil və inqilabi mahiyyət kəsb etdi.

Tehranda avqustun 27-də hərbi hökumət mə'murları demokratik qəzetlərdən «Rəzm», «Şəhbaz», «Necate İran», «Mərdom», «Dəməvənd» və başqalarını bağladılar. Avqustu 28-də İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqlarının rəhbərlərindən Riza Rusta, Əli Şəmidə və Həkəmi həbs olundular. Avqustun 29-da Tehranda İTP-nin və Həmkarlar İttifaqının mərkəzi klubları hökumətin qoşun və polis qüvvələri tərəfindən bağlandı. Bir neçə gün sonra İTP Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən bir dəstəsi həbs olundu. Bütün bu vəziyyətlə əlaqədar Tehranda çıxan «Armane Melli» qəzeti 1945-ci il avqustun 30-da yazırdı: «iranda azadlıq və demokratiya tamamilə təhlükəyə

düşmüşdür. Bu irticaçı hökumətin və məclisin irticaçı nümayəndələrinin təhriki davam etdikcə ölkədə daxili müharibə, qan tökülməsi və vuruşmalar gözlənilir».

1945-ci ilin ikinci yarısında azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsində İranın siyasi qüvvələrini şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olardı:

1. Qatı irticaçılar;
2. «İslahat tərəfdarları»;
3. Demokratik qüvvələr.

Birinci siyasi qrupa-qatı irticaçılar sırasına şah, şah sarayı, 1945-ci il iyunun 5-də XIV məclisdə 60 nəfər məclis nümayəndəsindən təşkil olunmuş «əksəriyyət»(22), bu əksəriyyətin iş başına gətirdiyi M. Sədr hökuməti; «İradeye Melli», «Nehzəte Melli» və «Ədalət» partiyaları və onlara mənsub olan qəzetlər; «Vətən» və «Miyhən» partiyaları adı ilə Tehrandə, İsfahanda, Şirazda və Mazandaranın bir neçə şəhərində fəaliyyət göstərən dəstələr daxil idilər. İri mülkədarlar, komprador burjuaziya, irticaçı ruhanilər, yüksək rütbəli hərbi və mülki qulluqçular qatı irticaçı siyasi qrupun sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. Bu dövrdə ölkədə siyasi hakimiyyət tamamilə, iqtisadi qüdrət isə əhəmiyyətli dərəcədə bu siyasi qrupun ixtiyarında idi. Qatı irticaçılar mövcud siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu saxlamaq və daha da möhkəmlətmək uğrunda mübarizə edirdilər. Onlar xalqa heç bir azadlıq və hüquq vermək fikrində deyildilər. Qatı irticaçılar azadxah partiyaları, təşkilat, cəmiyyət və qəzetləri silah gücünə dağıdır və qadağan edirdilər.

İkinci siyasi qrupa-«İslahat tərəfdarları» sırasına 1945-ci il iyunun 13-də XIV məclisdə 32 nəfər məclis nümayəndəsindən təşkil olunmuş əqəliyyət(23), doktor Müsəddiqin məclisdən kənardakı tərəfdarları, «İran» partiyası, Tehrandə «Mərdom» və Məşhəddə «Miyhən» partiyaları adı ilə liberal mövqedən çıxış edən dəstələr və qəzetlər daxil idilər. Ölkədə iri burjuaziyanın İranın daxili iqtisadiyyatına bağlı olan hissəsi, fabrik-zavod sahibləri və şəhərlərin orta təbəqələri «İslahat tərəfdarlarının» sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. Bu siyasi qrupun o dövrdə ölkədə siyasi hakimiyyətdə ciddi rolu yox idi; lakin müəyyən iqtisadi qüdrətə malik idi. «İslahat tərəfdarları» mövcud iqtisadi və siyasi quruluşu yıxmaq fikrində deyildilər. Onlar istismarçı siniflərin hakimiyyətini və istismarı saxlamaqla, iri mülkədarların-rolunu azaltmaqla hakimiyyətdə iştirak etmək istəyirdilər. «İslahat tərəfdarları» hakimiyyətdə əsas siyasi qüvvə olmaq üçün böyük sə'y

göstəridilər. Onlar «hamının» inandığı bir hökumətin iş başına gəlməsini və seçki qanununun dəyişdirilməsini təklif edirdilər. «İslahat tərəfdarları» öz məqsədlərini XIV məclis və onun iş başına gətirdiyi hökumət vasitəsi ilə həyata keçirmək istəyirdilər. Onlar xalqa qarşı naməhdud zorakılıq işlədilməsi nəticəsində azadlıq hərəkatı inqilaba çevriləcəyindən qorxurdular. Buna görə də M. Sədr hökumətinin əleyhinə çıxırdılar.

Üçüncü siyasi qrupa-İranda demokratik qüvvələri sırasına XIV məclisdə İran Tudə Partiyasının 8 nəfərdən ibarət fraksiyası, məclisdən kənarında İTP, İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı, mütərəqqi ictimai təşkilatlar və İran Azadlıq Cəbhəsinə mənsub olan qəzetlər (40 qəzet) daxil idilər. Ölkənin fəhlə sinfi, kəndlilər, sənətkarlar və azadxah ziyalılar demokratik qüvvələrin sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. İranın demokratik qüvvələri o zaman ölkədə siyasi hakimiyyətdə iştirak etmirdilər, ölkə iqtisadiyyatında da qüdrətə malik deyildilər. Demokratik qüvvələr iranda həqiqi demokratik rejim qurulması; söz, mətbuat, əqidə və digər sosial azadlıqlar uğrunda; diktatorluq və istibdad rejimləri, imperializm əleyhinə mübarizə edirdilər [59, 2; .Bax: 731. Demokratik qüvvələr qatı irticaçı M. Sədr hökumətinin istə'fa verməsini və xalq qüvvələrinə arxalanan koalision bir hökumət yaranmasını tələb edirdilər.

İranda demokratik qüvvələri içərisində İran Tudə Partiyası zəhmətkeş sinif və təbəqələrin partiyası olduğundan [59, 2] inqilabi nəzəriyyəni əldə rəhbər tutduğundan, nəhayət İran üzrə təşkilat şəbəkəsinə malik olduğundan iranda azadlıq hərəkatının mübariz rəhbər siyasi qüvvəsi idi. 1945-ci ilin ikinci yarısında beynəlxalq aləmdə sosializmin və xalqların xeyrinə tarixi dönüş yarandı. İranda azadlıq uğrunda mübarizədə demokratik qüvvələrin xeyrinə sinfi qüvvələrin yeni qruplaşması baş verdi. Azadlıq və irtica qüvvələri arasında mübarizə yeni mərhələyə keçdi. Belə bir şəraitdə azadlıq hərəkatına müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmək üçün İran Tudə Partiyası orta təbəqələrə və milli burjuaziyaya münasibətinə, mübarizə taktikasına, məramnamənin bə'zi tələblərinə yenidən baxmalı idi. Məramnamədə torpaq məsələsi və kəndlilərə torpaq verilməsi ardıcıl demokratik prinsiplər əsasında qoyulardısı iranda, o cümlədən Azərbaycanda azadlıq hərəkatı daha da güclənərdi və bunun böyük siyasi, iqtisadi əhəmiyyəti olar və Azərbaycanda da azadlıq hərəkatı inqilabi xarakter alardı. Şiddətli milli zülmə mə'ruz qalan Azərbaycan, Kürd və başqa millətlərə geniş siyasi, sosial və milli hüquqlar verilməsi, bu millətlərin iqtisadi və mədəni inkişafı üçün konkret işlər görülməsi irəli sürülməli idi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ardıcıl mübarizə aparılmalı idi. Beləliklə şiddətli milli zülm edilən millətlərin daha geniş kütlələri azadlıq hərəkatına cəlb olunardı. Bu hərəkat xətti Azərbaycanda demokratik hərəkatı inqilabiləşdirərdi. 1944-cü ilin sonundan ölkə iqtisadiyyatında başlanmış böyük çətinliklər və 1945-ci ilin iyun ayında ölkədə irtica diktaturası

yaranması təhlükəsi orta təbəqələri də fəal siyasi mübarizə meydanına cəlb etmiş və milli burjuaziyarı da hərəkətə gətirmişdi. Bu halda sənaye sahiblərinin demokratik azadlıqlara rəğbət göstərməsi və orta təbəqələrin azadlıq mitinglərində və nümayişlərində iştirak etməsi ilə kifayətlənmək olmazdı. Bu sosial qüvvələrə yol tapmaq və onlarla ümumi əsasda əməkdaşlıq yaratmaq çox zəruri idi. İrticanın şiddətli və silahlı hücumu qarşısında fəhlə sinfi və kəndlilərlə birlikdə ümumxalq qüvvəsini təşkil etmək lazım idi. Buna görə də orta təbəqələrə və sənaye sahiblərinə münasibətə demokratiyanın ümumi mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yenidən baxılmalı idi. İran Tudə Partiyası xalq hökuməti və həqiqi demokratik quruluş qurulması uğrunda mübarizə edirdi. Bu partiyanın 1944-cü ilin avqustunda qəbul olunmuş məramnaməsində deyilirdi ki, İTP özünün azadlıq məqsədini «əfkariümumini işıqlandırmaq, partiya-təşkilatlarını genişləndirmək və parlament mübarizəsi vasitəsi ilə həyata keçirəcəkdir» [59, /]. Bu mübarizə taktikası 1945-ci ilin ikinci yarısına qədər düzgün idi. Lakin 1945-ci ilin ikinci yarısından hökumət azadlıq hərəkətini boğmaq üçün silahlı qüvvələrini işə saldı və demokratik qüvvələrin 1941 - 1945-ci illərdə əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərin hamısını ləğv etməyə başladı. Belə bir şəraitdə İTP-nin mübarizə taktikasına yenidən baxması zəruri idi. 1945-ci ilin yayında İranda, xüsusilə Azərbaycanda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bu barədə İran Tudə Partiyasının II qurultayına (aprel (1948) verilmiş hesabatda belə deyilmişdir: «İrtica Azərbaycana hər yerdən artıq təzyiqli göstərirdi. Başdanbaşa hökumət idarələri Azərbaycanda xalq kütlələri ilə düşmənçilik edirdilər. Bütün İranda, xüsusən Azərbaycanda Riza xanın qəddar hökumətinin kabusu özünü göstərirdi» [60, 1948, № 1, 19]. Xalq azadlığı üçün belə bir təhlükəli vəziyyətdə Azərbaycanda irticanın hücumunun qarşısını almaq üçün çox böyük imkan var idi. İran Tudə Partiyası Mərkəzi Komitəsi İcraiyyə hey'ətinin Azərbaycanda 21 Azər Hərəkəti barədə tezislərində qeyd edildiyi kimi, o zaman demokratik və antiimperialist mübarizəyə İran daxilində dayaq nöqtəsi yaratmaq üçün Azərbaycan daha əlverişli şəraitə malik idi. «Bu şərait Azərbaycan kəndliləri ilə feodallar arasında... mübarizənin gərginliyindən, Azərbaycan xalqı üzərində milli zülmün mövcud olmasından, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin inqilabi ən'ənelərə malik olmasından və imperializmin Azərbaycanda bilavasitə müdaxilə etmək imkanının olmamasından ibarət idi» [74, 7]. Azərbaycanda fəhlələrin, kəndlilərin və orta təbəqələrin içərisində milli azadlıq və demokratiya uğrunda inqilabi mübarizə əhval-ruhiyyəsi var idi. Münasib beynəlxalq və daxili şərait bu əhval-ruhiyyəni daha da inqilabiləşdirmişdi. Əhlinin müxtəlif sinif və təbəqələrini milli azadlıq, iqtisadi və mədəni tərəqqi şüurları altında ümumi mənafe birləşdirirdi. Xalq qatı irticaçı üsuli-idarədən qurtuluş yolu axtarırdı. Tehrandə nəşr olunan «Bəşər» qəzeti 1945-ci il avqustun 23-də yazırdı: «Hakim siniflərin özbaşınalığı həddini keçəndə çarə xalqın həmin mütəşəkkil üsyanından ibarətdir. Bu üsyanın əlamətləri, başlanğıcı İranda görünməkdədir. Azərbaycan təlatümdədir və inqilaba hazırdır».

Yuxarıda göstərilən konkret tarixi şəraitdə azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri idi ki, o partiya siyasi hərəkət xəttində və fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milliazadlıq hərəkəti ilə İran xalqlarının demokratik hərəkətinin sıx əlaqəsini yarada bilsin. Elə bir siyasi partiya lazım idi ki, o partiya daha geniş təbəqələri və sosial qüvvələri özünün tələb və şüarlarında nəzərə alaraq öz rəhbərliyi altına ala bilsin. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkəti öz məramnaməsi, siyasi hərəkət xətti; əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrinə yanaşmaq tərzini; təşkilat quruluşu və mübarizə formaları ilə fərqlənən yeni siyasi partiya yaranmasını zəruri etmişdi. Azərbaycanda o partiya müvəffəqiyyət qazana bilərdi ki, o Azərbaycan xalqının inqilabi ənənələrini davam etdirə bilsin. Nəhayət, Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri olmuşdu ki, o partiya Azərbaycan xalqının inqilabi yaradıcılığından, mübarizənin müxtəlif formalarından, konkret şərait və fürsətdən vaxtında istifadə edə bilsin. Yuxarıda göstərilən mahiyyətdə yeni siyasi partiyanın yaranmasına Azərbaycanın 1941-1945-ci illərdəki siyasi, iqtisadi və sosial həyatı geniş zəmin hazırlamışdı. Bu yeni siyasi partiya Azərbaycan Demokrat Fırqəsi oldu. Bu partiyanın birinci müraciətnaməsində (3.IX.1945) deyilirdi: «İllərdən bəridir ki, minlərlə Azərbaycan azadxahları və mütəfəkkirləri Azərbaycanın və İranın həqiqi azadlıq və istiqlaliyyətinin əsası olan müqəddəs fikir və ali məqsəd yolunda mübarizə etmiş, gizli və açıq surətdə azərbaycanlıları muxtariyyət əldə etmək uğrunda mübarizəyə çağırmışlar. Faşizmin əsasının sarsıldığı və millətlərin azad surətdə öz müqəddəratlarını təyin etmələri e'lan olunduğu bir vaxtda Azərbaycan azadxahları təktək dağınıq halda öz mübarizələrini davam etdirə bilməzdilər. Bu mübarizəyə rəhbərlik etmək üçün möhkəm və mütəşəkkil bir partiya lazım idi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi bu ehtiyacdən doğulmuş bir təşkilatdır. Bu təşkilat Azərbaycan xalqını azadlığa doğru aparacaq və İran xalqlarının tərəqqi və təkamül yolunu açacaqdır» [75, 6].

izahat

Ön söz, Müqəddimə və Birinci fəsil

1- Azərbaycan yazıldıqda Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulacaq.

2- Riza şah (1877—1944) 1921-çi ilin fevralında İran silahlı qüvvələri sıralarında podpolkovnik olmuş, İngilispərəst Seyid Ziyaəddinlə əlbir olub, Tehranda hərbi çevriliş etmiş və 1925-ci dekabrın 12-dən 1941-ci il sentyabrın 16-na qədər iranda şah olmuşdur.

3- Şəhrivər hadisələri dedikdə İran təqviminə üzrə 1320-ci ilin Şəhrivər ayında (1941-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 23-nə qədər) baş vermiş hadisələr nəzərdə tutulur. Bu hadisələr sırasına xarici qoşunların İrana daxil olması (25. VIII. 1941). iranda diktatura üsuli-idarəsinin dağılması, Riza şahın şahlıqdan istefa verərək İrani tərk etməyə məcbur olması və iranda demokratik siyasi-ictimai təşkilatların və mətbuatın açıq fəaliyyətinə imkan yaranması və s. daxildir.

4- Azərbaycan Cəmiyyətini yaradanlar: C. Əxgəri, M. Hilal Nasiri, A. Rəhimi, h. Rezvan, M. Çavuşı, M. Ə. Şəbüstəri, Ə. Şəms, İ. Şams və başqaları.

5- Təbriz şəhərində 1859-cu ildən başlayaraq «Azərbaycan» adlı qəzet nəşr olunur. Bu dördüncü dəfə idi ki, «Azərbaycan» qəzeti nəşr edilirdi.

6- 1942-ci il fevralın 1-dən Tehranda «Mordom» adlı antifaşist qəzet çıxdı.

7- Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının Mərkəzi Komitəsinə S. Badəqan, M. Vilayi, İ. Qadiri, Şövkət xanım Elmdust, A. Mizani, M. Nunəkərani, P. Hambarsumyan, S. Hacızadə və başqaları üzv idilər.

8- Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzinə: Xəlil Azərbadəqan, C. Əxgəri, M. Hilal Nasiri, h. Rezvan, H. Ruhi, M. Çavuşı və başqaları başçılıq edirdilər.

9- İran Tudə Partiyasının komitələrinin yaranmasında Təbrizdə—S. Badəqan, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. İskəndani, C. Kavyan, M. Şəbüstəri və başqaları; Urmuda—Bid D. Yuşiya, M. Vüsuq, M.

Təməddün, M. Çeşməzər və başqaları; Ərdəbil və Astarada— F. Dehqani, Sadıq Zamani, M. Nunəkərani, Q. Ruindej və başqaları; Marağa və Miyandabda—Q. Sübhi, D. Tağızadə, A. Sadiqyan, hacı Qasimi və başqaları; Xoyda—N. Yekani, A. Sərkari və başqaları, Mərənddə M. K. Ələm, Sadıq Həsənzadə və başqaları, Sarabda Q. Cavidan, H. Sumaizadə, A. Ə. Zunuzi, M. Çeşməzər, Ə. Şandarmeni və başqaları; Səlmasda Ə. Bəradərane Ahəngər, A. Şaxiyan və başqaları, Miyanədə Q. Daneşyan, Q. Rəncbər, A. Penbei və başqaları yaxından və fəal iştirak etmişlər.

10- İTP-nin Təbriz komitəsinə S. Badəqan, M. Biryə, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. Əhmədi, Ə. İspəhani, C. Kavyan, Y. Kələntəri, D. Gevorgyan, A. Rəhimi, M. Səfayi və M. Çeşməzər üzv idilər.

11- Bu qabaqcıl fəhlələrdən Məşədi Qüdrət («Kəlkətəçi» fabrikindən), Suren Mnasakanyan (gön zavodundan), Qulam Adəmpəra, Abbasəli Zunuzi, Kazım Haşimniya, İsrəfil Qadiri və başqalarını göstərmək olar.

12- Azərbaycan antifaşist cəmiyyətinin komitəsinə: S. Badəqan M. Vilayi, Ə. Əsədi, D. Kevorkyan, M. Nunəkərani, Q. Cavidan M. Şəbüstəri və başqaları üzv idilər.

13- Bunlardan əlavə Cənubi Azərbaycanda yerləşmiş Sovet Ordusu üçün Azərbaycan dilində «Vətən Yolunda» (Təbrizdə) və «Qızıl Əskər» (Urmuda) adlı qəzetlər də çıxırdı.

14- «Azərbaycan», «Setareye Azərbaycan» və «Xavəre No» qəzetləri iki dildə: Fars və Azərbaycan dillərində nəşr edilirdi.

15- «Yumruq» və «Ədəbiyyat Səhifəsi» qəzetləri (Təbrizdə) və «Yumruq» qəzeti (Ərdəbildə) Azərbaycan dilində çıxırdı.

16- Demokratik ictimai-siyasi təşkilatları və mətbuatı öz sıralarında birləşdirmiş «İran Azadlıq Cəbhəsi»nin Azərbaycan şöbəsi 1944-cü ilin mayında yaranmışdır.

17- İranın siyasi, iqtisadi və ictimai həyatının mühüm problemləri haqqında bu partiyaların mövqeləri barədə əsərin gələcək bölmə və fəsillərində bəhs edilir.

18- Bu sitat Ə. I. Şəmidənin «İranda Fəhlə və Həmkarlar Hərəkatı» (1941-1946) kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1961, s. 118.

19- Azlıqda qalanlar dedikdə dini cəhətdən azlıqda qalanlar nəzərdə tutulur.

20- Demokratik ictimai-siyasi təşkilatları və mətbuatı öz sıralarında birləşdirən «İran Azadlıq Cəbhəsi» 1943-cü ilin iyun ayında Tehranda yaranmışdır.

21- AFZHİ-nin yaranmasında qabaqcıl fəhlələrdən, Qulam Babayi, N. Bəşavərd, I. Qadiri, Ə. Əlinəjad, I. Əhmədi, I. Əxbardeh, Ə. Kirmani, A. Zunuzi, Məşədi Qüdrət, M. Niknam, Ə. Pəjuhida, Ə. Səğiri, Sədiqpur, N. Səhmanzadə, H. Ciddi, K. Haşimniya və başqaları fəal iştirak etmişlər.

22- İTP-nin Azərbaycan Əyalət Komitəsinə M. Ə. Azadvətən, X. Azərbadəqan, Ə. Əhmədi, Ə. S. İmrani, N. Yekani, Q. Sübhi, D. Tağızadə, S. Bədəqan, M. Vilayi, Q. Daneşyan, S. Zamani, D. Gevorgyan, M. Nunəkərani, M. Şəbustəri, M. Çəşmazər, A. Hidayət, Ə. Bürhani, H. Muradi, M. Biryay, Y. Kələntəri, Ə. Bəradərane Ahəngər və başqaları üzv seçilmişdilər.

23- XIV məclisin bu qatı irticaçı əksəriyyətinə Əli Dəşti, Seyid Ziyaəddin Təbatəbayi, Cəlal Əbdəh, Hadi Tahiri və başqaları başçılıq edirdilər.

23- XIV məclisin bu əqəliyyətinə doktor Məsəddiq, Riza hekmət (Sərdar Faxer), Qulaməli Fərivər və başqaları başçılıq edirdilər.

ikinci fəsil

Azərbaycan Demokrat Partiyasının Yaranması Və Xalq Azadlıq
Hərəkatının Qələbəsi Uğrunda Mübarizə

**Azərbaycan Demokrat Partiyasının
(ADP) Yaranması**

Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti 1945ci il avqust ayının əvvəlindən əməli surətdə Azərbaycanda yeni bir mütərəqqi siyasi partiya yaratmağa başladı. Bu sahədə görülən işlərə İranda kommunist və fəhlə hərəkatının görkəmli rəhbərlərindən və 1943cü ildən Tehranda çıxan «Ajir» adlı qəzetin naşiri və redaktoru Seyid Cəfər Pişəvəri başçılıq edirdi.

1945ci il sentyabrın 3də (1324cü il şəhriyər ayının 12də) Azərbaycanın bütün şəhər və qəsəbələrində Azərbaycan Demokrat Partiyasının Müraciətnaməsi («Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Müraciətnaməsi») nəşr oldu(1). Müraciətnaməni əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrinə mənsub olan görkəmli azadixahlardan 77 nəfər imzalamışdı. Bu müraciətnamə vasitəsi ilə Azərbaycanda yeni bir siyasi partiya, Azərbaycan Demokrat Partiyası (Azərbaycan Demokrat Firqəsi) yaradıldığı, həmin partiyanın məqsəd və vəzifələri xalqa çatdırıldı.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsində bir biri ilə üzvi surətdə bağlı Azərbaycan xalqının milli azadlığı və İranın siyasi üsul- idarəsinin demokratikləşdirilməsi məsələləri irəli sürülmüşdü.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsində İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm hərtərəfli ifşa olunmuşdu. Orada qeyd edilmişdi ki, İran dövlətinin siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqı bütün azadlıqlardan və ixtiyardan məhrum edilmişdir. Azərbaycan xalqı öz zəngin, sərvətli torpaqlarında yabançılar və əsirlər kimi, biçarə və yoxsul halda yaşamaqdadır [Bax: 77].

Azərbaycan xalqının milli azadlığı yolunda görülməli işlər müraciətnamədə 12 maddədən ibarət şüarlar şəklində verilmişdir. Orada «Bizim şüarlarımız bunlardır» başlığı altında yazılmışdır:

1.«İrənin istiqlal və tamamiyyətini (ərazi bÜövlüyünü-M. Ç.) saxlamaqla bərabər Azərbaycanı daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir ki, özünün fərhəngi (mədəniyyəti- M. Ç.) yolunda və Azərbaycanın abadlaşması və tərəqqisi üçün ümumi məmləkətin adılanə qanunlarını gözləməklə bərabər öz sərneveştini (müqəddəratını- M. Ç.) təyin etsin».

2.Bu məqsədi həyata keçirmək üçün çox tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərini intixab edib (seçib- M. Ç.) işə başlamalıdır. Bu əncümənlər Əsas Qanun üzrə dövlət işçilərinin hamısının fəaliyyətini təftiş edib onların dəyişdirilməsi və başqa işə keçirilməsi barədə nəzərini bildirəcəkdir [Bax; 77].

Müraciətnamənin digər şüarlarında deyilirdi ki, partiya Azərbaycanda məktəblərdə dərslərin Azərbaycan dilində aparılması, Azərbaycanda darülfunun təşkil edilməsi, mövcud fabrik-zavodların təkmili və yenilərinin yaranması; ticarətin genişləndirilməsi və Azərbaycan əmtəələrinin xaricə çıxarılması üçün tranzit yollar axtarmaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, Azərbaycan əhalisinin sayına görə İran məclisinə nümayəndə göndərməyə haqqı olmaq, şəhərləri abadlaşdırmaq, Azərbaycanda yığılan vergilərin yarısından çoxunu Azərbaycanın öz ehtiyatlarına sərf etmək və s. uğrunda ciddi təşəbbüs göstərəcəkdir [Bax: 77].

Partiyanın müraciətnaməsində kəndli və torpaq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilmişdi. Orada göstərilirdi ki, kəndli ilə mülkədar arasında müəyyən bir hədd təyin etmək və kəndlilərdən alınan qeyriqanuni vergilərin qabağını almaq Demokrat Partiyasının təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir və ADP Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyətini torpaq və əkin alətləri ilə təmin etməyə çalışacaqdır. Partiya dövlət torpaqlarını və Azərbaycanı tərk edib qaçan mülkədarların torpaqlarını qeydsiz-şərtsiz kəndlilərin ixtiyarına verməyi nəzərdə tuturdu.

Müraciətnamədə İrandakı mövcud diktatorluğa və zorakılığa əsaslanan mərkəziyyətin əleyhinə çıxılır və İranda mərkəziyyətin demokratik əsaslar üzrə qurulması tələb edilirdi. Müraciətnamədə yazılmışdı: «Ayrı bir çarə yoxdur. Çox tez bir surətdə gərək qanuni- əsasının icra və təkmili yolunda ciddən işə başlayıb, milli hökuməti (xalq hökumətini- M. Ç.) aşağıdan yəni xalq içindən və camaatın geniş kütlələrinin ehtiyacı üzərində, əyalət və vilayətdə yaşayan xalqların xüsusiyyətləri əsasında qurmaq lazımdır» [Bax: 77].

ADP-ni yaradanlar əsas məqsədlərini elan etməklə bərabər xalqı «təbəqə və sinfi fərqini nəzərə almayaraq» bu partiya üzv olmağa və milli azadlıq mübarizəsində iştirak etməyə çağırırdılar. Bu çağırış milli azadlıq mübarizəsinə daha geniş kütlələri cəlb etmək üçün nəzərdə tutulan düzgün taktika idi.

1945ci il sentyabrın 5də Azərbaycan Demokrat Partiyasının orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. «Azərbaycan» qəzeti birinci nömrəsindən başlayaraq Azərbaycan dilində çıxırdı. 2-3 ay müddətində bu qəzetin hər nömrəsində bir-iki məqalə Fars dilində verilir. Bu vasitə ilə qəzet bir tərəfdən Azərbaycan xalqının istəklərini, ADP-nin məram və məqsədini İrənin bütün xalqlarına çatdırır, digər tərəfdən İrənda 40-dan çox azadixah qəzetin hökumət tərəfindən bağlandığı bir şəraitdə İrə xalqlarının azadlıq hərəkatını müdafiə edirdi.

«Azərbaycan» qəzeti xalqa partiyanın məram və məqsədini Azərbaycan dilində çox aydın və məntiqli surətdə çatdırırdı. Partiya müraciətnaməsində olduğu kimi «Azərbaycan» qəzeti də konstitusiyada göstərilən əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil edilməsinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Qəzet yazırdı: «Biz bütün İrənda həqiqi demokratik üsulun bərpasını, Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və muxtariyyət verilməsini, bütün məmləkətin adilənə qanunlarını gözləməklə bərabər Azərbaycanın öz müqəddəratını özü təyin etməsini istəyirik» [46, 5. IX.1945].

Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması olduqca mühüm, mütərəqqi və inqilabi hadisə idi. Müraciətnamənin nüsxələri Azərbaycanın hər yerinə göndərildiyi üçün xalq kütlələri teleqramlar vasitəsilə Demokrat Partiyasına qoşulmaq arzusunu bildirirdilər [76, 3]. «Azərbaycan» qəzetinin birinci nömrəsində, partiya yaranandan iki gün sonra (1945 ci il sentyabrın 5də) Təbriz, Marağa, Əhər, Culfa və Mərənd şəhərlərindən göndərilmiş təbrik məktubları və teleqramları dərc edilmişdi. Onları 93 nəfər imzalamışdı. Qəzetin ikinci nömrəsində Ərdəbil, Makı, Təbriz, Marağa və Səlməsdən 220 nəfər partiya təbrik göndərərək üzvlüyə qəbul olunmalarını xahiş edirdilər. «Azərbaycan» qəzetinin 3cü nömrəsində (sentyabrın 12də) müxtəlif şəhərlərdən göndərilmiş 23 təbrik məktubu çap olunmuşdu. Bu məktubları 550 nəfərdən çox adam imzalamışdı. Onlardan bir dəstəsi Makının bir neçə mahal və kəndinin 14 min nəfər yaşlı əhalisi tərəfindən partiya təbrik göndərir və bu camaatın partiya qəbul olunmalarını xahiş edirdilər.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması xəbəri kəndlilər arasında böyük həyəcana səbəb oldu. Sentyabrın 12 də Makının Babacik mahalında və sentyabrın 16 da Urmunun Bəkuşluçay mahalının 25 kəndində böyük mitinqlər oldu. Orada kəndlilər Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsini maddə-maddə oxuyaraq tanış oldular. «Azərbaycan» qəzeti bu barədə xəbərdə yazırdı ki, müraciətnamənin kəndlilərin əksəriyyətini torpaq və əkin alətləri ilə təmin etmək, qeyri-qanuni vergilərdən azad olmaq və kəndlilərin digər ehtiyaclarını təmin etmək barədə olan 7 ci maddəsi kəndlilərin daha böyük şadlığına səbəb oldu. Onlar partiyanın yaranmasını ürəkdən alqışlayaraq onun məramını müdafiə edəcəklərinə söz verirdilər [46, 19.IX. 1945].

Şübhə yox idi ki, burjuaziya milli azadlıq hərəkatını öz sinfi mənafeyinə uyğunlaşdırmağa və bu hərəkatın böyük qüvvəsi olan kəndliləri öz təsiri altına salmağa çalışırdı. Fəhlə sinfi kəndlilərin burjuaziyanın nüfuzu altına düşməsinə razı ola bilməzdi. O, milli azadlıq hərəkatının demokratik, beynəlmiləçilik və inqilabi mahiyyətini dərinləşdirmək uğrunda mübarizə aparmalı idi. Fəhlə sinfi xalq azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı və rəhbər qüvvəsi olmalı idi. Bununla yanaşı Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsində irəli sürülən ümum demokratik və milli azadlıq tələbləri fəhlə sinfinin inqilabi mənafeyinə uyğun idi. Bütün bunlara görə də İranın fəhlə sinfi və onun qabaqcıl dəstəsi olan İran Xalq Partiyası (İXP) Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranmasını böyük rəğbətlə qarşıladılar.

1945ci il sentyabrın 7də (ADP yaranandan 4 gün sonra) İran Xalq Partiyasının Azərbaycan Əyalət təşkilatının Təbriz şəhərində geniş əyalət konfransı keçirildi. Bu konfransda Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsi oxundu və geniş müzakirə olundu.

Bir gün davam edən müzakirələrdən sonra konfransın yekdilliklə qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «... konfrans bu qərara gəldi: Azərbaycan Demokrat Partiyası Azərbaycan xalqının ehtiyaclarını doğru-düzgün düşünüb ona yanaşmışdır» [37, 12.1X.1945] Sonra qətnamədə İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm geniş surətdə təhlil olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, «...geniş konfrans qət etdi: hizbe Tudeyi İranın Azərbaycan təşkilatı istər rəhbərlik və istərsə də təşkilat nöqtəyi-nəzərinə hezbin (İXPnin-M. Ç.) Mərkəzi Komitəsindən qəte- rabitə edərək (əlaqəsini kəsərək-M. Ç.) bütün təşkilatı ilə birlikdə Azərbaycan Demokrat Partiyasına ilhaq olmağı qərar alır» [37, 12.1X.1945]. Konfransın bu qərarına uyğun olaraq İran Xalq Partiyasının Azərbaycan Əyalət Komitəsi 1945ci il sentyabrın 12də İran Xalq Partiyasının Azərbaycanda olan vilayət və mahal komitələrinə; ilk partiya təşkilatlarına və üzvlərinə öz yerlərində Azərbaycan Demokrat Partiyasına birləşmələri haqqında göstəriş verdi. Böyük siyasi və təşkilati əhəmiyyətə malik olan bu birləşmə nəticəsində Azərbaycanda milli azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizədə xalqın geniş təbəqələrinin birliyi yarandı. Eyni zamanda ADPnin təşkilatları mübariz və təcrübəli üzvlərlə daha da möhkəmləndilər. İXP nin Mərkəzi Komitəsi özü də ADPnin yaranması və Azərbaycan xalqının bütün tələblərini möhkəm dəlillərdə müdafiə edən bəyannamə verdi. İXPnin MKnın bu bəyannaməsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Demokrat Partiyası təzyiqlik, zülm və məhrumiyyətlər nəticəsində yaranmışdır. İXPnin Mərkəzi Komitəsi Azərbaycanın daxili muxtariyyəti əyalət. əncüməni vasitəsilə təmin edilməsini bütün İran xalqlarının arzu etdiyi iş adlandıraraq göstərirdi: «Biz inanırıq ki, azadlıq mübarizləri olan azərbaycanlılar öz şüarlarını bütün İran xalqlarının şüarı edəcəkdir» [78, 15.X.1945].

İran fəhlələrinin sinfi təşkilatı olan İran Fəhlə və Zəhmətkeşlər həmkarlar İttifaqlarının Birləşmiş Mərkəzi Şurası (BMŞ) Təbrizə, S. C. Pişəvəriyə rəsmi məktub göndərərək Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranmasını təbrik etdi. Bu məktubu BMŞin sədri Riza Rusta və üzvlərdən biri İbrahim Məhzəri imzalamışdılar. İranın Tehran, İsfahan, Əhvaz, Bəndərşah, Damğan, Semnan və digər sənaye mərkəzlərindən də Demokrat Partiyasına təbrik məktubları göndərilmişdi. Xuzistan əhalisi və xüsusilə cənub neft fəhlələri Azərbaycan demokratik və milli azadlıq hərəkatını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar.

Partiyanın müraciətnaməsi Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş həmkarlar İttifaqının Əyalət Şurasının iclasında oxunaraq müzakirə edildi. Müzakirələrdən sonra iclas Azərbaycan fəhlələrinin müraciətnamədəki şuarların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu və ADPnin siyasi rəhbərliyini qəbul etdiyini yekdilliklə qərara aldı.

Azərbaycan ziyalıları da ADPnin yaranmasını böyük sevinclə qarşıladılar. Azərbaycanın ümumi inkişafı, mədəni tərəqqisi, Azərbaycan dilində təhsil məsələsi; kitab.və qəzet çıxarılması, Azərbaycanda darülfünunun açılması və sairə xalqla birlikdə ziyalıların da çox böyük arzusu idi.

Azərbaycanın fabrik-zavod sahibləri və müxtəlif sənətkarları Azərbaycanda sənayenin inkişafını ADP şuarlarının həyata keçirilməsində görürdülər. Bu şuarlar xırda burjuazianın və milli burjuazianın da mənafeyinə müəyyən dərəcədə uyğun idi. Bundan başqa bu təbəqələr və siniflər üçün xalq hərəkatını öz təsirləri altına almaq fikri də mühüm məsələlərdən biri idi. Bütün bunlara görə də onlar Demokrat Partiyasına qoşulurdular. Tacirlər və dükançılar ölkənin inkişafı və xalqın yaşayışının yaxşılaşması nəticəsində ticarətin daha da rəvnəq tapacağını gözləyirdilər.

İri tacirlərin, iri mülkədarların və ruhanilərin yuxarı təbəqəsinin ADPyə münasibətinin özünə məxsus cəhətləri var idi. İri tacirlərin və iri ruhanilərin çox hissəsi eyni zamanda iri torpaq sahibləri idilər. İri tacirlər bir tərəfdən partiyanın tranzit yollar axtararaq, xarici və daxili ticarəti genişləndirmək, digər tərəfdən isə torpaqlarını əllərində saxlamaq məqsədilə ADP ilə razılaşdılar. ADP mülkədarları İran hökumətindən və jandarlardan ayırmaq taktikası yeridirdi. Bu məqsədlə də ADPnin müraciətnaməsində deyilirdi: partiya səy göstərəcəkdir ki, həm kəndlilər razı qalsınlar və həm də mülkədarlar özlərinin gələcəyinə inamla baxsınlar. Eyni zamanda müraciətnamədə qeyd olunmuşdu ki, Azərbaycanı tərk edib qaçan mülkədarların torpaqları qeydsiz- şərtsiz olaraq kəndlilərin ixtiyarına veriləcəkdir [Bax: 77]. Bütün bunlara görə iri mülkədarların böyük əksəriyyəti Demokrat Partiyasına müsbət yanaşmalı oldular. ADPnin bu taktikası müsbət nəticə

verdi. İri tacirlərin, iri mülkədarların və eyni zamanda ruhanilərin içərisində vətənpərvərlik və tərəqqi naminə milli azadlıq hərəkatına qoşulanlar da az deyildi.

Azərbaycanın Qarapapaq və Şahsevən elləri də ADPnin təşkilini alqışladılar. Suldüz mahalından Qarapapaq eli adından el başçıları Hüseyn Paşa, Əmir Fəllah, Paşaxan Əhmədli, Quluxan Borçalı və başqaları teleqramla ADPyə təbrik göndərərək partiya üzvlüyünə qəbul olunmalarını xahiş edirdilər [46, 18LX.1945].

Türkmənlər, Ermənilər, Aysorilər və başqa xalqlar da ADPnin yaranmasını şadlıqla qarşıladılar.

ADPnin yaranması münasibətilə Kürdüstanın Mahabad şəhərində böyük mitinq və xalq gəzintisi keçirildi. Kürdüstan Demokrat Partiyasının (KDP) 20 min nəfər üzvü tərəfindən Mahabad şəhərindən S. C. Pişəvərinin adına göndərilmiş məktubda yazılmışdı: «Bu vasitə ilə son dərəcə iftixar və təmiz ürəklə, demokrat və azadixah partiyanın müqəddəs məramını təbrik edirik. Bütün azərbaycanlı qardaşlarımızın üzünə yeni dünya və azadlıq səhərləri açan bu məramı son damla qanımıza qədər müdafiə etməyə hazırıq» [46, 17.1X.1945].

İran irticasının son dərəcə şiddətləndiyi və «Qanuni-əyasi»nin tapdalandığı şəraitdə İranın milli burjuva dairələri öz sinfi mənafeələrinə uyğun olaraq demokratik hərəkatın «Qanuni-əyasi»ni bərpa etmək və ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək barədə şüarlarına tərəfdar idilər. Lakin xalq hərəkatının inqilabi mahiyyətini dərinləşdirəcək və onu qüvvətləndirəcək tələblərinə qarşı çıxırdılar. Milli burjuaziyanın mənafeyini müdafiə edən, Tehrandə çıxan «Azadəqan» qəzeti Azərbaycan xaqına öz milli hüquqlarını tələb etməyi və səbr etməyi məsləhət görürdü [79, 19.XI.1945]. «Ərəs» qəzeti ADPnin müraciətnaməsindəki torpaqların bölünməsi və təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsi barədə olan maddələri İran istiqlaliyyətinin və ərazi bütövlüyünün əleyhinə hesab edirdi [80,9X1945]. «İrane ma» və «Darya» qəzetləri də təhsilin, mətbuatın Azərbaycan dilində çıxmasına, mədəni-maarif işlərinə qarşı çıxırdılar [81.10.XP.1945].

ADPnin yaranmasını İranın hakim sinifləri və imperialist dairələr düşmənçiliklə qarşıladılar. İranın XIV məclisində (III.1944-III.1946) istismarçı sinifləri təmsil edən, lakin daima hakimiyyət üstündə bir-biri ilə çəkişən «əqəliyyə» və «əksəriyyə» nümayəndələri ölkədə demokratik hərəkatın daha da yüksəlişi müqabilində birləşərək vahid cəbhədə hərəkat etdilər. Azərbaycandan XIV məclisə seçilmiş irticaçı nümayəndələr sentyabrın 26-da bir bəyənnamə verdilər. Bu bəyənnamədə ADPnin müraciətnaməsində göstərilən məqsədlər İranın Konstitusiyasına zidd, qeyriqanuni və xoşagəlməz hayküy adlandırıldı [82, 21]. Bəyənnaməni məclisin «əksəriyyəti» və «əqəliyyəti» sırasından olan 11 nəfər imzalamışdı. Məclisin «əqəliyyə» nümayəndələrindən Riza Hekmət, Sərdar Faxer

(Şirazdan) və «əksəriyyət» nümayəndələrindən Cəlal Əbdəh (Tehrandan), Ədliyyə naziri və Xarici İşlər naziri də məclisin 27 sentyabr tarixli iclasında Azərbaycan demokratları əleyhinə çıxış etdilər. Onlar ADPnin məqsədindən azərbaycanlıların xəbəri olmadığını iddia etdilər. Məclisin «əksəriyyət» və «əqəliyyət» nümayəndələri Azərbaycanda demokratik hərəkata başlayanları şiddətli surətdə cəzalandırmağı tələb etdilər. Onlar hayküy qopararaq tələb edirdilər: «Bu əllər və dillər kəsilməlidir». Riza Hekmət Azərbaycan demokratlarını məhv etməyə çağırırdı. Hakim siniflərin nümayəndələri belə bir mövqedə «əksəriyyət» və «əqəliyyət» ünvanlarını bir kənara ataraq əlbir oldular və irticaçı Möhsün Sədrin hökumətinə (Nazirlər Şurasına) səs verdilər [Bax: 83, 101].

Amerika, ingilis imperialist dairələrinin Azərbaycan demokrat hərəkətinə münasibəti ilk növbədə İran hakim dairələrinin əməlinə özünü göstərirdi. Eyni zamanda onlar ilk gündən demokratik hərəkətin məqsədini təhrif etməyə və bu təhrifdən öz müstəmləkəçilik siyasətləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. İranın irticaçı qəzetlərindən «Nəsimə səba», «hur», «Keşvər», «Nədaye ədalət», «Didəban» və başqaları Azərbaycan demokratlarını «təcziyyətələb» (separatist) adlandırırdılar. İrticaçı mətbuat ADPnin şüarlarını təhrif edərək onları İran istiqlaliyyətinə zidd və qeyriqanuni bir iş kimi göstərirdilər.

İranda azadixah mətbuatı irtica və imperialist dairələrin iftiralərini ifşa edirdilər. «Nəcate İran» qəzeti yazırdı: «Azərbaycan hərəkəti Azərbaycan xalqının ümumi fikir və iradəsi nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycanın görkəmli möhtərəm şəxslərinin əksəriyyəti bu hərəkətdə iştirak edir» [84, 6. 11.1946]. «Foruqe İran», «Darya», «Dad» və başqa qəzetlər də Azərbaycan xalqını bu demokratik hərəkəti ilə yenə də İran xalqlarının azadlığı yolunda qabaqcıl olduğuna görə alqışlayırdılar. Tehrandan çıxan «Nəcate İran» qəzeti yazırdı: «Azərbaycanda Demokrat Partiyasının təşkil edilməsi İran xalqının həqiqi məşrutyyəti bərpa etmək, İran azadlığını əldə etmək və ərəzi bütövlüyünü qorumaq üçün başlanmış hərəkətin bir dalğasıdır» [84, 9X1945]. Azadixah mətbuat və şəxslər Azərbaycan xalqının tələblərinin İranın konstitusiyasına müvafiq, məntiqi və qanuni olduğunu qeyd edirdilər. «Zəban» jurnalı Tehran azadixahlarının fikrini ifadə edərək yazırdı: «Bu üsyanı qanuni sayırıq və hər cəhətdən ona ehtiram edirik. Ölkənin bütün azadixahları Azərbaycan demokratlarının müqəddəs məramına müvafiq və tərəfdardırlar» [85, 1945, №8, 30].

Azərbaycan Demokrat Partiyasının Rəhbər Siyasi Qüvvəyə Çevrilməsi

ADPnin Müraciətnaməsi nəşr olan gündən bu partiyayı yaradanlar xalq içərisində geniş təbliğat-təşkilat işi aparmağa başladılar. Bunun nəticəsində partiya çox sürətlə boy atdı. Təbrizdən göstəriş gözləmədən Ərdəbil, Urmu və Xoy vilayətlərində; Azərşəhr, Əcəbşir, Şişəvan qəsəbələrində və digər mahallarda partiya təşkilatları yarandı və bu yerlərdə ADPyə üzv olmağa axın başladı.

1945ci il sentyabrın 8də partiya orqanında verilmiş elana görə sentyabrın 13nə qədər, yəni partiya yarandıqdan sonra ilk on gündə ADPyə üzv olanlar onu yaradanlar sırasında hesab edildilər [Bax: 46, 8.1X.1945]. həmin il sentyabrın 13nə qədər təkcə Təbriz şəhərində ADPyə təqribən 10 min nəfər üzv olmuşdu. Bundan əlavə İXPnin Azərbaycan əyalət təşkilatının 60 min nəfər üzvü də ADPyə birləşmişdi. Beləliklə, bu partiyayı yaradanların sayı 70 min nəfəri keçdi (o müddətdə Azərbaycının vilayətlərində ADPyə üzv olanların sayı da buna əlavə edilməli idi). Bu da ADPnin kütləvi bir partiya olduğunu göstərirdi. O vaxt ADPnin müraciətnaməsi ilə tanış olan və onun şüarlarını qəbul edən hər bir şəxs (əlbəttə oğrulardan, cani və irticaçılardan başqa) adını partiya təşkilatına yazdırmaqla partiyaya daxil olurdu. Təkcə Təbriz şəhərində müraciətnamə nəşr olunan günün sabahından, yəni 1945ci il sentyabrın 4də partiyaya gündə min nəfərə yaxın üzv yazılırdı [Bax: 86, 50).

ADPnin yaranması elan ediləndən az sonra partiya daxilində və ölkənin siyasi həyatında yeni vəziyyət yarandı. Birincisi, İran Xalq Partiyasının Azərbaycan Əyalət təşkilatının ADPyə birləşməsi nəticəsində partiya üzvləri sırasında fəhlə və kəndlilər sayca çox böyük üstünlük təşkil etdilər. Bundan başqa İXPnin Əyalət təşkilatının ADPyə birləşmək qərarı olduğu halda Azərbaycanda ayrı-ayrılıqda iki partiya var idi. İkincisi, ADPnin müraciətnaməsi partiyanın «qapılarını» hamının üzünə açmışdı, lakin partiya üzvlərinin hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri müəyyən edilməmişdi. Bu vəziyyət ADPnin təşkilatca möhkəmlənməsinə və rəhbər partiya kimi aparıcı olmasına imkan verməzdi. Üçüncüsü, İranın irticaçı Möhsün Sədr hökuməti azadlıq qüvvələri əleyhinə daha şiddətli hücumla hazırlaşdı. Belə bir şəraitdə ADP siyasi hərəkət xəttinin, təşkilat quruluşunun və mübarizə üsullarının müəyyənləşdirilməsini tezləşdirməli idi.

Şəraitin irəli sürdüyü bu tələbə uyğun olaraq 1945ci il sentyabrın 13də Təbrizdə ADPni yaradanların ilk konfransı oldu. Bu konfrans partiya işlərinə rəhbərlik etmək üçün 11 nəfərdən ibarət komitə (müəssislər komitəsi) yaratdı [Bax: 76, 11]. həmin komitəyə S. Ç. Pişəvəri(2) sədr və

M. Ə. Şəbüstəri sədr müavini seçildilər. Konfrans 20 günə qədər ADPnin birinci qurultayını çağırmağı qərara aldı.

1945ci il oktyabrın 2də Təbriz şəhərində Azərbaycan Demokrat Partiyasının birinci qurultayı açıldı. Qurultay ərəfəsində ADP üzvlərinin sayı 100 min nəfərə çatmışdı [46, 4.1X.1946]. Partiyanın 38 vilayət, şəhər və mahal təşkilatı qurultaya 277 nəfər nümayəndə seçmişdi (237 nəfər həlledici və 40 nəfər məşvərətçi səsle). O cümlədən Təbriz şəhər partiya təşkilatından qurultaya 60 nəfərdən çox nümayəndə göndərilmişdi. ADP qurultayının birinci iclasında həlledici səsle 207 nəfər, məşvərətçi səsle 40 nəfər nümayəndə iştirak edirdi.

ADPnin birinci qurultayının gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdi:

Məramnamənin müzakirəsi və qəbulu.

Nizamnamənin müzakirəsi və qəbulu.

ADPnin Mərkəzi Komitəsinin və Mərkəzi Təftiş Komissiyasının seçilməsi.

ADPnin birinci qurultayında partiya məramnaməsinin müzakirəsi əsas yer tutdu. Müzakirə S. C. Pişəvərinin çıxışı ilə başlandı. Məramnamə maddə-maddə oxunub müzakirə olundu.

Partiya qurultayında məramnamənin 17ci maddəsinin ikinci hissəsi-Azərbaycanı qoyub qaçmış mülkədar torpaqlarının müsadirə olunaraq kəndlilərə verilməsi qızgın mübahisəyə səbəb oldu. Bu müzakirənin bir hissəsi qurultay protokolunda belə qeyd edilir:

«17ci maddədə çoxlu təkliflər edildi. Ağayi Rabit (Məhəmmədbağır Rabit, təbrizli, köhnə inqilabçı, ziyalı-M. Ç.) 30 il bundan əvvəl Demokrat Firqəsinin məramında torpaqları qismət etmək (bölmək-M. Ç.) var idi. Bəs indi nə cəhətə görə bu mövzu qeyd olunmayıbdır.

Ağayi Haşimi (Mehdi Haşimi, sarablı, azadixah mülkədar-M. Ç.)-Tehrana qaçan maliklərin əmlakının (mülkədarların torpaqlarının-M. Ç.) təqsim olunması kəndçilər arasında ixtilaf vücuda gətirər. Yaxşıdır bu mülklərin (torpaqların-M. Ç.) gəlirləri firqənin (partiyanın-M. Ç.) xərçlərinə sərf olunsun.

Ağayi Səidi (Əhməd Səidi, urmulu iri mülkədar və tacir-M. Ç.)-Mən özüm malikəm, Urmu nümayəndəsiyəm və qədim demokratlardanam. Mən torpağın bölünməsinə kəmalı-meyl ilə razıyam. Amma təsəvvür edirəm ki, Tehranda olan maliklərin əmlakının təqsimi ixtilafın meydana gəlməsinə səbəb olar. Təklif edirəm ki, bu cür torpaqların gəliri ilə kəşavərzi (kənd təsərrüfatı-M. Ç.) bankı təşkil olsun.

Ağayi Pişəvəri (S. C. Pişəvəri, Azərbaycan Demokrat partiyasının sədri-M. Ç.)-indiki vəziyyətdə torpaq bölgüsü(3) məsələsini meydana atmaq düzgün deyildir. Bu fikir çox məntiqli və adılanədir. Amma bugünkü şərait ona imkan vermir.

Bu xüsusda bir neçə nəfər söhbət etmək istədi. Qərara alındı torpaq bölgüsü məsələsi qalsın və təkliflərə Rəyasət heyəti baxdıqdan sonra təsvib və ya rədd edilməsi məramnaməyə əlavə olunsun. Bu barədə olan bəhslər günortadan sonrakı iclasa qaldı» (43, hş 29, 10). 1945ci il oktyabrın 3də qurultayın 4cü iclasında «17ci maddə(4) əksəriyyətlə təsvib edildi» [43, iş 29, 11]. Qurultayın bu qərarı mütərəqqi bir iş idi. O, kəndliyə göstərirdi ki, ona torpaq pulsuz və əvəzsiz verilməlidir. Bu qərar kənddə mülkədar-kəndli münasibətinə ağır zərbə idi. O, mülkədar torpaqlarının toxunulmazlığı fikrini puça çıxartdı. Eyni zamanda kəndli hərəkatını daha da inqilabiləşdirdi. Bununla yanaşı bu qərar məhdud idi. Qurultayın müzakirəsi və tərkibi göstərirdi ki, partiya hərəkata tərəfdar olan mülkədar nümayəndələrini də öz sıralarına qəbul etdiyi bir şəraitdə o, torpaq məsələsində köklü qərar irəli sürə bilməzdi.

ADPnin birinci qurultayında ayrı-ayrı maddələrin müzakirəsindən sonra məramnamə bütövlükdə səsə qoyuldu və yekdilliklə qəbul olundu. Bütün nümayəndələr onu təsvib etdilər.

Qurultay məramnamə barədə verilən təkliflərə də baxdı və qəbul etdi. O cümlədən istibdad əlaməti olan heykəllərin yıxılması, partiyanın bütün işlərinin Azərbaycan dilində olması və sairə təklifləri göstərmək olar [Bax: 43, iş 29, 11-12].

Azərbaycan Demokrat Partiyasının nizamnaməsi də müzakirələrdən sonra 1945ci il oktabrın 4də qurultay tərəfindən qəbul edildi.

1945ci il oktyabrın 4də partiya qurultayının altıncı iclasında açıq səsvermə yolu ilə Azərbaycan Demokrat Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və Mərkəzi Təftiş komissiyası seçildi. Qurultay ADPnin Mərkəzi Komitəsinə 42 nəfər(5) və ADPnin Mərkəzi Təftiş komissiyasına 12 nəfər üzv seçdi(6).

ADPnin birinci qurultayında partiyanın taktikası da müzakirə olunmuş və müvafiq qərar qəbul edilmişdir. Qurultay bir daha təsdiq etdi ki, ADPnin İranın azadixah təşkilatları və partiyaları ilə dostluq əlaqəsi davam etdiriləcəkdir [Bax: 43, iş 29, 13]. ADPnin qurultayı Azərbaycanda kəndlilərlə mülkədarlar arasında saziş lazım olduğunu göstərərək kəndlərdə baş verən özbaşnalığı pislədi. ADP qurultayda elan etdi ki, xalqın asayişinin möhkəm tərəfdarıdır və dincliyi pozanlarla mübarizə aparacaqdır [bax: 43, iş 29, 13]. Bu taktika partiya gələcək mübarizəyə hazırlaşmağa imkan yaradırdı. Buna görə də çox düzgün idi. Partiya qurultayının qəbul etdiyi qərarın birində

deyilirdi: «...Tehrana etiraz teleqramı göndərmək və Tehran hökumətinin (İran hökumətinin-M. Ç.) irticaçı işlərinə etiraz etmək qurultay tərəfindən təsvib olmadı. Ona görə ki, bu vaxta qədər Tehran bu kimi işlərə biqeyd qalmışdır» [43, iş 29, 13]. Qurultayın yeritdiyi bu taktika tamamilə yeni və inqilabi taktika idi.

ADPnin birinci qurultayı xalqın və demokratik dairələrin diqqətini özünə cəlb etmişdi. İran şəhərlərindən və Azərbaycanda partiya təşkilatlarından, eləcə də xaqıl tərəfindən qurultaya göndərilən «...təbrik teleqramlarını və məktubları imza edənlərin sayı on min nəfərdən çox idi» [86, 74]. ADPnin üç gün davam edən birinci qurultayı 1945ci il oktyabrın 4də öz işini müvəffəqiyyətlə qurtardı.

ADPnin birinci qurultayının Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkət tarixində çox böyük əhəmiyyəti var idi. Qurultay ADPnin məramnaməsini və nizamnaməsini qəbul edərək ictimai həyatın bütün sahələri üzrə partiyanın hərəkət xəttini və təşkilat quruluşunu müəyyən etdi. Qurultay partiyanın rəhbər orqanlarını seçdi. Nəhayət qurultayın keçirilməsi ilə İran Xalq Partiyasının Azərbaycan təşkilatının ADPyə birləşməsi başa çatdı. Beləliklə, qurultay ADPni Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinə rəhbərlik edəcək yeganə səlahiyyətli təşkilat və siyasi mərkəz kimi rəsmiləşdirdi.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının məramnaməsi İranın və Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və milli xüsusiyyətlərini, tarixi şəraiti nəzərə alaraq partiyanın ən yaxın vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Məramnamədə beynəlxalq şəraitə qiymət verilərək göstərilirdi ki, köhnəlmiş və çürümüş ictimai quruluşun məhv olması dövrü gəlib çatmışdır. Demokratik qüvvələrin faşist Almaniyası üzərində qələbə çalması Şərqlə xalqlarının da azadlıq və demokratik dövlət haqqındakı ümidlərini kücləndirdi. Məramnamədə deyilirdi: «İndi də İranda həqiqi azadlıq, istiqlal və demokratik üsul- idarə yaratmaq Azərbaycan xalqının ali hədəfidir» [87, 3]. ADPnin məramnaməsində irtica və imperializm əsarətindən xilas olmaq üçün ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını zamanın tələbinə görə qurmaq, köhnə ictimai münasibətləri kökündən dəyişmək tələb olunurdu. Məramnamədə göstərilirdi ki, irtica məmləkətimizi nuh əyyamından qalma vəziyyətdə saxlamağa cəhd edir. Mürtəcə ünsürlər xalqa hücumu keçib onun demokratik hərəkətini boğmaqdadırlar. «Bu mürtəcə siyasət əleyhinə ciddən üsyan edilməlidir» [87, 8].

ADPnin məramnaməsində göstərilirdi ki, istibdadın devrilməsindən 4 il keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan, Kürd və başqa xalqlara olunan şiddətli milli zülm, yenə də davam edir. Sonra

məramnamədə deyilirdi: «Biz həyatımızı həqiqi demokratik üsul daxilində azad yaşamaq əsası üzrə qurmalıyıq» [87, 8]

Partiya məramnaməsində beynəlxalq vəziyyətin yaratdığı fürsətdən istifadə etməyə çağırırdı. Bunun üçün təbəqə, sinif, millət və dil ayrılığını nəzərə almayaraq demokratiya və azadlıq idealları uğrunda bütün vətəndaşların birləşməsi və hər cür mübarizəyə hazır olması zəruri sayılırdı. Bu taktika milli azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizədə daha geniş ictimai qüvvələri birləşdirməyi və Azərbaycanda İran hökumətinin istinad edə biləcəyi qüvvələri onun əlindən almağı nəzərdə tuturdu.

ADP məramnaməsində İranın ərazi bütövlüyünü və istiqlaliyyətini müdafiə etməklə bərabər, Azərbaycanın siyasi və milli tərəqqisini sürətləndirmək məqsədi ilə əyalət və şəhər əncümənləri seçkisinə yubanmadan başlanması, Azərbaycana İran daxilində məhəlli muxtariyyət və öz həyatını istədiyi kimi qurmaq üçün geniş hüquqlar verilməsi tələb edilirdi [87, 10]. Partiya məramnaməsində göstərilirdi ki, xalqa geniş demokratik azadlıqlar verilməli və müstəbidlər hakimiyyəti məhv edilməlidir. Məramnamənin 6-cı maddəsində deyilirdi: «Ümumi səsvermə yolu ilə həqiqi xalq demokratik dövləti yaradılmalıdır» [87, 10]. ADP məramnaməsində iqtisadiyyat sahəsində dövrünü keçirib çürümüş iqtisadi üsulun müasir və ali iqtisadi-ictimai quruluşla əvəz olunması tələb olunurdu. Partiya məramnaməsi Azərbaycanda iqtisadiyyat, səhiyyə, mədəniyyət, mətbuat, məhkəmə işləri və başqa sahələrdə xalq kütlələrinin xeyrinə əsaslı demokratik islahat həyata keçirilməsini bir vəzifə olaraq qarşıya qoyurdu. Eyni zamanda bu islahatın konkret yolları göstərilirdi. Məramnaməyə partiyanın ilk müraciətnaməsində (3.IX. 1945) kəndlilər üçün irəli sürülmüş bütün tələblər, o cümlədən: kəndlilərin torpaqla təmin olunması daxil edilmişdi. Məramnamədə fəhlələrin tələblərinə xüsusi və geniş yer verilmişdi. ADP bütün ölkədə 8 saatlıq iş günü tətbiq olunmasını, mütərəqqi əmək və ictimai sığorta qanunları verilməsini və fəhlələrin digər sosial-iqtisadi ehtiyaclarının təmin olunmasını tələb edirdi [87, 13]. Məramnamədə Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin Azərbaycan dilində hərtərəfli inkişaf etdirilməsi xüsusi qeyd olunmuşdur.

1945-ci ilin yayında İranda qara guruhçu irtica diktaturası baş qaldırdı. Belə bir şəraitdə ADP İranın demokratik qüvvələrini aşağıdan xalq hakimiyyəti yaratmaq və milli məsələdə inqilabi proqramla çıxış etmək yolunu irəli sürdü. ADPnin bu hərəkət xətti dahi Leninin «Biz sosializm uğrunda inqilabi mübarizəni, milli məsələdə inqilabi proqram ilə əlaqələndirməliyik» [88, 68] təliminə əsaslanırdı. Milli məsələ barədə ADPnin məramnaməsində deyilirdi: «İran məmləkəti daxilində yaşayan hər bir millətin muxtariyyəti və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əyalət və vilayət

əncümənləri vasitəsi ilə təmin edilməlidir» [87, 19]. Beləliklə, ADP İranın dövlət quruluşunu inqilabi və demokratik əsasda yenidən təşkil etməyi irəli sürürdü.

ADP milli proqramını hazırlayarkən marksizm-Leninizm təliminin «milli məsələ və milli azadlıq hərəkatı fəhlə sinfinin inqilabi hərəkatının ümumi mənafeyinə tabe olmalıdır» prinsipini əldə rəhbər tuturdu. Buna əsasən də ADP Azərbaycan millətinə İran dövləti daxilində muxtariyyət və geniş hüquqlar tələb edir, Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaradılması zərurətini irəli sürür, ilk növbədə fəhlə və kəndlilərin mənafeyini müdafiə edir, Azərbaycan millətinə olunan şiddətli milli zülmün tamamilə aradan qaldırılması və İranda demokratik quruluş yaranması uğrunda mübarizə aparırdı. Ona görə də ADP İranda milli məsələni, o cümlədən Azərbaycan millətinin azadlıq hərəkatını İran dövləti daxilindəki problem hesab edir və bu məsələni İran daxilində həll etmək siyasətini yürüdüdü. ADP tərəfindən milli məsələnin bu cür qoyulması çox doğru idi və milli azadlıq uğrunda mübarizəyə daha çox sinif və təbəqələri cəlb etməyə imkan verirdi.

ADP xalq hakimiyyəti qurmaq xatirinə Azərbaycanda müxtəlif sinif və təbəqələr arasında baş verən ixtilafları saziş və qanun vasitəsi ilə həll etməyi irəli sürürdü. ADP sinfi mübarizənin vaxtsız və hazırlıqsız kəskinləşməsi əleyhinə çıxırdı. Eyni zamanda ADP qəti bildirirdi: «Biz, hərgiz millətimizin əksəriyyətini təşkil edən zəhmətkeşləri unuda bilmərik. Onların mənafeyini daha düzgün bir surətdə təmin etmək üçündür ki, biz milli tərəqqi və demokratik bir rejim yaratmaq şüarı ilə çalışırıq» [46, 30, X.1945].

Azərbaycan Demokrat Partiyasının nizamnaməsi vahid və mərkəzləşmiş partiya təşkilatının əsasını müəyyən etdi. Nizamnamə demokratik mərkəziyyət prinsipinə əsaslanaraq partiya daxilində təşkilat, iradə və intizam birliyi yaratmağa xidmət edirdi. Nizamnamə üzrə ADP təşkilatlarında aşağıdan yuxarı vaxtaşırı olaraq hesabat və seçkilər keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Nizamnamədə göstərilirdi ki, partiyanın əsası ilk partiya təşkilatlarından ibarətdir. ADP nizamnaməsində partiyaya qəbul məsələsinə çox ciddi yanaşılırdı. Göstərilirdi:

- a) partiyanın məramnaməsini qəbul edib, nizamnaməsinə tabe olanlar;
- b) azı 20 yaşa malik olanlar;
- v) partiyanın ilk təşkilatlarının birində ardıcıl iştirak edən və partiya məsuliyyəti daşıyanlar partiyaya qəbul oluna bilərlər [87, 7].

Nizamnamə partiya üzvündən partiya tərəfindən verilən tapşırıqları yerinə yetirməyi, hər ay üzvlük haqqı verməyi tələb edirdi [Bax: 87, 2—3]. ADP nizamnaməsində partiya üzvlərinin hüququ məhdud idi. Bir sıra hallarda mərkəziyyətə üstünlük verilirdi. Bütün bunları ADPnin sinfi tərkibinin

müxtəlifliyi, milli azadlıq hərəkatının həlledici mübarizə ərəfəsində olması və partiyayı irtica agentlərindən qorumaq zərurəti ilə izah etmək olardı.

Qurultaydan sonra ADP birinci növbədə özünün ilk partiya təşkilatlarını yaratdı. Partiya üzvləri bu təşkilatlarda birləşdilər. ADP dahi Leninin partiya təşkilatı haqqında təlimə uyğun olaraq fabrik-zavodlarda, dəmiryol qovşaqlarında və digər iş yerlərində ilk partiya təşkilatları yaranmasına daha böyük əhəmiyyət verdi. ADPnin təşkilatları yeni üzvləri nizamnaməyə əsasən, ilk partiya təşkilatları və məhəlli komitələrin təsdiqi ilə qəbul etməyə başladı. 1945ci il noyabrın əvvəllərinə qədər ADPnin bütün təşkilatlarında partiya konfransları keçirildi. Bu partiya seçkilərinə qədər ADPnin Ərdəbil, Urmu və Mərənd vilayət komitələrində iri mülkədarlar və iri tacirlər əksəriyyət təşkil edirdilər. Onlar partiyanın siyasi və təşkilat işlərini öz mənafeələrinə uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. ADPnin Təbriz təşkilatı da şəhər komitəsinin nəzarətindən çıxmaq təhlükəsinə düşmüşdü. ADPnin Mərkəzi Komitəsi və vilayət konfransları bu vəziyyətin qarşısını aldılar. Təbriz şəhər komitəsinə, vilayət və mahal partiya komitələrinə ADPnin məramnaməsini, milli azadlıq hərəkatının inqilabi prinsiplərini ardıcıl olaraq gözləyən şəxslər seçildilər.

ADP yaranana qədər olan 40 il ərzində Azərbaycan iki dəfə inqilabi hərəkatın mühüm mərkəzinə çevrilmişdi. Bu müddətdə İran sosialdemokrat partiyası (1905-1912), Azərbaycan Demokrat Partiyası (1917-1920), İran Kommunist Partiyası (1920-1939) və xüsusilə 1941 - 1945ci illərdə İran Xalq Partiyası Azərbaycanda kütlələr arasında böyük təbliğat, təşviqat işi aparmış, inqilabçı kadrlar hazırlamış və xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsini təşkil etmişdi. Bütün bunlara görə ADP yaranandan sonra siyasi, təşkilatı və inqilabi yetkinlik və inkişaf mərhələlərini çox böyük sürətlə keçdi. ADP yaranandan az sonra onun qarşısında Azərbaycanda milli azadlıq və demokratiya hərəkatına rəhbərlik etmək kimi mühüm vəzifə dururdu. ADP bu vəzifəni həyata keçirməkdə Sov.IKPnin, digər kommunist və fəhlə partiyalarının inqilabi iş təcrübələrindən geniş istifadə edirdi. ADP mübarizənin baş xətti kimi İran daxilində Azərbaycana muxtariyyət verilməsini, ölkədə həqiqi xalq demokratik dövləti yaradılmasını, əyalət və vilayət əncümənləri təşkil olunmasını özünün təxirəsalınmaz vəzifələrindən hesab edirdi. Hərəkatın bu baş xəttinin düzgünlüyünü, xalqın və ölkənin mənafeyinə xidmət etdiyini İran xalqları və İranın azadixah dairələri də təsdiq edirdilər. Azərbaycan xalqı ADPnin bu baş xəttinin həyata keçirilməsi üçün milli azadlıq mübarizəsində fəal surətdə iştirak edirdi. Partiya mübarizənin baş xəttində əyintilərə yol vermirdi. Bəziləri ADP daxilində və ondan xaricdə muxtariyyət və Azərbaycan dili məsələsindən sərfnəzər olunmasını və mədəni ixtiyarla kifayətlənməyi təklif edirdilər. Bəziləri də bütün torpaqların bölünməsinə və sərmayədarların ləğv olunmasını təklif edirdilər. ADP bu sağ və sol

təmayüllərə qarşı qəti mübarizə aparırdı. Partiyanın orqanı baş xətti müdafiə edərək yazırdı: «Şüarları islah etmək mümkündür, lakin onların əsasını və prinsipini dəyişmək olmaz» [46, 28.1X, 1945].

ADP baş xəttin həyata keçirilməsi taktikasını da müəyyən etmişdi. Partiya məramnaməsində deyilirdi: «Biz vətənimizin tale və müqəddəratını öz gücümüz və iradəmizlə təyin etməliyik» [87, 8]. Deməli, Azərbaycan xalqı İran hökumətindən icazə gözləmədən, öz qüvvəsi və qərarı ilə Azərbaycanda milli və demokratik quruluş yaratmalı idi. ADP çox aydın və qəti bildirirdi: «Biz milli azadlığı təmin etmək üçün hər kəsdən fədakarlıq tələb edirik. Biz araya çıxan ixtilafı saziş yolu ilə həll etməyi ciddi və lazımlı bir mövzu bilirik. Mübarizə lazımdır. Lakin o, milli azadlıq və vətənin tərəqqisi yolunda aparılmalıdır» [46, 18.1X.1945]. ADP bu taktikası ilə İran hökumətinin siniflər arasında toqquşma yaratmaq planını pozdu və milli azadlıq uğrunda mübarizədə daha çox təbəqələri birləşdirməyə müvəffəq oldu.

ADP xalq kütlələrini demokratik çevrilişin zəruri olduğuna inandırdı. Azərbaycan xalqının tələbləri partiyanın ilk müraciətnaməsi, məramnaməsi, Azərbaycan xalq konqresinin qərarları və bəyannaməsi ilə xalqa çatdırılmışdı. ADP bu sənədləri İran şahına, İran məclisinə və İran hökumətinə göndərmiş, eləcə də ABŞ, İngiltərə, SSRI və Fransa dövlətlərinə də çatdırmışdı.

Bu sənədlərlə yaxından tanış olduqdan sonra İranın azadixah mətbuatı yazırdı: Azərbaycan xalqının tələbləri İran konstitusiyasına uyğun və qanunidir. Azərbaycan xalqı İranın həyata keçirilməyən məşrutə üsul- idarəsini ehya etmək üçün əməldə mübarizəyə başlamışdır [84, 5.XN. 1945].

Tehranda nəşr olunan «Dad» qəzeti əfkardi-ümumi adından hökumətdən tələb edirdi: «...Demokrat Partiyasının qanuni tələblərinə qulaq asın» [89, 21.XI. 1945]. Lakin İran məclisi və İran hökuməti Azərbaycan xalqının tələblərini eşitmədi. M. Sədr hökuməti əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmayacağını da rəsmi surətdə elan etdi. İranın XIV məclisi isə İran konstitusiyasının ziddinə olaraq XV məclis seçkilərinin təxirə salınması haqqında 1945ci il oktyabrın 11-də qərar çıxartdı. ADP yarandığı gündən İran hökuməti Azərbaycanda irticaçıları birləşdirməyə daha çox səy göstərdi. hökumət Urmu şəhərində elə bir demokrat partiyası yaratmaq istəyirdi ki, o, Təbrizdəki siyasi mərkəzə tabe olmasın və muxtariyyət Azərbaycan dilində maarif və mədəniyyət tələbləri ilə çıxış etməsin. Hökumət ADP əleyhinə gizli teleqram imzaladaraq Londona-xarici işlər nazirləri şurasına göndərməklə də təfriqə işi aparırdı.

İran hökumətinin Azərbaycanda demokratik hərəkət əleyhinə gördüyü işlərdə bir sıra irticaçı mülkədar, tacir və qulluqçu gizli şəkildə iştirak edirdi. Hökumət çoxlu miqdar ərzağı

Azərbaycandan daşıdaraq burada sünni qəhətlik yaratmağa çalışırdı. Azərbaycan tacirlərinin 15 milyon tümənə yaxın pulunu Tehran banklarına köçürərək Azərbaycan ticarətində böyük çətinlik yaratdı. Azərbaycan Demokrat Partiyası Yaranandan az sonra İran hökuməti Marağa (10.1X. 1945ci il) və Ərdəbil (20.X.1945ci il) şəhərlərində hərbi vəziyyət elan etdi. Marağada partiyanın fəal üzvü və şəhər idarəsinin rəisi Məhəmməd Hüseyn Rahvər terror nəticəsində öldürüldü. Azərbaycan xalqının dəfələrlə etirazına baxmayaraq, 1945ci il sentyabrın 12də qatı irticaçı S. M. Fərrux Azərbaycana vali təyin edildi. Həmin günlər hökumət başçısının, hərbi nazirin və İran qoşunu baş qərargahı rəisinin iştirakı ilə olan iclas ADPnin komitə üzvlərinin Təbrizdə həbs edilməsini, gizli və təcili Tehrana aparılmasını qərara aldı [Bax: 90, 1967, № 719, 12- 13]. Bu barədə hökumətin Azərbaycandakı diviziya komandanlığına xüsusi əmr də verildi. Hökumət şahsevən elinin bəzi irticaçı başçılarını da demokratlarla vuruşmaq üçün silahlandırdı. M. Sədr və İ. Həkimli hökumətləri irticaçı mülkədarları silahlandırdılar. Onlar bu mülkədarların qeyriqanuni istəklərini yerinə yetirmək üçün jandarlara geniş ixtiyarat verdilər. İrticaçı mülkədarlar və jandarmar kəndlilərin üzərinə hücumə keçdilər. Bu haqda «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «İndi ölkəmizdə heç kəs üçün əmniyyət yoxdur. Dövlət silahı ilə təchiz olunan jandarmar özlərini kəndlərdə mütləq hakim bilir...Azadixah və firqə üzvü olduğu üçün kəndlinin gözünü çıxarır, başını kəsir, dərisini soyur, dodağını kəsdirir, öküzünü, inəyini aparır, qarət edirlər» [46, 16.XI. 1945]. Hökumət bu yolla kəndliləri üsyana təhrik etmək istəyir, bu yolla özünə bəhanə hazırlayırdı. Lakin ADP kəndlilərin vaxtsiz çıxışına, imkan vermədi, xalqı, o cümlədən kəndliləri qəti mübarizə üçün mütəşəkilliyə çağırırdı. O, jandarmarın cinayətləri haqqında kəndlilərin şikayətlərini vaxtlı-vaxtında ədliyyə orqanlarına və mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırırdı. ADP hökumət məmurlarının kəndlərdə törətdikləri faciələr haqqında sonuncu dəfə 1945ci il noyabrın birinci yarısında böyük dövlətlərin Təbrizdə olan nümayəndələrinə və İran hökumətinin səlahiyyətli idarələrinə açıq məktub göndərdi. ADP cinayətkarlarla mübarizə ilə yanaşı kəndlərdə partiya təşkilatlarını da möhkəmləndirirdi.

Bu zaman Azərbaycan xalqı yəqin etmişdi ki, İran dövləti ona azadlıq və muxtariyyət verməyəcəkdir. Milli azadlıq və demokratik quruluşu xalq özü yaratmalıdır. İran hökuməti Azərbaycanda xalq hərəkətinin qarşısını ala bilmirdi. O günlər «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Mərkəzi hökumət məmləkəti sülh və asayiş yolu ilə idarə etməyə qadir deyildir» [46, 26.X. 1945]. İran hökuməti Tehrandan Azərbaycan xalqı əleyhinə böyük qoşun hissəsi göndərməyə hazırlayırdı.

ADPnin Xalq Hakimiyyəti Uğrunda Siyasi və Silahlı Mübarizəyə Rəhbərliyi

İran hökuməti ilə Azərbaycan əhalisi arasında münasibət son dərəcə kəskinləşdiyi bir vaxtda 1945ci il noyabrın 8də (1324cü il aban ayının 17də) Təbriz şəhərində Azərbaycan Demokrat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ikinci geniş plenumu oldu. Plenumda ADP MKnın sədri S. C. Pişəvəri «Ümumi siyasi vəziyyət və partiyanın gündəlik şüarları» haqqında məruzə etdi. Plenumda əyalət və vilayət əncümənləri, İran məclisinə seçkilər və partiya təşkilatlarının vəziyyəti barədə də məruzələr edildi. ADP MKnın ikinci plenumu qərarlarının, xüsusilə «Ümumi siyasi vəziyyət və firqənin gündəlik şüarları» haqqında qərarın Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkət tarixində böyük inqilabi əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin qərarın üçüncü maddəsində deyilirdi: «Əyalət və vilayət əncümənlərinin seçkisini xalqın öz gücü ilə başlamaq lüzumunu qeyd edib, Komitə (ADPnin Mərkəzi Komitəsi-M. Ç.) yaxın bir zamanda bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən seçilən nümayəndələrdən böyük bir konfrans təşkil etməlidir». Göstərilən qərarın altıncı maddəsində isə deyilirdi: «Kəndlərdə qanunsuz olaraq kəndlilərə hücum edən jandarmların qabağı camaatın qüvvəsi ilə alınsın» [75, 292]. Aydın idi ki, xalq jandarmların qarşısını silahla almaq istədikdə jandarmlarla, irticaçı mülkədarlarla və İran qoşunları ilə vuruşmalı olacaqdı və hadisələrin gedişi xalqın ümumi silahlı mübarizəsinə çatacaqdı. Bu qərarın arxasında ciddi təşkilat tədbirləri durmuşdu. Mərkəzi Komitənin plenumu ərəfəsində ADP həтта çox gizli şəkildə, kiçik də olsa silahlı dəstələr yaratmış və xalqın silahlı üsyanını təşkil etmək üçün çox diqqətli plan hazırlamışdı [Bax: 91, 1-3; və 46, 31.1.1946]. ADP MKnın 8-9 noyabr tarixli plenumu vilayətlərdə partiya təşkilatlarının möhkəmləndirilməsinə də göstəriş verdi. Partiyanın orqanı Mərkəzi Komitənin plenumunun qərarlarını izah edərək yazırdı: «Quruluş dövrü xatimə tapıb, geniş təbliğət və əməl dövrü başlamışdır. Bu gündən etibarən partiya siyasi qüdrət kəsb etmək yolunda mübarizə edir» [46, II-XI. 1945]. ADP bu məqsədinə inqilabi çevriliş vasitəsi ilə çatmaq istəyirdi. Bu zaman ADP fəhlələrin, kəndlilərin, ümumiyyətlə xalqın böyük əksəriyyətini öz rəhbərliyi altına almaqla artıq həqiqi siyasi qüvvəyə çerilmişdi.

Dahi Lenin yazmışdır ki, «İnqilabi şərait olmadan inqilab mümkün deyildir. Heç də, hər bir inqilabi şərait inqilabla nəticələnir» [92, 239]. V. I. Lenin tərəfindən inqilabi şəraitin müəyyən edilmiş başlıca əlamətləri 1945ci ilin sonunda Azərbaycanda özünü göstərmişdir: İranın hakim sinifləri Azərbaycan əhalisi üzərində öz hökmranlıqlarını olduğu kimi saxlaya bilmirdilər. Onlar silaha əl atmışdılar. Azərbaycan xalqı irticanın hakimiyyəti altında yaşamaq istəmədiyi kimi İranın istismarçı hakim sinifləri də ölkəni köhnə üsulla idarə edə bilmirdilər. Xalqın geniş kütlələrinin

iqtisadi-ictimai vəziyyəti çox-çox pisləşmişdi. İrticanın zülmü dözülməz olmuşdu. Bütün bu vəziyyət Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətində, xüsusilə zəhmətkeş kütlələrdə böyük inqilabi fəallıq yaratmışdı.

Məlumdur ki, hər bir inqilabın başlıca məsələsi hakimiyyət məsələsidir. Elmi kommunizmin baniləri K. Marks və F. Engels hakimiyyət uğrunda mübarizədə silahlı üsyanın proletariyatın ən yüksək mübarizə forması olduğunu göstərmişlər.

ADP xalqın silahlı mübarizəsini təşkil etməkdə marksizm -leninizm təlimini və Sov.İKPnin inqilabi iş təcrübəsini milli azadlıq hərəkatına bacarıqla tətbiq etmişdir. Böyük Oktyabr sosialist inqilabi günlərində V. İ. Lenin yazırdı: «Üsyan müvəffəqiyyətli olmaq üçün, sui-qəsdə deyil, partiyaya deyil, qabaqcıl sinfə arxalanmalıdır. Bu birincisi. Üsyan, xalqın inqilabi yüksəlişinə arxalanmalıdır. Bu ikincisi. Üsyan, böyüməkdə olan inqilabın tarixində elə bir dönüş nöqtəsinə arxalanmalıdır ki, bu zaman xalqın ön sıralarında ən böyük fəallıq olsun, düşmən sıralarında və inqilabın zəif, yarımçıq, qətiyyətsiz dostlarının sıralarında tərəddüd ən güclü olsun. Bu üçüncüsü (93, 274-275). Azərbaycanda inqilabi hərəkat milli azadlıq və demokratik xarakter daşdığından ADP silahlı üsyanı hazırlayanda qabaqcıl sinif əvəzinə xalqa arxalandı. Partiya ümumxalqı, onun iradə və qüvvəsini azadlıq yolunda qəti vuruş üçün təşkil etdi. Azərbaycanda silahlı üsyan günləri partiyanın orqanı yazırdı: «Bizim təkyəmiz firqə təşkilatına deyildir, (Biz) xalqa və ümum millətə dayanırıq» [46, 18.XI.1945]. Xalqın içərisində isə çox böyük əksəriyyəti təşkil edən kəndlilər və fəhlələr milli azadlıq və demokratik hərəkatın başlıca qüvvələri idilər. ADP silahlı mübarizəni təşkil etdiyi ilk gündən «bir dəstə vasitəsi ilə dövlət idarələrini tutmaq...» [91, 2-3] kimi sui-qəsdçilik təklifini rədd etdi. Partiya özlərini Tehrandan azadixah göstərənlərin «Üsyan əvvəlcə mərkəzdən (yəni Tehrandan-M. Ç.) başlanmadı...[20, 12] kimi yersiz «gileyini» də qəbul etmədi.

Azərbaycanda silahlı mübarizə ərəfəsində ADPnin hər bir çağırışına on minlərlə nəfər hazır olurdu. hər gün kəndlilərlə jandarmaların vuruşması gözlənilirdi. 1945ci il oktyabrın son günlərində xalq İran hökuməti tərəfindən Azərbaycandan azuqənin daşınıb aparılmasına yol vermədi. Noyabrın 6 da «Azərbaycan» qəzeti bu hadisəni «xalq öz başına çarə edir» adlı baş məqaləsi ilə hamıya xəbər verdi.

O günlər demokratik hərəkatın qətiyyətsiz dostları sırasında güclü tərəddüd var idi. İran burjuaziyasının azadixah qrupunu təmsil edən İran Partiyasının orqanı «Cəbhə» qəzeti Azərbaycanda silahlı mübarizənin ikinci günü-1945ci il noyabrın 19da yazırdı: «Demokrat Partiyası indiyə qədər böyük müvəffəqiyyət əldə etməmişdir. Məsələ çox mühüm deyil». İran

hökuməti noyabrın 17də Tehrandan Azərbaycan üzərinə qoşun göndərdikdən sonra, qəzet 21 noyabr nömrəsində yazırdı: «Mühüm hadisə baş vermişdir (Azərbaycanda-M. Ç.). Daha mühüm hadisə baş verə bilər. Bu məmləkətdə hökumət və qayda-qanun süngü gücünə saxlana bilər». Beləliklə, hökuməti təhrik edir və əslində hərəkatın düşmənləri sırasına yuvarlanırdı. Şah qoşunları Azərbaycana gedə bilmədikdə və Azərbaycanda silahlı üsyanın ilk qələbələrini gördükdə bu hərəkatın qarşısını almaq üçün İran hökumətini yuxarıdan bəzi islahatlar keçirməyə çağıraraq noyabrın 23də həmin «Cəbhə» qəzeti yazırdı: «Azərbaycan hərəkatını bu nahiyənin şəhər əhalisini və kəndlilərini öldürməklə aradan götürmək olmaz. İş kökündən islah etmək gərəkdir. İctimai ədalət yaratmalı, fəhlə-kəndlilərin hüququnu artırmaq üçün işə başlanmalıdır». Azərbaycanda silahlı mübarizə ərəfəsində münasib beynəlxalq şərait inqilabi qüvvələrin qətiyyətini artırdığı halda azadixah qəzətlərdən «Ərəs», «Azadəqan», «Dad», «Darya», «İrane ma» və başqalarında tərəddüd və sağa meylətmə özünü göstərirdi. İranda demokratik hərəkatın düşmənləri sırasında isə böyük çəşqinlik var idi. İranın XIV məclisi nümayəndələrindən azərbaycanlı tacir Fətəli İpəkçiyən öz xatirələrində deyir: «Mən, Miyanədə fədailərin çıxışını eşitdikdən sonra, qorxuya düşüb qaçmaq üçün hazırlaşan nümayəndələri (Tehrandə, XIV məclis deputatları-M. Ç.) çox zəhmətlə sakitləşdirməyə çalışdığım bu günlərdə, nəgahən olaraq Zəncan hadisəsi baş qaldırdı (Zəncan şəhəri xalqın silahlı dəstələri tərəfindən azad edildi-M. Ç.) Gecə nümayəndələrin əksəriyyəti qaçıb məclisə gəlib, hökumətdən düzgün xəbər istəyirdilər. Hökumət isə başını itirib qəti cavab verə bilmirdi. Səlahiyyətədar məqamlar (hökumət başçısı, nazirlər və sairə-M. Ç.) çamadanlarını yığışdırmaqda idilər. «Ettelaat» qəzeti Qəzvinin süqutunu elan etmişdi. Mən naçar telefon ilə xəbər tutdum, şaiyəni təkzib etdilər. Bununla belə, məclis nümayəndələrini sakit etmək mümkün olmadı. Onlardan bəzisi İsfahana və sair şəhərlərə qaçmaqdan özlərini saxlaya bilmədilər» [94, 80]. Azərbaycanda da düşmən sıralarında şiddətli vahimə var idi. Silahlı mübarizə ərəfəsində bir sıra qatı irticaçı iri mülkədar, bəy, xan, irticaçı hökumət qulluqçusu, qəzet müdiri, gizli polis və başqaları Azərbaycandan qaçdılar. Hökumətin mülki idarə rəisləri tərəddüddə idilər. İran dövlətinin təyin etdiyi yeni vali M. Fərrux isə Azərbaycana gəlməyə cürət etmədi.

Azərbaycanda xalqın silahlı üsyanı inqilabi təcrübəyə əsaslanmaqla bərabər ADP tərəfindən qabaqcadan hərtərəfli düşünülmüş şəkildə hazırlanmışdı. Bu silahlı üsyan, kortəbiiyyətin nəticəsi kimi, məcburiyyət üzündən və hazırlıqsız tədbir olaraq baş verməmişdir. ADP MK-nın sədri S. C. Pişəvəri bu barədə yazmışdır: «Biz, firqə təşkil olan gündən şüurlu və düşüncəli surətdə istədiklərimizi təmin etmək üçün möhkəm bir hərbi təşkilat yaratmaq yolunda çalışırdıq. Lakin bu təşkilatın əməli surətdə başlanması aban ayının əvvəlindən (1945-ci il oktyabrın 23-dən-M. Ç.) hesab olunmalıdır» [94, 76]. ADP müəyyən etmişdi ki, silahlı mübarizədə xalq özü iştirak edəcəkdir.

Xalq içərisində partiya başlıca olaraq fəhlələrə və kəndlilərə arxalanmışdır. S. C. Pişəvəri yazır ki, «Firqənin təşkili günündən silah tapmaq, fədai təşkilatı yaratmaq məsələsi bizim fəaliyyətimizin ən əsas məsələlərindən olmuşdur» (94, 72). ADP xalqın silahlandırılmasında ayrı-ayrı şəxslərin, xüsusən kəndlilərin gizli saxladıqları silahlardan(7), kiçik jandarm dəstələrini və irticaçı mülkədarları tərksilah etməklə ələ keçən silahlardan istifadə etdi, nəticədə çoxlu adam silahlandırmağa və nisbətən böyük fədai(8) dəstələri təşkil etməyə müvəffəq oldu.

Azərbaycanda da xalqın silahlı mübarizəsində hərbi strategiya və taktikanın düzgünlüyünün həyati əhəmiyyəti olmuşdur. ADP MKNın sənədlərindən məlum olur ki, silahlı mübarizə barədə iki başlıca təklif olmuşdur. Birincisi, silahı olan bir dəstəni gizlicə Təbriz şəhərinə toplayaraq dövlətin bu şəhərdəki silahlı qüvvələrinə qəfildən hücum edərək onları tərksilah etmək, hökumət idarələrini tutmaq və eyni zamanda, bu əməliyyatı, bir-iki böyük şəhərdə də davam etdirərək hücumu genişləndirmək [Bax: 91, 3; 94, 55]. ADPnin hərbi rəhbərliyi bu təklifi rədd etmişdi. Çünki bu təklif xalqın özünün inqilabda iştirak etməsini nəzərdə tutmurdu və silahlı dəstəni xalqın köməyindən məhrum edirdi. İnqilabi mahiyyət kəsb etməyən bu plan mütləq məğlubiyyətlə nəticələnməli idi. Silahlı mübarizə barədə ikinci təklif Azərbaycanın bir neçə mahalında, kənd yerlərində, eyni vaxtda partizan-fədai vuruşlarına başlamaqdan ibarət idi. Ümumi hərbi taktika olaraq qəbul edilmişdi ki, İran hökumətinin böyük şəhərlərdəki silahlı qüvvələrinin bir-birilə əlaqəsini kəsmək. Silahlı xalq dəstələri olan fədailərin əvvəlcə kənd yerlərində silahlı irticaçıları və jandarm dəstələrini tərksilah etməsi, qənimət alınan silahlarla əlavə silahlı qüvvə yaratmaq, qəsəbələri azad etmək və nəhayət böyük şəhərləri mühasirəyə almaq nəzərdə tutulmuşdu [Bax: 91, 3; 94, 85]. Bu hərbi taktika düzgün idi və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyə başlandı. Xalqın silahlı mübarizəsi ərəfəsində, 1945-ci ilin son aylarında, İran qoşunlarının Azərbaycanda-Təbrizdə bir diviziyası, Urmu şəhərində bir briqadası, Ərdəbildə bir briqadası, Miyandabda bir batalyonu; Marağa, Əhər, Meşkin, Sarab, Astara, Xoy və sair şəhərlərdə müxtəlif qoşun hissələri və polis qüvvələri var idi. Azərbaycanın bütün böyük qəsəbələrində, eləcə də yollar boyu hər 25-30 kilometrə bir jandarm dəstələri yerləşmişdi. Həmin tarixə qədər İran hökumətinin silahlandırıdığı irticaçı mülkədarlar öz silahlı dəstələri ilə milli azadlıq və demokratik hərəkata düşmən olan qüvvələr sırasında durmuşdular.

İran hökumətinin jandarmları Azərbaycan kəndlərində cinayətlər törətdiyi ilk gündən ADP kəndlilərin vaxtından əvvəl, kortəbii və hazırlıqsız çıxışına yol vermədi. Partiya hər gün hadisələrə rəhbərlik edirdi: Oktyabrın 12-də ADP göstərdi: «Biz bununla bütün xalqımızı təhəmmülə, səbrə və mətanətə dəvət edirik» [46, 12.X. 1945]. Oktyabrın 23-də partiya deyirdi: «Ya tez, ya gec sütuhə

(təngə gəlmiş-M. Ç.) gəlib canı boğazına yığılmış xalq özünə çarə axtarmağa məcbur olar» [46, 23.X. 1945]. Bu sözlər ADP əməli surətdə xalqın silahlı mübarizəsini hazırladığı gün deyilmişdir. Oktyabrın 26da «Azərbaycan» qəzeti «hara gedirsiniz, durun!» adlı baş məqaləsində yazırdı: «Biz açıq deyirik: əgər jandarm rəisləri başladıkları cinayətlərdən əl götürməzsə, əgər dövlət məmurları yerlərində oturmazsa xalq özü qalxar, onları yerinə oturdar. Partiya bundan sonra məsuliyyəti öz boynundan atır» [46, 26X1945]. Azərbaycan xalqı İran hökumətinin qüvvələri ilə silahlı mübarizəyə hərtərəfli hazır olduğu gün-1945ci il noyabrın 16da Azərbaycan Demokrat Partiyası göstəriş verdi: «Xalq öz başına çarə etməlidir!» [46, 16. XI. 1945].

İrənin hakim dairələri də Azərbaycanda xalq hərəkatını boğmaq üçün qəti tədbirlər görürdü. 1945ci il noyabrın 16da Tehrandan İran qoşunlarının baş qərargahı tərəfindən Təbrizə, Azərbaycandakı diviziya komandanına verilən əmrdə deyilirdi: «Saat 18. 25.VIII. 1324cü il (16.XI.1945ci il-M. Ç.). Bundan qabaqki göstərişlərə uyğun olaraq Ərdəbil, Təbriz və Rizaiyyə (Urmu-M. Ç.) şəhərlərində və sair yerlərdə jandarmı və polisləri öz əmriniz altına almaqla dövlət idarələrini, xüsusən valiliyi, polis, jandarm və əskərlər yerləşən yerləri və teleqrafxananı zabitlərin və əskərlərin son qətrə qanına qədər silahla müdafiə edin. Şəhərdə sakitlik yaradın və hər cür inqilabın qabağını alın. General leytenant Ərfə» [71, 29]. Belə bir əmr Urmu və Ərdəbil briqadalarına, Miyandab batalyonuna, jandarm və polis qüvvələrinə də verilmişdi.

Azərbaycan fədailəri İranın irticaçı hökumətinin silahlı qüvvələrinə ilk zərbəni 1945ci il noyabrın 16dan 17sinə keçən gecə Marağa, Mərənd, Miyanə, Sarab və Ərdəbil mahallarında eyni bir vaxtda vurdular. Tədqiqat göstərir ki, bu yerlərdə xalqın inqilabi coşğunluğu və mütəşəkkilliyi daha yüksək olduğu halda, düşmən qüvvələri və onların mövqeləri hər cəhətdən zəif idi [95, Bax: 46, 7.XII-1955]. Nəticədə 1945ci il noyabrın 17də Miyanə və Sarab şəhərləri, Marağanın Əcəbşir, Binab və Şişəvan qəsəbələri, Qulukənd və Xacəmir kəndləri, Mərəndin Yam kəndi və Ərdəbilin bir neçə böyük kəndi hökumət qüvvələrindən azad edildilər. Beləliklə də Təbriz, Ərdəbil, Əhər, Astara, Marağa, Miyandab, Urmu, Xoy və Makı şəhərlərindəki dövlət qüvvələri bir-birindən ayrı salınaraq təklənmiş oldular., Noyabrın 19da «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Nəhayət bıçaq sümüyə dayanıb kəndlinin tab-təvanı kəsilib, özünə çarə tapmaq fikrinə düşüb...Miyanadan, Sarabdan, Marağadan gələn xəbərlərdən məlum olur ki, canından doyub vəhşətlərə təhəmmül edə bilməyən kəndli intiqam silahı ilə qiyam etmişdir» [46, 19, X. 1945]. Fədailərin çox böyük hissəsini yoxsul və ortabab kəndlilər təşkil edirdilər. Şəhər yerlərində isə əsas fədai qüvvəsi fəhlələrdən və sənətkarlardan ibarət idi. Təbriz şəhərinin fabrikszavod fəhlələri həm kəndlərin, həm də başqa şəhərlərin azad olunması uğrunda vuruşlarda dəstə-dəstə iştirak etmişlər. «Azərbaycan» qəzeti

«fədailər kimlərdir?» sualına cavab olaraq yazırdı: «Fədailər xalqımızın ən qabaqcılları və qəhrəmanlarıdır. Dünən ölkəmizin həyatı məsrəflərini yaradırdılar. Bu gün isə azadlığımızı himn etmək üçün silah götürüblər» [46, 27.XI.1945]. Azərbaycan fədailəri sırasında Azərbaycan əhalisinin demək olar ki, bütün başlıca sinif və təbəqələrinin, millət və xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

Azərbaycanda milliazadlıq və demokratik üsul- idarə qurulmasına İran dövləti çox şiddətli silahlı və siyasi müqavimət göstərirdi. Belə ki, noyabrın 17-də. Azərbaycana hücum etmək üçün İran qoşununun ilk böyük dəstəsi Tehrandan Qəzvinə hərəkət etdi. həmin gün Baş nazir İbrahim Həkim (Həkimülmülk) və XIV məclisin rəisi Sadiq Təbatəbai şahla görüşüb Azərbaycanın vəziyyətini müzakirə etdilər. Daxili İşlər Nazirinin müavini, İran jandarm və polis idarələrinin rəisləri (General Xosrovpanah və General Zərrabi) Tehran teleqrafxanasından birbaşa Azərbaycana, vilayət və mahal hakimlərinə, jandarm və polis rəislərinə əmr verdilər ki, hər hansı bir hadisə baş verərsə təcili qarşısını alsınlar və müqavimət göstərsinlər. Həmin gün XIV məclisin irticaçı nümayəndələrinin qərarı üzrə Tehrandakı Xaqani xiyabanından Xaqani adı pozuldu və o xiyabana ayrı bir ad qoyuldu [35, 19.XI. 1945].

Noyabrın 18-də Azərbaycan üzərinə göndərilən İran qoşununun ikinci bir dəstəsi Tehrandan Qəzvinə tərəf hərəkət etdi. XVI məclis İran qoşununu iki diviziya artırmaq və zabitlərin maaşlarını çoxaltmaq haqqında qanun verdi. Məclisdə baş nazirin müavini Kamal Hidayət və hərbi nazir generalleytenant Riyazi Azərbaycan demokratları əleyhinə çıxış etdilər. Yenə həmin gün hökumətin iclasında Azərbaycan məsələsi müzakirə olundu.

Noyabrın 19-da XIV məclisin qapalı və açıq iclaslarında Azərbaycanın vəziyyəti müzakirə edildi. Məclisin xarici işlər komissiyasının təcili iclası çağırıldı. Bu iclasda baş nazir və bəzi nümayəndələr də iştirak etdilər. Lakin Azərbaycandan olan hətta qatı irticaçı nümayəndələrə belə o iclasda iştirak etməyə icazə verilmədi [89, 21.XI. 1945]. İran qoşunu baş qərarkahında da Azərbaycan hadisələri müzakirə edildi. Azərbaycanla əlaqədar olaraq hökumətin fəvqəladə iclası oldu.

Noyabrın 20-də XIV məclisdə Baş nazir İ. Həkim Azərbaycanın vəziyyəti haqqında çıxış etdi. O, Azərbaycan demokratlarına işarə edərək dedi: «...pozucu ünsürlər və pozuculuq salmaq istəyənlər şiddətli surətdə təqib olunacaqlar. Dövlət qəti iqdam edəcəkdir» [35, 21. XI. 1945]. Baş nazir İran qoşununa və hökumət orqanlarına azadlıq hərəkatı əleyhinə əməl azadlığı tələb etdi.

Noyabrın 21-də XIV məclisdə bəzi nümayəndələr məclisin gecə-gündüz iclas etməsini və Azərbaycan barəsində çıxışlar olmasını tələb edirdilər. Həmin gün Tehran qəzetləri xəbər verirdilər

ki, neçə gün qabaq Tehrandan yola salınan qoşunlar Azərbaycana gedəsi olmadılar. Çünki Azərbaycanda asayiş gözləmək üçün hökumətin kifayət qədər qüvvəsi var və yeni silahlı qüvvə göndərilməsi orada qırğına səbəb ola bilər.

Sonrakı günlərdə də XIV məclis, hökumət və Baş qərargah Azərbaycan məsələsini tez-tez müzakirə edirdi. Nəhayət XIV məclis Azərbaycanda xalqın inqilabi hərəkatını yatırmaq və İranda İran Xalq Partiyasının inqilabi fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməkdən ötrü «Məmləkətin Ali Şurası(9) adı ilə İran irticasının ali şurasını yaratdı.

Azərbaycanda isə hərəkat yüksəlişə doğru gedirdi. 1945ci il noyabrın 17dən (1324cü il abanın 26dan) Azərbaycan fədailəri, kəndləri, qəsəbələri və şəhərləri bir-birinin ardınca İran hökumətinin qoşun, jandarm və polis qüvvələrindən azad etdilər. ADPnin düzgün tədbirləri nəticəsində bir-iki yerdən başqa bütün qəsəbə və şəhərlərdə «hökumət qan tökülmədən irtica qüvvələrinin əlindən çıxıb xalqın əlinə keçdi» [76, 76]. Azərbaycanın böyük qəsəbə və şəhərlərindən noyabrın 18də Nəmin, 25də Zəncan şəhəri, 26da Germi, 27də Astara şəhəri və Biləsuvar, dekabrın 1də Xoy və Makı şəhərləri, 3də Səlmas, 5də Marağa şəhəri, 9da Meşkinşəhr, dekabrın 12də Təbriz şəhəri (İran qoşunu və qoşun komendaturası qaldığı halda), 13də Əhər və Xalxal şəhərləri, 15də Ərdəbil şəhəri, 16da Kələybər və Miyandab və dekabrın 19da (28 azər 1324) Urmu şəhəri fədailər tərəfindən azad olundu(10).

Azərbaycan fədailərinin bütün əməliyyatına ADPnin Mərkəzi Komitəsi rəhbərlik edirdi. «Mərkəzi Komitəmiz fədai nehzətinin (hərəkatınınM. Ç.) Ərkane hərbi (Baş ştabıM. Ç.) vəzifəsini əncam vermişdir» [76, 50]. ADPnin MKsı özünün və ümumiyyətlə partiyanın görkəmli üzvləri vasitəsilə ilə fədai dəstələri təşkil etmiş və onların azadlıq uğrunda vuruşlarına bacarıqla rəhbərlik etmişdir. ADP MKnın sədri S. Ç. Pişəvərinin əsərlərində, partiyanın orqanında çıxmış məqalələrində və nəşr etdiyi kitabda fədai başçılarından Təbrizdən Cəfər Kavyanın, Marağadan Mirzə Rəbi Kəbirinin, Sarabdan Qulamriza Cavidanın, Miyanadan Qulam Daneşyanın, Ərdəbildən Əbdülməcid Məhəmmədvəndin, Mərənddən Seyid Kazım Ələmin, Xoydan Nurullaxan Yekaninin, Urmudan Məhəmməd Əmin Azadvətənin, Zəncandan Qulam Hüseyinxan Osanlının, Miyandabdan Qulu Subhi və Aram Zadikyanın, Üsküdən Yədulla Kələntərinin, eləcə də Fərzi Dehqan, Mirxəlil Əndəbili, Hüseyin Tizfəhm, Xəlil Azər və başqalarının xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizədə və fədailərə rəhbərlikdə göstərdikləri şücaət və fədakarlıqları qədrbilənliliklə qeyd olunmuşdur [46, 4. IX. 1946; 76, 50; 94, 8, 9, 74, 76]. İran qoşununda olmuş və İran Xalq Partiyası tərəfindən Azərbaycana göndərilmiş inqilabçı zabitlərdən onlarla nəfəri Azərbaycan fədailəri ilə bir sırada Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurmaq uğrunda qəhrəmanlıqla vuruşdu. Onlar fədai dəstələrinə

hərbi bilik və təcrübələri ilə hərtərəfli kömək etdilər. Bu zabitlər sırasında Əbülqasım Əzimi, Mahmud Qazi Əsədullahi, Məhəmməd Agahi, Yusif Mürtəzəvi, Yəhya Şeyxi, Hüseyn Qəffari, M. Milanyan, M. Pirzadə, H. Hatəmi, Həsən Qasimi, Ə. Ağəhi, Ə. Rəsədi, Tağı Musəvi və başqalarının hərbi-inqilabi xidmətlərini qeyd etmək olar. Kürd xalqı da Azərbaycanda xalqın silahlı üsyanına yaxından kömək etmişdir. Azərbaycan fədailəri Xoy, Salmas, Urmu, Nəqədey və Miyandab şəhərləri ətrafındakı Kürd kəndləri tərəfdən arxayın idilər. Dost xalqın yaşadığı bu yerlərdə, xüsusilə Miyandab nahiyəsində İran hökumətinin jandarm qüvvələrinin böyük hissəsi inqilab günləri Kürd fədailəri tərəfindən tərksilah olundu.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yarandıqdan sonra Azərbaycan Milli hökuməti milli azadlığı ələ almaqda və xalq hakimiyyəti qurmaqda iştirak edən fədailərə «21 Azər» medalı verilməsini qərara aldı [43, iş 32, 6]. Həmin qərara əsasən birinci növbədə 20 min nəfərdən çox fədaiyə «21 Azər» inqilab medalı verildi [46, 6. IX. 1946]. Bu özü bir daha göstərir ki, Azərbaycanda 1945ci ilin noyabr-dekabr aylarında

İrənin irticaçı hökumətinin qüvvələri əleyhinə silahlı mübarizədə on minlərlə xalq kütləsi iştirak etmişdir.

Azərbaycan Demokrat Partiyası xalqın silahlı mübarizəsi ilə yanaşı xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda bir sıra siyasi-təşkilati hazırlıq işləri də apardı. ADPnin Mərkəzi Komitəsinin 1945ci il 8-9 noyabr tarixli ikinci geniş plenumu Azərbaycan xalqının milli muxtariyyətini təmin etmək üçün təxirə salmadan əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkilinə və İran məclisinə seçkilərə başlamağı qərara almışdı [Bax: 75, 291]. Bu qərarı həyata keçirmək üçün 1945ci il noyabrın 10dan 20dək Azərbaycanın bütün qəsəbə və şəhərlərində 180dən çox izdihamlı yığıncaqlar keçirildi. Bu yığıncaqlarda xalq kütlələri əncümənlərin təşkil olunmasını və Azərbaycana İran daxilində geniş muxtariyyət verilməsini tələb edən qərarlar qəbul edir, bu qərarların yerinə yetirilməsini sürətləndirmək üçün öz aralarından nümayəndələr seçirdilər. Bu qərarlar və xalq nümayəndələrinin adları böyük ağ parçalara yazılaraq camaat tərəfindən imzalanırdı. Bu tarixi sənədlər xalq nümayəndələri vasitəsilə Təbrizə göndərilirdi.

Beləliklə, 1945ci il noyabrın 20də (1324cü il aban ayının 29da) Təbriz şəhərində Azərbaycan Xalq Konqresi (AXK) təşkil olundu. Konqresə xalq yığıncaqlarında 150 min nəfərin imzası ilə 724 nəfər

nümayəndə seçilmişdi(11). Xalq yığıncaqlarında Azərbaycan əhalisinin təqribən milyon yarımı iştirak etmişdi. «Nümayəndələr içərisində Azərbaycan xalqının bütün təbəqələri gözə çarpırdı. Lakin əksəriyyət kəndlilərdən və şəhər zəhmətkeşlərindən ibarət idi» [94, 27]. AXK-nin müzakirələrində əhalinin bütün sinif və təbəqələrinin, eləcə də Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri iştirak etmişdi.

Azərbaycan Xalq Konqresi müzakirələrdən sonra aşağıdakı tarixi sənədləri qəbul etdi.

Birinci sənəd- «Azərbaycan Məclisə Müəssisane Millisinin qərarları» [Bax: 76, 33-36]. Bu qərarla göstərilirdi ki, Azərbaycan xalqı öz təbii və qanuni haqqına öz gücü ilə nail olmaq istəyir, Azərbaycanın İrandan ayrılmasını elan edir. Qərarla daha sonra deyilirdi: «Azərbaycan xalqı özünün daxili işlərini idarə etmək və milli muxtariyyətini təmin etmək üçün əyalət əncüməni təşkilatını bir qədər genişləndirib ona Milli Məclis şəklində verir. İranın daxilində İranın ərazi bütövlüyünü və istiqlaliyyətini heç yolla xələdar etmədən özünün Milli hökumətini vücuda gətirir. Xalq konqresi özünü müəssislər məclisi elan edir». AXK tezliklə Azərbaycan Milli Məclisi seçkilərinə başlanmasına tapşırıq verərək həmin qərarında göstərirdi: «Milli Məclis seçkiləri qurtarıb Milli hökumət yaranan günə qədər konqres öz nümayəndələrindən 39 nəfərlik heyətə milli adlı bir heyət seçir, qəbul etdiyi qərarların icrasını həmin müvəqqəti heyətə tapşırır».

İkinci sənəd-«Azərbaycan Məclisə Müəssisane Millisinin elamiyyəsi» [Bax: 46, 23. XI. 1945]. AXK bu bəyannamə vasitəsi ilə öz qərarlarını, Azərbaycan xalqının əsas tələblərini İran şahına, İran məclisinə və İran hökumətinə, eyni zamanda ABŞ, İngiltərə, SSRİ və Fransa dövlətlərinə çatdırdı.

Üçüncü sənəd-«Azərbaycan Məclisə Müəssisane Millisinin bəyannaməsi. Azərbaycan millətinə və Ümum İran xalqına!» [Bax: 75, 421-427]. Bu bəyannamədə deyilirdi: «Azərbaycan muxtar və azad yaşamağa haqlıdır. Azərbaycan milləti öz milli muxtariyyətinin qorunması üçün özünəməxsus bir xalq məclisi olması lüzumunu görür. Seçki fərmanını xalq özü verəcəkdir. Azərbaycan milləti özünün xalq məclisinə seçkilər keçirəcəkdir. Biz inanırıq ki, sair əyalət və vilayətlər də azadlıq bayrağını qaldıraraq İran məclisinin seçkisinə başlayacaq, bununla da əyalət-vilayət əncümənlərinin qurulmasına iqdam edəcəklər».

Dördüncü sənəd-«Azərbaycan Milli Məclisinin intixabat (seçki-M. Ç.) qanunu» idi [Bax: 46, 2. XII. 1945]. Yaxın və Orta Şərqlə tarixində birinci dəfə bu qanun qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verdi. Bu qanunda göstərilirdi ki, seçkilər müstəqim, gizli və bərabərdir. Seçki qanunu 20 yaşına çatanlara seçmək və 27 yaşdan 80 yaşa qədər olanlara seçilmək hüququ vermişdi.

Azərbaycan Məclisinin nümayəndələrinin sayı 100 nəfər müəyyən olunmuşdu. AXKNın verdiyi bu qanun məmləkətin istiqlalıyyətinin, Azərbaycanın muxtariyyətinin və Xalq hakimiyyətinin əleyhinə fəaliyyət göstərənləri seçki hüququndan məhrum etmişdi.

Azərbaycan Xalq Konqresinin və onun qərarlarının milli azadlıq hərəkatında çox böyük əhəmiyyəti oldu. AXK özünü müəssislər məclisi elan etməklə Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etməsinə qanuni əsas yaradan, səlahiyyətli və qanun verə bilən ali orqan oldu. Bununla da Azərbaycanla İran arasındakı irticaçı mərkəziyyət zənciri qırıldı. Xalq konqresi Azərbaycanda Milli Məclis və Milli hökumət yaradılmasını qərara almaqla Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını təyin etmək yolunu göstərdi.

Xalq konqresinin yaratdığı Azərbaycan Milli heyəti milliazadlıq hərəkatında mühüm inqilabi rol oynadı. Azərbaycanda xalqın ilk silahlı dəstələri yarandığı gündən (1945ci il oktyabrın 23dən) Milli heyət seçildiyi günə (1945ci il noyabrın 21nə) qədər müəyyən mənada ikihakimiyyətlik var idi. Azərbaycan qəzeti o günlər yazırdı: «İndi Azərbaycanda iki cərəyan əmələ gəlmişdir. Biri xalqı əzib, boğub mal və meknət (sərvət—M. Ç.) kəsb etmək istəyən dövlət məmurları, digəri isə azadlıq və demokratiya üsulunu əməli surətdə diriltməyə çalışan milli qüvvələr» (46, 14.XI.1945). Azərbaycan Milli heyəti iş başladığı gündən (1945ci il noyabrın 21dən) isə Azərbaycanda ikihakimiyyətlik rəsmiləşdi. Xalq hakimiyyətinin mərkəzləşmiş orqanı yarandı. Azərbaycan Milli heyətinin 39 nəfər üzvü sırasında Azərbaycan əhalisinin bütün sinif, təbəqə və xalqlarının, əksər vilayətlərinin və ellərin nümayəndələri var idi(12). Azərbaycan Milli heyəti xalqın qüdrətinə arxalanaraq bir sıra mühüm inqilabi əhəmiyyətli işlər gördü. Milli heyət İran hökuməti tərəfindən Azərbaycandan taxılın daşınıb aparılmasının qarşısını aldı, irticaçı mülkədarların əsassız şikayətləri üzrə həbs olunmuş yüzlərlə kəndlini azad etdirdi, xalqın zəruri işlərinə baxmaq üçün hökumətin bir sıra idarələrinə göstərişlər verdi, xalqın asayişini pozanlarla inqilabi yolla mübarizə apardı və sair tədbirlər gördü. Milli heyət Azərbaycan Milli Məclisi seçkilərinə başlamaq haqqında 1945ci il noyabrın 21də fərman verdi. Bu iş öz-özlüyündə inqilabi əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan xalqı İran dövlətinin başçısı şahın fərmanını gözləmədən özü Azərbaycan Milli Məclisi seçkisinə başlanmasına göstəriş verdi. Azərbaycan Milli heyəti 1945ci il noyabrın 25də Təbrizin bir sıra görkəmli xadimləri ilə, dekabrın 8-11də isə Şahın və İran hökumətinin nümayəndəsi və Azərbaycan valisi Səhamülsultan Murtuza Bəyatla danışıqlar apardı. Hər iki danışıq İran hökumətinin təşəbbüsü ilə təşkil olunmuşdu. İran hökuməti bu yolla Azərbaycanda Demokratların müqabilində bir siyasi qüvvə yaratmaq, vaxt qazanmaq və əfkari-ümumini aldatmaq fikrində idi. Lakin xalqa bir daha məlum oldu ki, İran dövləti Azərbaycana muxtariyyət vermək istəmir, əyalət-vilayət

əncümənlərinin təşkilinin əleyhinədir və danışıq üçün göndərdiyi nümayəndənin heç bir qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur.

Azərbaycan Milli heyətinin verdiyi fərman üzrə və Azərbaycan Milli Məclisinin seçki qanunu əsasında 1945ci il noyabrın 27də Azərbaycanın vilayət və mahallarında Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər başlandı. Bu zaman Təbriz, Ərdəbil, Urmu, Marağa, Miyandab, Əhər, Meşkin, Xalxal, Xoy, Makı, Mərənd, Salmas kimi şəhərlər və bir sıra qəsəbələr yuxarıda qeyd olunduğu kimi hələ də İran hökuməti idarələrinin və silahlı qüvvələrinin hökmranlığı altında idi. Onlar Azərbaycan Milli Məclisinə seçkiləri pozmağa çalışırdılar. Buna baxmayaraq, seçkilər beş gün davam edərək 1945ci il dekabrın 1də (1324cü il azər ayının 10da) hər yerdə böyük müvəffəqiyyətlə qurtardı. Azərbaycan Milli Məclisinə 32 seçki dairəsindən 100 nəfər nümayəndə seçildi. Bunların böyük əksəriyyətini ən görkəmli inqilabçılar, mübariz, vətənpərəst, maarifpərvər şəxslər; kəndlilər, fəhlələr, ziyalılar, sənətkarlar, azad peşə sahibləri və milli burjuaziyanın nümayəndələri təşkil edirdilər. Xalq Azərbaycan Demokrat Partiyasının göstərdiyi namizədlərə səs verdi. O çümlədən bu namizədlərə Təbriz şəhərində 23.500 nəfər, Sarab mahalında 19.956 nəfər, Marağada 16.271 nəfər, Ərdəbildə 15.826 nəfər, Xoy mahalında 14.828 nəfər, Urmu mahalında 12.594 nəfər, Makıda 11.955 nəfər səs vermişdi. Əldə olan məlumata görə təkcə 21 seçki dairəsində 84 namizədə 201 min 639 nəfər səs vermişdi.

ADPnin Mərkəzi Komitəsi özünün, vilayət komitələrinin və ümumiyyətlə partiyanın siyasi və təşkilatçılıq cəhətdən ən bacarıqlı üzvləri vasitəsi ilə xalq hakimiyyəti yaranması uğrunda siyasi mübarizəyə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmişdir. Bu barədə ADP MKnın sədri S. C. Pişəvəri partiyanın rəsmi orqanında və mətbuatında belə yazmışdır: «Firqənin sədri və onun müavinləri: ağayi Mirzəli Şəbüstəri və ağayi Sadıq Badəqan başda olmaq üzrə yenə Mərkəzi Komitə üzvləri birinci səfərdə mübarizə edib böyük və heyrətəvar işlər görməkdə idilər. Bu siyasi-ictimai mübarizə səfərdə daha artıq fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitə üzvlərindən: ağayi Biryə Məhəmmədi, ağayi Qiyami Zeynalabdini, ağayi Vilayi Mirrəhimi, ağayi Xəlil Azərbədəqanı, ağayi Çövdət Həsəni, ağayi Şahin Tağını, ağayi Çəşməzər Mirqasımı, ağayi Məhəmməd Tağı Rəfi Nizaməddövləni, ağayi Zəfiri Həsəni, ağayi Haşımniya Kazımı(13) və sairələrini göstərmək olar» [Bax: 76, 51; 4.IX. 1946].

Azərbaycan fədailərinin bir çox şəhər və qəsəbəni irticaçı hökumət qüvvələrindən azad etməsi Azərbaycan Milli Məclisi seçkiləri müvəffəqiyyətlə qurtardığı dövrə təsadüf edir. 1945ci il dekabrın 11də Marağa, Sərdəri, Sarab, Bostanabad, Mərənd və Sofiyanın, eləcə də Təbrizin yaxın mahallarının fədai dəstələri Təbriz şəhərini tamamilə mühasirə edərək İran şah hökumətinin silahlı

qüvvələrinin şəhərdən kənar ilə bütün canlı əlaqələrini kəsdilər. Təbriz şəhərinin fədailəri isə öz vəzifələrini icra etdilər. [Bax: 76, 51].

Şahın və İran hökumətinin nümayəndəsi olaraq Azərbaycan demokratları ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gəlmiş Azərbaycan valisi Murtuza Bəyat (Səhamülsultan) Azərbaycan Milli heyətinin tələbi üzrə dekabrın 11-də Təbrizi tərk edərək Tehrana getdi.

1945-ci il dekabr ayının 12-də (1324-cü il azər ayının 21-də) Təbriz şəhərində Azərbaycan Milli Məclisi açıldı.(14) Bu məclisin birinci iclasında 100 nəfər nümayəndədən 75 nəfəri iştirak etmişdir. Məclis birinci iclasında özünün daxili nizamnaməsini qəbul etdi [Bax: 75, 444-447]. Azərbaycan Milli Məclisinin daxili nizamnaməsində milli azadlıq və İran daxilində muxtariyyət prinsipi tamamilə gözlənilmişdi. Nizamnamədə qeyd olunmuşdu ki, Azərbaycan Milli Məclisi qanunverici orqandır. Nizamnamədə Azərbaycan Milli Məclisi Azərbaycan Milli dövlətinin(15) tərkibində xarici işlər və hərbi nazirliklərin yaradılmasını nəzərdə tutmamışdı. Nizamnaməyə görə Nazirlər Şurası kimi, tək-tək nazirlər də Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Azərbaycan Milli Məclisi birinci iclasında özünün 9 nəfərdən ibarət daimi Rəyasət heyətini aşağıdakı tərkibdə seçdi: Mirzə Əli Şəbüstəri-Azərbaycan Milli Məclisinin rəisi, Sadıq Badəqan, Məhəmməd Tağı Rəfi Nizaməddövlə və Həsən Cövdət-məclis rəisinin müavinləri, Mirrəhim Vilayi və Məhəmməd Əzima- məclisin katibləri, Əliəskər Dibaiyan, Sadıq Dilməqani və Muradəli xan Teymuri Rəyasət heyətinin üzvləri. Azərbaycan Xalq konqresinin (1945-ci il noyabrın 21-də) seçdiyi Azərbaycan Milli heyəti 21 gün fəaliyyət göstərdikdən sonra Məclisin birinci iclasında vəzifəsi axıra çatdığını elan etdi və səlahiyyətini yerə qoydu.

Azərbaycan Milli Məclisinin 1945-ci il dekabrın 12-də (1324-cü il azər ayının 21-də) ikinci (günortadan sonrakı) iclasında Azərbaycan Milli hökuməti təşkil edildi. Milli Məclis özünün daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq Hökuməti Nazirlər Şurasını təşkil etməyi deputatların əksəriyyətinin mənsub olduğu partiyanın rəhbərinə tapşırılmışdı. Ona görə də Azərbaycan Demokrat partiyasının sədri S. C. Pişəvəri Azərbaycan Milli hökumətinin tərkibini (nazirlər Şurasını) Milli Məclisə təqdim etdi. Milli Məclis Milli hökuməti aşağıdakı tərkibdə təsdiq etdi:

Azərbaycan Milli hökumətinin Baş Vəziri (Nazirlər Şurasının sədri) Seyid Cəfər Pişəvəri, daxili işlər vəziri Salamulla Cavid, Xalq Qoşunları vəziri Cəfər Kavyan, kənd təsərrüfat vəziri Cavid Məhtaş, maarif vəziri Məhəmməd Biryə, səhiyyə vəziri Orəngi, maliyyə vəziri Qulamrza İlhami, ədliyyə vəziri Yusif Əzima, yol, poçt, teleqraf və telefon vəziri Mirzərəbi Kəbiri, ticarət və iqtisad vəziri Rza Rəsuli, iş və zəhmət vəziri(16). (Sonra Həsən Cövdət təyin edildi).

Milli Məclis Zeynalabdin Qiyamini Azərbaycan Ali Məhkəməsinin rəisi və Firidun İbrahimini Azərbaycan prokuroru seçdi.

Azərbaycan Milli Məclisi Baş Vəzir S. C. Pişəvərinin məclisə təqdim etdiyi Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramını geniş müzakirədən sonra yekdilliklə qəbul etdi(17). Məclis xalqın azadlığını qorumaq üçün Azərbaycan Milli hökumətinə geniş səlahiyyət verdi.

İran şah hökumətinin Təbrizdəki qoşun hissələri də dekabrın 12də fədailərə təslim oldular.

1945ci il dekabr ayının 20dən (1324cü il azər ayının 29dan) Azərbaycan İranın irticaçı və şahlıq hökumətinin zulmündən xilas edildi və Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti bərqərar oldu.

Azərbaycan Milli hökumətinin proqramında İran daxilində Azərbaycanın muxtariyyəti prinsipinə tamamilə riayət olunmuşdur. Bu proqramda Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatının bütün sahələrinin milli azadlıq və demokratiya əsasları üzrə yenidən qurulması, inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanın muxtariyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün yaxın müddətdə görülməli vəzifələr müəyyən edilmişdi. Milli hökumətin proqramında qeyd olunmuşdu ki, İranın istiqlaliyyətini və ərazi bütövlüyünü xələdar etmədən milli dövlətimizi demokratik əsaslarla quracağıq. Azərbaycan Milli hökuməti İranın mərkəzi hökumətini tanıyır [Bax: 46, 13. XII. 1945].

Milli hökumətin iş proqramında xüsusi mülkiyyət haqqında ayrıca olaraq göstərilirdi ki, «Azərbaycan Milli hökuməti məmləkətin bütün sahələri üçün xüsusi mülkiyyəti qəbul edib məmləkətin və xalq iqtisadiyyatının tərəqqisinə və xalqın rifahhalına səbəb ola bilən hər cür xüsusi iqdama (burada xüsusi sahibkarlıq mənasında-M. Ç.) kömək edəcəkdir» [46, 13. XII. 1945].

Xalq hakimiyyəti yaranana qədər olan vəziyyətin tam əksinə olaraq Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti simasında Azərbaycan öz müqəddəratının əsil sahibi oldu. Təbriz Xalq hakimiyyətinin mərkəzi olmaqla İran daxilində Azərbaycanın inzibati-ərazi birliyi əhəmiyyətli dərəcədə təmin edildi. Azərbaycan xalqı siyasi hakimiyyət və milli hüquq əldə etdi. İranda istismarçı siniflərin irticaya, imperializmə arxalanan hakimiyyəti-şahlıq üsul- idarəsi hökmran olduğu halda Azərbaycanda milliazadlığa və demokratiyaya əsaslanan xalq hakimiyyəti yarandı, şahlıq rejimi ləğv edildi.

Azərbaycan Milli hökuməti ikinci dünya müharibəsindən sonra Yaxın və Orta Şərqdə yaranan birinci xalq demokratik hakimiyyəti idi.

Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti yaranmasını xalq çox böyük şadlıqla bayram etdi. Azərbaycan Milli Məclisinə və Azərbaycan Milli hökumətinə-Təbrizə yüzlərlə təbrik gəlirdi. Ərdəbil şəhərindən yazırdılar: «Azər ayının 21ci günü Azərbaycan millətinin tarixində böyük bir bayram olmalıdır. Bu gün Azərbaycan öz arzu və istəklərinin həyata keçirilməsinə qədəm qoyduğu böyük tarixi bir gündür» [46, 19.XP. 1945]. Xalq hakimiyyətinin təşkilini Kürdlər və İranda yaşayan başqa xalqlar da çox şadlıqla qarşıladılar. Kürdüstanın Mahabad şəhərindən göndərilmiş təbrik məktubunda deyilirdi: «Kürdüstanın ümum əhalisi tərəfindən Azərbaycan Milli Məclisinə bildiririk ki, hər cür köməyə və əməkdaşlığa canlabaşla hazırıq» [46, 25.XP.1945]. İranın cənubundan göndərilmiş teleqramda Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti yaranmasına böyük qiymət verilirdi. Fars əyalətinin mərkəzi Şiraz şəhərindən yazırdılar: «Azərbaycan hərəkəti dövrümüzün böyük milli hərəkətlərindən biridir. İran millətinin nəcatı üçün mərdliklə üsyan edərək hakim təbəqənin əsarət zəncirlərini qıran Azərbaycanın azad oğullarına salam!» [46, 3. I. 1946].

İranın demokratik qüvvələri Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti yarandığı gündən onu müdafiə etdilər. İran Xalq Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı üzrə 1945ci il dekabrın 24də İXP nümayəndəsi XIV məclis tribunasından deyirdi: «Azərbaycan məsələsi İranın daxili işidir. Azərbaycanın tələbləri İranın bütün nöqtələrində həyata keçirilməlidir» [96, 25. XII. 1945]. İranın irticaçı İ. Həkimli hökuməti Birləşmiş Millətlər Təşkilatında Azərbaycan azadlığı əleyhinə uydurma məsələ qaldırdığı vaxt, İXP Mərkəzi Komitəsi və İran Azadlıq Çəbhəsinin Mərkəzi Şurası Londona, BMT sessiyasına teleqram göndərərək İran hökumətinin irticaçı, antidemokratik hökumət olduğunu və İran xalqlarının nümayəndəsi olmadığını göstərməklə Azərbaycan Xalq hakimiyyətini müdafiə etdi [Bax: 84, 9.1.1946]. İranın demokratik mətbuatı, o çümlədən: «Novruze İran», «Nameye Rəhbər», «Nəcate İran», «Cəbhə», «Azadəqan», «Bidari», «Darya», «Bəhram» və başqaları da Azərbaycan Milli hökumətini alqışlayaraq müdafiə edirdilər. «Foruqe İran» qəzeti yazırdı: «Şübhəsiz ki, 21 Azər günü İran azadixahları üçün də tarixi və milli bayramdır». Sonralar İXP Mərkəzi Komitəsinin orqanı yazırdı: «Azər baycan və Kürdüstan üsyanlarının təsiri nəticəsində İranın başqa yerlərində milli azadlıq hərəkəti misilsiz dərəcədə genişləndi və imperializm əleyhinə olan qüvvələr arasında geniş əməkdaşlıq yarandı» [96, 7. XII. 1955].

İranın irticaçı hakim təbəqələri və Amerika-İngilis imperialist dairələri Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranmasını düşmənçiliklə qarşıladılar. ABŞ və İngilis dövlətləri Azərbaycan xalq hakimiyyəti məsələsini həmin günlər diplomatik macərələrə çəkmək və bu yolla da onu məhv etməyə çox böyük səy göstərdilər. Lakin SSRİ hökuməti Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkətini müdafiə etməklə imperialistlərin İranın daxili işlərinə qarışmaq planını pozdu.

İrənin Bař naziri İ. Həkimi İrənin XIV məclisində 1945ci il dekabrın 12də və 18də Azərbaycan haqqında danıřaraq bildirdi: «...Dövlət Əsas Qanunun xilafına olan bu silahlı üsyanı tanımır. Dövlət bunun müqabilində ciddi müqavimət göstərmək qərarına gəlmişdir. Azərbaycandan qalxan bu xořagəlməz səslərin heç bir rəsmiyyəti yoxdur. Bu səslər gərək hökmən boğulsun» [90, 1967, № 727, 10]. İrə dövləti Azərbaycan Milli hökumətini aradan qaldırmaq üçün çox böyük hazırlıq görürdü.

Kürdüstan Demokrat Partiyasının rəhbərliyi ilə (bu partiya İrə Kürdüstanında 1945ci il avqustun 16da təşkil olunmuşdur) 1946cı il yanvarın 22də Mahabad şəhərində Kürdüstan Xalq Konqresi (müəssisən məclisi) təşkil olundu. Bu konqresdə İrə Kürdüstanının şimalqərb rayonlarının 20 min nəfərdən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. Kürdüstan Xalq Konqresi Kürd xalqının milli azadlıq hərəkatının görkəmli başçılarından olan Kürdüstan Demokrat Partiyasının rəhbəri Qazi Məhəmmədin başçılığı ilə İrə dövləti daxilində Kürdüstan Milli hökuməti yaratdı. Kürdüstan Milli hökumətinin yaranması Kürd millətinin azadlıq hərəkatı tarixində böyük inqilabi əhəmiyyətə malik hadisə oldu. Kürdüstan Milli hökuməti Kürdüstanın siyasi, ictimai və mədəni həyatını demokratik əsaslar üzrə yenidən qurmağa başladı. ADP və Azərbaycan Milli hökuməti Kürdüstan Demokrat Partiyası və Kürdüstan Milli hökuməti ilə hərtərəfli inqilabi həmkarlıq edirdilər. 1946cı il aprelin 23də Təbriz şəhərində hər iki milli hökumət arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlanması və həyata keçirilməsi İrə dövləti çərçivəsində yaşayan millətlərlə inqilabi əməkdaşlıq nümunəsi olmuşdur.

İkinci fəsilin izahatı

1 Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsi «12 şəhrivər müraciətnaməsi» adı ilə də məşhurdur. Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətnaməsi S. Ç. Pişəvəri tərəfindən Azərbaycan və Fars dillərində yazılmışdır [76, 2].

2 Seyid Cəfər Pişəvəri Seyid Cavad oğlu (1892-1947) Azərbaycanın Xalxal mahalının Zeyvə kəndində kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 19-20 yaşlarından siyasi və inqilabi fəaliyyətə başlayaraq 1917ci ildə Qafqazda inqilabi hərəkətdə yaxından iştirak etmişdir. 1918ci ildən 1930cu ilin sonuna qədər Pişəvəri İran Demokrat Firqəsi və İran Ədalət Firqəsi sıralarında, Gilan əyalətində inqilabi respublika hökumətində xarici işlər naziri və siyasi rəhbər vəzifəsində (1920ci ilin iyununda), İran Kommunist Partiyası sıralarında müxtəlif mühüm və məsul partiya vəzifələrində işləyərək İran xalqlarının ingilis imperializmindən və Riza şah diktaturasının əsarətindən qurtarması uğrunda mübarizədə fəal surətdə iştirak etmişdir. 1930cu ilin sonundan 1941ci il sentyabrın ortasına qədər Pişəvəri Riza şah diktaturası tərəfindən həbs (10 ildən çox) olunub, sürgündə saxlanmışdır. 1941ci il avqustun 25də SSRİ və İngiltərə orduları İrana daxil olduqdan sonra Pişəvəri də sürgündən azad edildi. S. C. Pişəvəri 1941ci il sentyabrın sonunda İran Xalq Partiyasını və 1943cü ildə İran Azadlıq çəbhəsini yaradanlardan biri olmuşdur. O, 1944cü ilin əvvəllərində İranın XIV məclisinə Təbriz seçki dairəsindən ən çox 15786 səsle deputat seçilmişdir. S. C. Pişəvəri 1945ci ilin sentyabr ayından Azərbaycan Demokrat Partiyasının Sədri və 1945ci il dekabr ayının 12dən 1946cı il iyunun 25nə qədər Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri (Nazirlər Şurasının sədri) olmuşdur.

3 Söhbət bütün torpaqların bölünməsindən gedir-M. Ç.

4 Həmin maddədə deyilir: «Xalisələri (Dövlət torpaqlarını- M. Ç.) fəvriyyətlə kəndlilərə pulsuz olmaq şərti ilə paylaşmaq lazımdır. Həmçinin istibdad dövrünün tərəfdarı olan və Azərbaycanı qoyub qaçmış mülkədarların da torpaqları müsadirə olunub kəndlilərin ixtiyarına verilməlidir». [87, 14-15].

5 Azərbaycan Demokrat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvləri: S. C Piptəvəri; M. Ə. Azadvətən; X. Azərbadəqan; Atəşaxan Bəyatmakı, S. Badəqan, Həsən Birəng, M. Q. Biriya, M. H. Burhani, Tağı, Borçalı, Ə Vaqif, M. Vilayi, Z. Qiyami, Qulu Subhi, Daniel Yuşiya, Bağır Diyanət; Ə. Əhmədi; Ədib Cəfər, Əmin Fərşçiyən, Həsənç Zəshnpi, Firidun İbrahimi, Rəbidövlə Kəbiri, Cəbər Kaviyan; Y. Kələntəri; Əli Maşınçı, Mükərrəm Turabi; Abbasəli Pənbeyi; M. Nunəkərani; M. T. Rəfii; H. Reyhani; S. Sərkisyan; .A Səbbaği; Q. H. Fərşi; M. R. Fişəngçi, H. Həmədəni; A. Hidayət, C. Həbib: M. Hilal Nasiri; Cavid Salamulla, Cövdət Həsən, Şahin Tağı, M. Ə. Şəbüstəri, M. Ə. Şəkiba.

6 Azərbaycan Demokrat Partiyasının Mərkəzi Təftiş komissiyası üzvləri: Şahin Ağzadə; İbrahim Axundzadə; Q. Dapeşyan, H. Yəzdani; Nurullaxan Yekani; Muradxan Bəyatmakı; M. B. Rabit; Riza Rəsuli; Əhməd Səidi; M. Sələşşur; Mehdi Haşimi; Mehdi Çavuşı.

7 1941ci il avqustun son günlərində, xarici qüvvələr İrana daxil olan zaman, Azərbaycanda İran qoşunlarının 3, 4 və 15ci diviziyalarının töküb qaçdıqları yünkül silahların çoxu xalqın əlinə keçmişdi.

8 1945ci ildə oktyabr ayının sonundan başlayaraq Azərbaycanda millia zadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda əlinə silah alaraq vuruşan şəxslərə fədai deyilirdi

9 «Məmləkətin Ali Şurası»na (9.XN. 1945-26. 1, 1946) 6 nəfər: Qəvaməs Səltənə (Əhməd Qəvam), Bəhaülmülk (Qaragözlü), Mənsurülmülk (Əli Mənsur), Müstəşarəd dövlə (Sadiq Sadiq), Mötəmənelmülk (Pirniya) və Həkimülmülk (Həkimi) (Bax: 79, 11. X. 1945) və (Bax: 89, 10. XII. 1945). təyin olundular.

10 İran hökumətinin göstərişi və yerli irticaçıların təhriklə İran hökumətinin silahlı qüvvələri Meşkinşəhr və Urmuda xalq qüvvələri ilə vuruşaraq böyük qırğın törətdikdən sonra məğlub və fədailərə təslim oldular,

11 AXKdə nümayəndələrdən 646 nəfəri iştirak edirdi. Konqres nümayəndələrinin 256 nəfəri Təbriz şəhərindən və onun yaxın mahallarından seçilmişdi.

12 AXK tərəfindən Azərbaycan Milli heyətinə M. Ə. Şəbüstəri (rəis): Y. Babaxan, S. Badəqan, M. Biriya, Q. Borçalı, M. Bürhani, H. Vahabzadə, Z. Qiyami, H. Davudi, Ə. Dilbaiyan, S. Dilməqani, M. Ziyayi, F. İbrahimi Q. İlhami, N. Yekani, C. Kavyan, Ə. Maşınçı, C. Məhtaş, S. Mıkrdıçyan, R. Müvəzzəzadə, Müinzadə, Mirmusa, S. C. Pişəvəri, A. Pənbeyi, Pur Rəsul, M. Rəfii, Xoyi

Rəhimzadə, Ə. Səidi, M. Teymuri, Mükərrəm Turabi, Xadime Millət, S. M. Haşimi, M. Hilal Nasiri, M. Çavuşı, S. Cavid, M. Cəlili, H. Cövdət, Şahin Nüsrət bəy, Şeyx Musa (Bax: 46, 27. XI. 1945) üzv seçilmişdilər.

13 Haşimniya Kazım və Çeşməzər Mirqasım o dövrdə ADP MKnın üzvü olmamışlar.

14 Azərbaycan Milli Məclisinin açıldığı və Azərbaycan Milli hökumətinin təşkil olunduğu tarix İran təqvimini üzrə azər ayının 21-nə (1324-cü ildə) mütəbiiq olmuşdur. Buna görə də bu tarixi gün «21 Azər» günü adı ilə və Azərbaycanda 1945-1946-cı illərdəki milli azadlıq və demokratik hərəkat «21 Azər hərəkatı» adı ilə məşhur olmuşdur.

15 Azərbaycan Milli Məclisinin daxili nizamnaməsinin dövlət təşkili haqqında bölməsinin 3-cü maddəsində belə yazılmışdır: «Dövlət, yəni quvvayi məcriyə (İcra edici qüvvə-M. Ç.), Deməli Azərbaycan Milli Məclisinin daxili nizamnaməsinin hər bir maddəsində dövlət sözü hökumət-Nazirlər Şurası mənasında işlənmişdir. [Bax: 75, 444-447].

16 Azərbaycan Milli hökumətinin nazirlikləri vəzirlər, naziri vəzirlər adlanırdılar.

17 Azərbaycan Milli hökuməti təşkil olunandan az sonra Nüsrətulla Cahanşahlı Baş vəzirlər müavini, Nurullaxan Yekain daxili işlər naziri müavini, Qulam Daneşyan, xalq qoşunları vəziri müavini, İsmayıl Bazargan kənd təsərrüfatı vəziri müavini, Əliəskər Dibaşyan maarif vəziri müavini, Tağı Kərimi maliyyə vəziri müavini təyin edildilər. Eyni zamanda İbrahim Əlizadə Nami Baş vəzirliyin (Nazirlər Şurasının) ümumi işlər müdiri, Qurban Cavid Baş vəzirliyin protokol şöbə müdiri; Mirqasım Çeşməzər, Tağı Şahin və Əli Şəmidə Baş vəzirin köməkçiləri vəzifəsinə, Kazım Haşimniya milli bankın və Adil Adilyan sənaye və sənət bankının rəisi təyin edildilər.

Üçüncü Fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT PARTİYASININ XALQ HAKİMİYYETİ
TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA MUBARİZƏSİ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq hakimiyyətinin
müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə rəhbərliyi

1945-ci il dekabrın 12-də Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan Demokrat Firqəsi yeni həyat qurmaq işinə xalq hakimiyyətinin bütün halqaları-ADF-nin təşkilatları, ali və yerli hakimiyyət orqanları və ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə rəhbərlik edirdi.

ADF Mərkəzi Komitəsinin plenum iclaslarında günün mühüm məsələləri vaxtaşırı müzakirə edilərək lazımi qərarlar çıxarılırdı. Firqənin bu qərarları birinci növbədə firqə və ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilməyə başlanırdı. ADF MK-nın qərarlarının bir çoxu isə Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti tərəfindən qanun, qərar və yaxud qətnamə halına salınaraq xalq hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə birinci dəfə ADF MK-nın geniş plenumu 1946-cı il yanvar ayının 26-29-da (1324-cü il bəhmən ayının 69-da) oldu. Plenumda xalq hakimiyyəti orqanlarının və 36 firqə təşkilatının 128 nəfər rəhbər işçisi iştirak edirdi. Plenumda Partiya və Milli hökumətin əsas məsələləri, firqə təşkilatları, yerlərdə partiya rəhbərliyi; vilayət, mahal və bölük əncümənləri haqqında məsələlər müzakirə olundu və müvafiq qərar-lar qəbul edildi [Bax: 46, 31. I. 1946]. Həmin plenum ADF-nin hökumət işlərinə rəhbərlik etmək məsələsini geniş müzakirə edərək göstərdi ki, bu rəhbərlik firqə təşkilatları yolu ilə, idarələrdə işləyən firqə üzvləri vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Plenum partiyaya axın nəticəsində baş vermiş mühüm nöqsanlara diqqəti cəlb etdi və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını (MTK) qüvvətləndirdi(1) [Bax: 46, 31. I. 1946].

1946-cı il mayın 29-31-də (1325-ci il xordad ayı-nın 9-11-də) ADF Mərkəzi Komitəsinin növbəti geniş plenumu oldu. Bu plenumda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, partiyanın gündəlik siyasəti, torpaq bölgüsü və kənd təsərrüfatına aid işlər və firqə təşkilatı işləri barədə məsələlər müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi [Bax: 46, 31. V. 1946].

Plenum ərəfəsində Azərbaycan Milli Hökumətinin nümayəndələri ilə İran hökuməti arasında Tehran şəhərində (29 aprel-10 may 1946-cı il) danışıqlar oldu. Plenum bu danışıqlarda Mərkəzi Komitənin tə'qib etdiyi siyasəti bəyəndi və danışıqlar yenidən başlanarsa müzakirələr üçün MK-nın Rəyasət hey'ətinə geniş ixtiyar verdi. MK plenumu firqə sıralarının birliyinin möhkəmləndirilməsinə, xalq arasında təbliğatın artırılmasına, firqə üzvlərinin ümumi savadının və siyasi mə'lumatının artırılmasına xüsusi diqqət verdi. ADF-nin Təbriz şəhər komitəsi)(2) yaxşı işinə görə MK plenumu tərəfindən Səttarxan bayrağı ilə təltif olundu və Təbriz şəhər komitəsinin sədr müavini M. Vilayinin işi bəyənilmiş və xüsusi qeyd edildi. MK plenumu Zəncan (vilayət komitə sədrləri: Ə. Raufi və Ə. Rəhmani), Miyana (vilayət komitə sədri: Ə. Şəmidə), Sarab və Üsgü [rayon] mahal firqə təşkilatlarının da yaxşı işlədiklərini qeyd etdi.

1946-cı il noyabrın 9-da (1325-ci il abanın 18-də) Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin beşinci (xalq hakimiyyəti dövründə sonuncu) plenumu oldu. Bu plenuma qədər 1946-cı il iyun ayının 13-də (1325-ci il xurdadın 23-də) Təbriz şəhərində «Dövlət (İran dövləti-M. Ç.) ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərar» imzalanmışdı. İran hökuməti ilə bağlanmış bu müqavilənin bir sıra maddəsini təkmilləşdirmək və həyata keçirilməsinin əməli yollarını müəyyən etmək üçün həmin müqavilə əsasında Azərbaycan Milli Məclisinin funksiyasını yerinə yetirən Azərbaycan Əyalət Ənçüməni 1946-cı il avqustun 21-də Tehrana, İran hökuməti ilə danışığa nümayəndə hey'əti göndərmişdi. ADF MK-nın bu plenumunda həmin nümayəndə hey'ətinin hesabatı dinlənildi və müzakirə olundu.

1945-ci ilin sentyabrından 1946-cı il dekabrın ortalarına qədər Azərbaycan Demokrat Firqəsinin kütlələrə rəhbərlik işini Təbrizdə Mərkəzi Komitəsi başda olmaqla Qaradağ, Ərdəbil, Zəncan, Makı, Marağa, Mərənd, Miyana, Urmu, Xalxal və Xoy vilayət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirir. Eyni zamanda ADF-nin Ərdəbil, Əhər, Zəncan, Marağa, Miyana, Təbriz, Urmu, Xalxal və Xoy şəhər Firqə təşkilatları yaranmışdı. Bundan başqa Azərbaycanın bütün rayonlarında və mahallarında ADF-nin yerli təşkilatları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi üzvləri ilk partiya təşkilatlarında birləşmişdilər. ADF MK-nın 1946-cı il yanvar plenumunun qərarı əsasında nazirliklərdə və bütün dövlət idarələrində də ilk firqə təşkilatları yaradıldı. Bundan əlavə Azərbaycan azad xahlarının məşrutə inqilabi illərindəki iş təcrübəsindən istifadə edərək ADF müxtəlif peşələrdə çalışan,

şəhərdə bir məhəllədə yaşayan firqə üzvlərinin məhəllə firqə komitələri nəzdində ilk firqə təşkilatlarını yaratdı. Bütün iş yerlərində, orta və böyük kəndlərdə də ADF-nin ilk firqə təşkilatları yaradıldı. Bunlar yerlərdə idarə işlərinə rəhbərlik və köməklik etməklə yanaşı firqə üzvlərinin siyasi-ictimai tərbiyəsi və hətta hərbi təlimi ilə məşğul olurdular.

ADF-nin geniş xalq kütlələrinə rəhbərlik vasitələrindən biri də mətbuat oldu. Bu sırada birinci növbədə aşağıdakı qəzet və jurnalları göstərmək olar:

«Azərbaycan» qəzeti Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin orqanı [05. IX. 1945 -10. XII. 1946-ci illər], «Azad Millət» qəzeti Azərbaycan Milli Məclisinin orqanı [24. II-9.XII-1946-cı il], ADF-nin vilayət komitələrinin orqanı: Zəncanda-«Azər» Urmuda-«Urmiyə», Ərdəbildə-«Cövdət» qəzetləri; Azərbaycan Fəhlə Zəhmətkeşlərinin orqanı olan «Qələbə» qəzeti, ADF-nin Təbriz şəhər komitəsinin orqanı «Demokrat» jurnalı, Azərbaycan Demokrat Cavanlar təşkilatının orqanı «Cavanlar» qəzeti, Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyətinin orqanı «Günəş» jurnalı, erməni dilində «Arevud» («Günəş») adlı siyasi-ictimai qəzet. Bunlardan əlavə «Azərbaycan Ulduzu», «Yeni Şərq», «Fəryad» qəzetləri; «Şairlər Məclisi», «Maarif» və «Fələhət» jurnalları da nəşr edilirdi.

ADF-nin xalqa yeni həyat qurmaq işinə gündəlik rəhbərliyi firqə kadrları vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. ADF-birinci növbədə milli azadlıq, Kommunist və Fəhlə hərəkatı sıralarında, o cümlədən də İran Tudə Hizbi sıralarında siyasi mübarizədə yetişmiş kadrları xalq hakimiyyətinin bütün sistemində məs'ul vəzifələrdə yerləşdirmiş və onlardan düzgün istifadə etmişdir. Bununla yanaşı ADF MK-nın 1946-cı il yanvar və may plenumlarının qərarlarına əsasən firqənin Təbriz şəhər komitəsi; Zəncan, Urmu, Miyana, Ərdəbil, Marağa və Əhər vilayət komitələri qısa müddətli firqə siyasi kursları təşkil etdilər. 1946-cı il sentyabrın 22-də Təbrizdə Azərbaycan siyasi və hüquq məktəbi açıldı. Burada 170 nə-fər kadr hazırlanırdı. O zaman kadr çatışmadığından yerlərdə bə'ziləri başçılıq etdikləri işi lazımi dərəcədə bilmirdilər, bununla yanaşı ADF-yə və xalq hakimiyyətinə həmişə sadıq idilər. Firqə və hökumət orqanlarında, hətta mühüm vəzifələrdə belə kadrların düzgün seçilməməsi və yerləşdirilməməsi halları da olmuşdur [Bax: 97, 38]. ADF kadrlara böyük tələbkarlıq və qayğı ilə yanaşırdı(3).

ADF-nin Mərkəzi Komitəsi tərəfindən hər bir siyasi, inqilabi, ictimai və islahat tədbiri qabaqcadan hazırlanır, tam demokratik qayda üzrə, geniş kollektiv rəhbərlikdə müzakirəyə qoyulur və kollektiv qərar qəbul edilirdi. Lakin ADF-nin rəhbərliyi İran dövləti və

imperialistlər tərəfindən yaranmış şiddətli təhlükə qarşısında xalq hakimiyyətinin gələcəyinə aid bu mühüm məsələni müzakirə etməmişdi. ADF MK-nın xalq hakimiyyəti dövründə keçirilmiş son plenumu (9.XI-1946) və ondan sonra ADF MK-nın İcraiyyə hey'əti(4) firqə sıralarının birliyini pozmaq və təslimçilik meyllərinə qarşı mübarizə apara bilmədi. Düşmən qarşısında qeyri-mütəşəkkil geri çəkilmək və geri çəkilərkən gizli təşkilat yaratmamaq da ADF rəhbərliyinin böyük səhvi idi [Bax: 97, 38].

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin strategiyası irtica və imperalizm əleyhinə, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizədən ibarət olmuşdur. Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət və geniş hüquqlar qazanmaq ən yaxın vəzifə olaraq qarşıda dururdu. ADF aşağıdan, kütlələrin gücü ilə, milli azadlıq qüvvələrini birləşdirərək inqilabi yolla xalq hakimiyyəti yaratmaq taktikası yeridirdi.

ADF köhnə istismarçı quruluşun məhv olma dövrünün gəlib çatdığına inanırdı. Buna əsasən köhnə sosial-iqtisadi quruluşu gələcəkdə müasir və ali sosial-iqtisadi quruluşla əvəz etməyi nəzərdə tutmuşdu. ADF birinci növbədə fəhlə sinfinin və zəhmətkeş təbəqələrin istismar olunmasını əsaslı surətdə məhdudlaşdırdı, dövlət sənaye sahələri yolu ilə və kəndlilərə pulsuz torpaq verərək müasir sosial-iqtisadi quruluşu yaratmağa başlamışdı. ADF-nin milli siyasəti, xüsusi ilə inqilabi yolla Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə etməsi İran fəhlə sinfinin inqilabi mənafeyinə müvafiq olmuşdur. Bu siyasət İran xalqları arasında inqilabi əməkdaşlığa və dostluğa xidmət etmişdir. ADF yaranandan beş ay sonra (1946-cı ilin yanvarında) onun 180 min nəfərdən çox, bir il sonra (1946-cı il avqustun sonunda) isə 200 min nəfərdən çox üzvü var idi. [Bax: 91, 21- Bax: 46, 28. VIII. 1946]. 1946-cı ilin əvvəlində ADF-nin rəhbər orqanlarına seçilənlərin 69,5 faizini kəndlilər, 8 faizini fəhlə və sənətkarlar, 5 faizini mülkədarlar, 4,5 fadzini ziyalılar və 13 faizini cəmiyyətin qalan təbəqələrindən olanlar təşkil edirdi [Bax: 91, 21]. ADF Azərbaycanda fəaliyyət etdiyinə görə onun üzvlərinin çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Azərbaycanda yaşayan aysorların, ermənilərin və başqa xalqların qabaqcıl nümayəndələri də ADF-yə üzv olmuşdular. Fəhlə sinfi, kəndlilər və orta təbəqələr milli-azadlıq və demokratik hərəkatın əsas qüvvəsi idilər. ADF-nin rəhbər orqanlarına seçilənlərin 77,5 faizini kəndlilər, fəhlələr və sənətkarlar təşkil edirdilər. İranda milli-azadlıq kommunist və fəhlə hərəkatlarının fəal iştirakçıları ADF-yə və xalq hakimiyyətinə rəhbərliyi öz əllərinə almışdılar. Yuxarıdakı qeydlərimizdən bu nəticəyə gəlirik: ADF dünyagörüşünə, siyasi, təşkilati və inqilabi fəaliyyətinə görə marksist partiyadır, inqilabçı və beynəlmiləli

partiyadır. ADF zəhmətkeş sinif və təbəqələrin partiyasıdır. Firqə orta təbəqələri də öz rəhbərliyi altına toplamışdı. Birinci növbədə zəhmətkeş sinif və təbəqələrin siyasətini həyata keçirmiş və onların mənafeyini təmin etməyə başlamışdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq rəhbərlik vasitələrindən biri də ictimai təşkilatlar olmuşdur. ADF kütlələrin mənafeyini demokratik əsaslar üzrə təmin etməklə, öz qərarlarını ictimai təşkilatlara çatdırmaqla, onlara kadr göndərmək və onların qabaqcıllarını firqə sıralarına cəlb etməklə, ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə kütlələrə rəhbərlik edirdi.

Azərbaycan fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı 1941-1946-cı illərdə milli-azadlıq hərəkatında qabaqcıl qüvvə olmuşdur. 1946-cı il iyulun 23-də Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş həmkarlar İttifaqının (AFZHİ) birinci konqresi oldu. Konqres AFZHİ-nin Mərkəzi Şurasını (75 nəfərdən ibarət)(5) və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını seçdi [Bax: 46, 31. VII. 1946]. Konqresin qətnaməsində işsizliyi aradan qaldırmaq tədbirləri, daxili sənayenin himayə olunması, əmək qanununun hər yerdə tətbiqə salınmaz icrası, sığorta qanununun hazırlanması və sairə mühüm məsələlər qeyd edilmişdi [Bax: 46, 30. VII. 1946]. 1946-cı ilin yayın-da AFZHİ-nin Mərkəzi Şurasında 12 istehsalat sahəsinin həmkarlar ittifaqı birləşmişdi. O zaman AFZHİ-nin 42.806 nəfər üzvü var idi. Azərbaycanın 10 vilayətində həmkarlar ittifaqı fəaliyyət göstərirdi [Bax: 46, 26. VII. 1946]. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti zamanı AFZHİ bir tərəfdən sənayenin idarə olunmasında yaxından iştirak edir, fəhlələrə iş yerlərində savad kursları, səhiyyə məntəqələri, yeməxanalar, uşaq və körpələr evi təşkil edir, digər tərəfdən zəhmətkeşləri Azərbaycan Milli hökuməti qarşısında duran məsələlərin həllinə səfərbər edirdi. AFZHİ-nin üzvü olan bir çox fəhlə, xalq hakimiyyəti sistemində rəhbər vəzifələrə göndərilmişdi. Fəhlələr xalq qoşunları və fədai dəstələri sıralarında; torpaq bölgüsündə, taxıl hazırlığında, abadlıq işlərində çox yaxından və fəal iştirak edirdilər. «21 Azər hərəkatını idarə edənlərin əsas hissəsi fəhlələr idi» [46, 24. VII. 1946].

Azərbaycan Demokrat Cavanlar Təşkilatı. 1946-cı il iyulun 6-da (1325-ci tir ayının 15-də) Təbriz şəhərində Azərbaycan Demokrat Cavanlar Təşkilatının (ADCT) birinci qurultayı açıldı. Qurultayda gənclərin 20 təşkilatından 107 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultay hesabatı dinləyərək, ADC-nin məramnamə və nizamnaməsini qəbul etdi. Mərkəzi Komitə və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını seçdi(6). Gənclərin Urmu, Miyana, Sarab və Ərvənəq təşkilatları yaxşı işlədiklərinə görə qurultay tərəfindən təqdir olundular [Bax: 46, 10. VII. 1946]. Gənclər təşkilatı siyasi kurslar, yazıçı-şair və natiqlər Dərnəkləri, savadsızlığı ləğv

etmə kursları, idman dəstələri yaratmaqla, divar qəzetləri çıxarmaq, konsert və tamaşalar verməklə gənclərin tərbiyə işi ilə geniş surətdə məşğul olurdu. Azərbaycanda 1946-cı ildə keçirilən əncümən seçkilərində 20 yaşa çatmış gənclər fəal surətdə iştirak(7) etdilər. ADCT fəhlə kəndlilərin savadlanmağına kömək etməklə, gənclərdən zabitlik və ixtisas məktəblərinə göndərməklə, fədai və xalq qoşunu dəstələrinə konsert və tamaşalar verməklə, şəhərlərdə asayiş qorumaq üçün keşik çəkməklə, cəbhələrdə vuruşan fədailərlə onların ailələri arasında əlaqə yaratmaqla, yolların çəkilməsində, abadlıq və sairə işlərdə iştirak etməklə xalq hakimiyyəti tədbirlərinə yaxından kömək edirdi.

Xalq hakimiyyəti Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər hüquq vermişdi.

Qadınlar ADF təşkilatları sırasında çalışır və onlarla qadın xalq hakimiyyəti orqanlarına seçilərək ölkənin siyasi-ictimai həyatında fəal surətdə iştirak edirdilər. ADF-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan **Qadınlar klubu** xalq hakimiyyəti dövründə qadınları yeni həyat qurmaq işinə cəlb və səfərbər edirdi. Təbriz, Marağa, Urmu, Zəncan, Əhər, Xalxal, Makı və sair şəhərlərdə yaranmış qadınlar klubuna yüzlərlə qadın üzv olmuşdu(8). Klublarda hər həftə siyasi, ictimai, mədəni və s. məsələlər barədə mühazirələr olurdu. Qadınlar klubları, savadsız qadınları savadlandırmaqla məşğul olur, şəfqət bacıları kursları açır, əl işləri dərnəkləri yaradır, konsert və tamaşalar verirdilər. Təbriz qadınlar klubunda 40 nəfərdən çox qadın fədailərə göndərilmək üçün paltar tikirdilər.

Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətinin(9) də xalq hakimiyyəti dövründə kütlələri səfərbər etməkdə mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətində yüzlərlə şair, tənqidçi, gənc yazıçı, jurnalist, dil və ədəbiyyat tədqiqatçısı birləşmişdi. Bu cəmiyyətin Təbriz, Zəncan, Urmu, Ərdəbil və Xoy şəhərlərində şöbələri var idi. Yazıçılar öz əsərlərini Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallarda Azərbaycan dilində çap etdirirdilər. 1946-cı ildə ayrı-ayrı yazıçıların bir sıra kitabları nəşr olunmuşdur. Xalq hakimiyyəti dövründə onlarla yazıçı yetişmiş, kütlələr içərisində məşhurlaşmışdı. Azərbaycan yazıçıları öz əsərləri ilə xalq azadlığını müdafiəyə, demokratik quruluşun fəal iştirakçısı olmağa çağırır, azadlığın düşmənlərini ifşa edirdilər. Onların əsərlərində vətənpərvərlik və xalqlar arasında dostluq təbliğ olunurdu. Şairlərdən M. Nəcm Təbrizinin «Həmişəlik Yaşa Azərbaycan», M. M. E'timadin «Ana Yurdumsan Doğma Vətən» marşları və Təbrizim» nəğməsi; fədailər marşı və s. xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur, xalqın inqilabi coşqunluğunu daha da gücləndirirdi.

Azərbaycan ermənilərinin, aysorlarının və yahudilərinin milli-mədəni cəmiyyətləri də ADF-nin rəhbərliyi ilə bu xalqları yeni həyat qurmağa cəlb edirdilər. Onlar bu xalqlar içərisində geniş mədəni-marif işləri aparırdılar.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranan gündən onun müdafiəsini hərtərəfli təşkil etmək təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durmuşdu. İranda imperialistlərə arxalanan şahlıq üsul-idarəsi və istismarçı siniflərin hakimiyyəti davam etdikcə Azərbaycan xalq hakimiyyəti daima təhlükədə idi. Firqənin göstərişlərini həyata keçirərək Azərbaycan Milli hökuməti yarandığı gün [12. XII. 1945-ci il] öz tərkibində Xalq Qoşunları nazirliyi də yaratdı. İş proqramında isə fə dai dəstələrini mərkəzləşdirəcəyini və eyni zamanda Xalq Qoşunu yaradacağını qeyd etdi. 9 gün sonra (21. XII. 1945-ci il) Azərbaycan Milli Məclisi Xalq Qoşunları yaradılması haqqında qanun verdi. Bu qanunda göstərilirdi ki, Xalq Qoşunları Azərbaycan xalqının ehtiyacından doğmuş, onun müdafiəsini və xalqın azadlığını təmin etmək üçün yaradılmışdı. Qanunda göstərilirdi ki, Xalq Qoşunları əskərləri və zabidləri də bütün vətəndaşların malik olduğu hüquqa və ictimai haqqa malikdirlər [Bax: 98, 27]. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumları Xalq Qoşunları yaradılmasını, qüvvətləndirilməsini və fə dai dəstələrinin rəsmi qoşun halına keçirilməsini zəruri hesab etdilər. 1946-cı il fevralında əməli surətdə Xalq Qoşunları yaradılmasına başlandı. İrticaçı İran hökumətinin nizami orduları qarşısında xalq hakimiyyətini təkcə fədailərin qüvvəsi ilə qorumaq mümkün olmazdı. ADF və Azərbaycan Milli hökuməti Xalq qoşunlarının təchiz edilməsinə, paltar, azuqə və sair cəhətdən təmin olunmasına maksimum sə'y göstərirdilər. Milli hökumət hərbi məktəb açaraq az müddətdə Xalq Qoşunları üçün 250 nəfərdən çox zabit hazırladı. Xalq qoşunları yaranmasında, ona kadr hazırlanmasında, onun lazımı hərbi təlim görməsində və düşmən qüvvələri ilə vuruşlarda İran Tudə Hizbinin Azərbaycana göndərdiyi inqilabçı zabidlər böyük xidmət, fədakarlıq və şücaət göstərirdilər(10). İran dövləti daxilində Azərbaycanda Xalq Qoşunları birinci və həqiqətən ölkəni, xalqı və azadlığı müdafiə edən; xalq tərəfindən yaradılan və onun qabaqcıl, mübariz və inqilabçı qüvvəsi tərəfindən rəhbərlik və başçılıq edilən qoşun olmuşdur.

Azərbaycan Milli hökumətinin fə dai dəstələrinin işini nizama salmaq və ölkədə əmniyyəti qorumaq haqqında 1946-cı il 3 fevral tarixli qərarına əsasən fədailər böyük dəstələrdə birləşdirilərək qoşun nizam-intizamı ilə, silahlı halda Azərbaycanın müəyyən məntəqələrində yerləşdirildilər. ADF və Milli hökumət fədailərə hərtərəfli qayğı göstərirdi.

Fədəi dəstələrinin bütün təchizatını-paltar, başmaq, yatacaq və azuqəsini Millət hökumət verirdi. Azadlıq uğrunda vuruşlarda şəhid olmuşların ailə üzvlərinə və əlil olmuş fədailərə Azərbaycan Milli Məclisi sinin 8. VI. 1946-cı il tarixli qanununa əsasən aylıq təqaüd verilirdi. Torpaq bölgüsündə birinci növbədə fədailərə torpaq verilirdi. Milli hökumət bir çox yerdə yoxsul fədəi ailələrinə pulsuz un, çay, qənd və s. paylayırdı. Azərbaycanın hər yerindən hədiyyə yığılaraq fədailərə çatdırılırdı. Öz kəndlərindən uzaqlarda xidmət edən fədailərin əkin-biçinlərinə, məhsulunun yığımına həmkəndliləri kömək edirdilər. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulması uğrunda vuruşlarda fədəi dəstələri və fədəi başçıları çox böyük qəhrəmanlıq, şücaət və fədakarlıq göstərirdilər(11). ADF təşkilatları fədəi dəstələrinə gündəlik rəh-bərlik edirdi.

ADF-nin rəhbərliyi ilə xalq hakimiyyətinin müdafiəsi getdikcə güclənirdi. Azərbaycan və Kürdüstan Milli hökumətləri arasında 1946-cı il aprelin 23-də bağlanmış müqaviləyə əsasən hər iki hökumətin silahlı qüvvələri azadlıq düşmənləri ilə vuruşda bir-birinə kömək edirdilər. Azərbaycan Milli hökuməti partiya üzvlərini fəhlə-kəndliləri silahlandırmışdı. Bundan əlavə ADF-nin göstərişi ilə 1946-cı ilin aprel ayından Azərbaycanın hər yerinə partiyanın və ictimai təşkilatların üzvləri hərbi təlim keçməyə başladılar.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsini təşkil etmək tədbirləri düzgün və vaxtında olmuşdur. İran hökuməti 1946-cı ilin birinci yarısında Azərbaycan daxilində bir sıra feodalların və xanların, o cümlədən: Zəncan vilayətində Zülfüqarilərin, Marağa ətrafında holasu mahalında Yəminləşkərin, Xalxal mahalında Zərqamın, Qaradağda Abdullaxanın və Çahar oymağda Abbasquluxan Sərtibin və başqalarının əksinqilabi qiyamlarını təşkil edir [Bax: 48, 1967, № 25, 48]. Lakin Azərbaycan fədailəri və Xalq Qoşunları bu irtica qiyamlarını yatırır. İran şahqoşunlarının baş qərargahi Azərbaycandan qaçmış feodallardan, xanlardan və onların nöqərlərindən ibarət silahlı dəstələr yaradır. Onları hərtərəfli təchiz edir. 1946-cı il yanvar ayından bu irticaçı silahlı dəstələr Azərbaycan xalq hökumətinin silahlı qüvvələri üzərinə arasıksilməz hücumlar edirlər. Zəncan vilayətində, həmədanın Mehriban mahalı yaxınlığındakı kəndlərdə, Holasu-Sayınqala ətrafında, Astara və Xalxal yaxınlığında, 1946-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında gedən şiddətli vuruşmalar Azərbaycan silahlı qüvvələrinin qələbəsi ilə qurtardı. İran Tudə Hizbinin Azərbaycana göndərdiyi təcrübəli hərbi kadrlar irticanın Azərbaycan xalq hakimiyyəti əleyhinə silahlı fitnəkarlıqlarına qarşı mübarizədə fəal və ciddi rol oynadılar [Bax: 74, 4\.

ADF-nin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə rəhbərliyinin aşağıdakı bə'zi cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Xalq Qoşunlarını lazımi silahlarla təchiz etmək imkanı son dərəcə məhdud idi. Qoşun hərtərəfli yüksək hərbi tə'lim görməmişdi. Vaxtilə İran qoşununda olmuş indi isə Xalq Qoşunlarında xidmət edənlərin bə'zisi kütləvi inqilabi şəraitin tələblərinə asanlıqla uyğunlaşa bilmirdi. Xalq Qoşunlarına operativ-hərbi rəhbərlik ADF-nin rəhbərliyinin çox mürəkkəb sahələrindən biri olmuşdu. Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə etmək prinsipinə tabe olaraq Azərbaycan Xalq Qoşunları və fə dai qüvvələri Azərbaycanın inzibati-ərazi sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərirdilər. Bu isə eyni zamanda İran üzrə inqilabi hərəkatın müdafiə mövqeyində durmasını göstərirdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may və noyabr plenumları sayıq olmaq, xain və irticaçı ünsürlərlə mübarizə aparmaq kimi inqilabi əhəmiyyətli göstərişlər vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq irticaçı İran hökumətinin Azərbaycandakı əksinqilabi fitnələrinin və yaratdığı 5-ci sütunun əleyhinə lazımi sayıqlıq göstərilməmişdi. Bu da artıq dərəcədə ziyanlı hərəkat olmuşdur [Bax: 97, 37-381. Bunun nəticəsində İran dövlətinin silahlı qüvvələri Azərbaycan şəhərlərini işğal etdiyi günlər (1946-cı il dekabrın 10-dan sonra) ADF-nin və xalq hakimiyyəti orqanlarının yüzlərlə fəal üzvünə qanlı divan tutmağa müvəffəq oldular.

Milli azadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda inqilabi hərəkat Azərbaycanda İranın irticaçı dövlət aparatını əsasən dağıtdı, bə'zi sahələrini yenidən təşkil etdi və yeni idarələr yaratdı. «Azərbaycan Milli hökuməti irticaçı dövlət aparatında quruluş və qayda-qanun cəhətdən dərin dəyişikliklər əmələ kətirdi» [74, 2]. İnqilabi hərəkatın gedişində Azərbaycanda İran hökumətinin qoşunu, jandarm və polis qüvvələri, siyasi polis təşkilatı dağıdıldı. Bütün idarələrdə irticaya, istismarçı siniflərə xidmət edən rəhbərlik və iş üsulu da ləğv olundu. Onların əvəzinə siyasi, iqtisadi və ictimai həyatın bütün sahələrində ADF-nin rəhbərliyi ilə yeni, demokratik, inqilabi qayda-qanun və iş üsulu yarandı. Bütün bunlarla yanaşı, idarələr irticaçı ünsürlərdən tam təmizlənmə bilmədi. Xalq hakimiyyətinin demokratik islahatını müxtəlif yollara ləngidən qüvvələrlə lazımi mübarizə aparılmadı.

ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumları xalqın bilavasitə hakimiyyətdə iştirak etməsi və demokratik rejim yaradılması üçün vilayət, mahal və bölük əncümənlərinin yaradılmasına və bu əncümənlər vasitəsi ilə hökumət idarələrinin işlərinə nəzarət olunması barədə göstəriş verdi.

İranda ilk dəfə əncümən, hakimiyyət orqanı kimi, 1906-cı ildə Təbrizdə yaradıldı. Təbriz əncüməni Azərbaycanı idarə etməklə bərabər İran inqilabının möhkəmlənməsində

və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. İnkilabi qüvvələrin təzyiqi nəticəsində 1907-ci ildə İran konstitusiyasına əlavələrdə əncümənlərin yaradılması qanuniləşdirildi. Orada deyilirdi: bütün məmləkətdə əyalət və vilayət əncümənləri yaradılır. Bu əncümənlərin üzvləri əhali tərəfindən seçilir, əncümənlərin dövlət idarələrinə tam nəzarət etmək ixtiyarı var hər bir əyalət və vilayətin gəliri və xərci bu əncümənlər vasitəsi ilə müəyyən olunur [Bax: 99, 94]. İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra 34 il idi ki, irticaçı hakim siniflər əncümənlərin təşkil olmasına yol vermirdilər. 34 il fasilədən sonra yenə Azərbaycan, inqilabi hakimiyyət orqanı olan əncümənlər yaratmağa başladı. Bu isə İranda da əncümənlərin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Milli Məclisi gizli, müstəqim, ümumi və bərabər seçki yolu ilə vilayət, mahal və böyük əncümənləri, eləcə də bələdiyyə əncümənləri təşkil olunması barədə 1946-cı il yanvarın 8-də iki qanun verdi. Kənd əncümənlərinin seçkisi və təşkili haqqında da avqustun 3-də qərar çıxdı. Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilərdə olduğu kimi bu qanunlar və qərar üzrə əncümən seçkilərində Şərq ölkələrində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verildi. Azərbaycanda 1946-cı il yanvarın 14-dən 18-nə qədər 213 şəhər və qəsəbədə, mahal və böyük mərkəzlərində 20 yaşına çatmış vətəndaşlar tərəfindən bələdiyyə əncümənləri seçildi və işə başladı. Azərbaycanda bələdiyyə əncümənlərinə ümumən 5971 nəfər üzv seçildi. İran dövlətində kənd əncümənləri olmamışdır. Kəndlərdə yerli hakimiyyət orqanı olan kənd əncümənləri ilk dəfə Azərbaycanda, xalq tərəfindən, demokratik seçki yolu ilə yarandı. Azərbaycan kəndlərində kəndxudaları kənd əncümənləri təyin edirdi. Azərbaycanda kənd əncümənlərinə 28 min nəfərdən çox üzv seçildiyini demək olar. İranın dövlət quruluşunda mahal və böyük əncümənləri də olmamışdır. Bu əncümənlər də ilk dəfə Azərbaycanda yaranmışdır. Azərbaycanda 1946-cı il fevralın 9 ilə 15-i arasında 10 vilayət, 21 mahal və 151 böyük əncüməni seçilərək işə başladı. Əncümənlərə ümumən 3790 nəfər üzv seçilmişdi. Bu əncümənlərin təşkili ilə Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yerli orqanları və demokratik əsası yaranmış oldu. Azərbaycanda 1946-cı ildə bütün əncümənlərə xalq tərəfindən seçilmiş 39 min nəfər nümayəndə ölkənin idarə edilməsində xalq hakimiyyətində iştirak edirdi. Əncümənlər torpaq bölgüsü, taxıl hazırlığı, kəndlilərə kömək edilməsi, abadlıq və sairə işlərlə məşğul olurdular. Xalq hakimiyyəti zamanı azadxah və demokrat şəxslərdən Ə. İmrani Qaradağ, M. Cəlili Ərdəbil və digərləri başqa vilayət əncümənlərinin rəisi seçilmişdilər. Ç. Məhtaş Təbriz, X. Azərbadəqan Ərdəbil, Q. Cavidan Marağa, T. Şahin, A. Pənbeyi, M. Hilal, Nasiri Urmu və başqaları digər vilayət hakimi (fərmandarı)

tə'yin olunmuşdular. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Milli Məclisinin əncümənlər haqqında qanunu Azərbaycanda bələdiyyə əncüməninə daha çox müstəqillik vermişdi. Bu məsələdə hərəkətin ümumdemokratik cəhətinin üstünlüyü özünü göstərmişdi. Xalq hakimiyyəti orqanları olan vilayət, mahal və böyük əncümənlərinin səlahiyyəti isə «...dövlətə və milli idarələrin işlərinə nəzarət etmək, ...narazı olduqda mərbut nazirliyə xəbər vermək» [Bax: 98, 70] hududunda saxlanılmışdı. Lakin əncümənlər bu səlahiyyətlə xalq hakimiyyətlərinin Yerli orqanı vəzifəsini lazımi dərəcədə yerinə yetirə bilməzdilər.

Azərbaycan Milli Hökumətinin Demokratik İslahatlar Proqramının həyata keçirilməsində ADF-nin rolu

Xalq hakimiyyətinin yaranması ilə Azərbaycan azadlıq əldə etmiş oldu. Lakin bu vəziyyət Azərbaycan əhalisini yenidən İranın irticaçı hökuməti tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmək təhlükəsindən qurtara bilməzdi. Sov.İKP-nin proqramında göstərilmişdir ki, «Siyasi istiqlalıyyət əldə edilməsi ilə milli-azadlıq inqilabı bitmir. İnqilab ictimai və iqtisadi həyatda dərin dəyişikliklərə səbəb olmazsa, milli dirçəlişin vacib məsələlərini həll etməzsə, bu istiqlalıyyət möhkəm olmaz və boş bir şeyə çevrilər» [100, 45]. Azərbaycanda xalq azadlığının davamı üçün dərin ictimai-iqtisadi dəyişikliklər, birinci növbədə demokratikcəsinə dəyişikliklər həyata keçirilməli və xalq hakimiyyətinin iqtisadi bazisi yaradılmalı idi. Azərbaycanda demokratik hərəkət qalib gəldikdən sonra köhnə istehsal münasibətlərindən yeni və mütərəqqi istehsal münasibətlərinə qismən keçid qarşıda dururdu. ADF-nin milli azadlıq və demokratik hərəkət xəttinə uyğun olaraq Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramında (12. XII. 1945-ci ildə) qeyd olunmuşdu ki, «Azərbaycan milli hökuməti məmləkətin bütün sahələri üçün xüsusi mülkiyyəti qəbul edib məmləkətin və xalq iqtisadiyyatının tərəqqisinə və xalqın rifah halına səbəb ola bilən hər çür xüsusi iqlamata (xüsusi sahibkarlığa-M. Ç.) kömək edəcəkdir» [75, 438]. Bu o demək idi ki Azərbaycanda hələ müəyyən torpaq sahələri üzərində mülkədarların və fabrik zavodlarda kapitalistlərin sahibliyi və azad ticarət qala bilərdi. ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumlarında ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində aparılacaq islahat ətraflı surətdə müzakirə edildi. «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Demokrat Firqəmiz və hökumətimiz Azərbaycan xalqını siyasi azadlığa və demokratiyaya yetirmək üçün hamıdan artıq ona iqtisadi azadlığı və istiqlalıyyəti tə'min etməyə çalışır» [46, 6. III. 1946]. Azərbaycan Milli hökumətinin ən mühüm iqtisadi islahatı aqrar münasibətləri sahəsində olmuşdur. Bu böyük iş Azərbaycan Demokrat Firqəsi gündəlik rəhbərlik edirdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin hazırladığı layihələr əsasında 1946-cı il fevralın 16-da Azərbaycan Milli Məclisi «Xalisələrin bölünməsi haqqında qanun» və «Müsadirə haqqında qanun» verdi. Bu qanunlarda deyilirdi: «devlət kəndlərinin torpaqları və sular kəndlilər arasında əvəzsiz olaraq bölünməlidir. Azərbaycanın azadlığının və milli həkumətin əleyhinə təbliğat aparanların və mübarizə edənlərin müsadirə olunan əkin yerləri, otlaqları, su və bağları kəndlilərə verilməlidir [Bax: 101, 24. II. 1946]. Bir qədər əvvəl, 1946-cı il fevralın 11-də torpaq bölgüsü üçün nizamnamə təsdiq edilmişdi. Orada göstərilirdi ki, kəndlər-torpaqlar kəndlilər arasında, birinci növbədə yoxsul və torpaqsız kəndlilər arasında adam-başı hesabına musavi halda bölünməlidir [Bax: 46, 10. III. 1946]. V. I. Lenin 1919-cu ildə Sovet Rusiyasında keçirilən belə bir bölgünü «...torpaq bölgüsündə ən böyük bərabərlik» adlandırmışdı [102, c. 39, 304]. Torpaq bölgüsü nizamnaməsində kəndli ailəsinə verilən torpaq sahəsinin 5 hektardan çox və 2 hektardan az olmaması qeyd olunmuşdur. 1946-cı il martın 6-dan başlayaraq 1482 parça kənd və mülkün, o cümlədən dövlətin ixtiyarında olan 251 kəndin, müsadirə edilmiş 477 və vaxtı ilə mülkədarların ixtiyarına keçmiş 754 dövlət kəndinin bölünəcəyi rəsmi surətdə e'lan olundu [Bax: 101, 8-27. IV. 1946]. ADF əməli olaraq torpaq bölgüsünü təşkil etdi. Torpaq bölgüsünə aid müşavirə keçirildi, bölgüyə aid qanunlar və nizamnamə 21 min nüsxə çap olunaraq mahallara göndərildi və kəndlərdə bölgü komissiyaları təşkil olundu. ADF-nin bütün təşkilatları və əncümənlər hamısı torpaq bölgüsü işinə cəlb edildi. ADF əməli olaraq kəndlilərə göstəriş verdi: ip götürüb, puşk atın, torpaqları bölün [Bax: 46, 6. III-18. IV. 1946]. Havaların pis keçməsi və bölgüyə düşəcək kəndlərin siyahısının hazırlanmasındakı çətinliklər üzündən bunlardan əlavə ADF ümumi siyasi vəziyyətin-İran hökumətinin Azərbaycan Milli hökumətinə münasibətinin aydınlaşmasını gözlədiyindən bu mühüm iş 1946-cı il aprelin 4-nə qədər dayandırıldı [Bax: 46, 27. VI. 1946]. həmin il aprelin birinci yarısından torpaq bölgüsünə yenidən başlanıldı. (Torpaqlar tez bölünsəydi Azərbaycanda və İranda onun inqilabi təsiri daha böyük olardı. Kəndlilər də ondan daha tez xeyir götürərdilər). Torpaq bölgüsünü ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu (29-31 may) ayrıca məsələ kimi müzakirə edib, bölgüyə düşən kəndlərin torpaqlarının bir həftədən də az müddətdə kəndlilər arasında bölünməsinə tapşırıq verdi [Bax: 103]. Plenum müzakirələrində əkin vaxtına gecikildiyi göstərilmişdir. Daha mühüm səbəbi qeyd etmək lazımdır. Plenumdan qabaq Tehranda Azərbaycan Milli hökuməti nümayəndələri ilə İran hökuməti arasında (29 aprel-10 may 1946-cı ildə) olmuş danışıqlarda «Torpaq bölgüsünə aid olan maddə ətrafında ixtilaf üz verdi. Bu məsələ bais oldu ki, iki gün müzakirələr dayansın» [Bax, 104]. Bunu nəzərə alaraq ADF qabaqcadan görürdü ki, İran hökuməti ilə

saziş bağlanarsa torpaq bölgüsü çətinləşəcək. Ona görə də torpaq bölgüsünü təcili başa çatdırmaq qərarı düz idi. Buna baxmayaraq Azərbaycanda torpaq bölgüsü beş ay (6 aprel-8 sentyabr arasında) davam etmişdir. Bu müddətdə 22 mahalda 1002 kənddə 473.588 hektar yer 343.097 nəfər kəndli arasında əvəzsiz olaraq bölünmüşdür [Bax: 46, III-IX. 1946; 101, III-IX. 1946], 85 mülkədarın müsadirə olmuş kəndləri-mülkləri də bu sıraya daxil idi. Torpaq bölgüsünə qədər Azərbaycanın 1.000.000 hektar əkin sahəsinin 80 faizi, yə'ni 800.000 hektarı mülkədarların, 8 faizi, yə'ni 80.000 hektarı kəndlilərin və 6,2 faizi dövlətin idi. [Bax: 65, 8. III. 1946]. Mülkədar torpaqlarının yarısından çoxu və dövlət torpaqlarının hamısı kəndlilər arasında bölündü. Torpaq bölgüsü nəticəsində Azərbaycanın ümumi əkin sahəsinin yarısından çoxu- 553. 588 hektarı kəndlilərin əlində cəmlənmiş oldu. Onlar mülkədarsız azad kəndli oldular. Mülkədarların isə torpaqlarının yarısından çoxu-411.588 hektarı əllərindən alındı. Lakin yenə də ümumi əkin sahəsinin 39 faizə yaxını mülkədarların idi. Bu torpaqları icarəyə götürərək becərən kəndlilər ilə mülkədarlar arasında münasibəti müəyyən ədalət çərçivəsində qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Milli Məclisi 1946-cı il aprelin 11-də «Fəlahət (kənd təsərrüfatı-M. Ç.) bəhrəsinin malik (mülkədar-M. Ç.) ilə əkinçi arasında bölünməsi qanunu» verdi [Bax: 101, 16. IV. 1946]. Bu qanun mülkədarların kəndlilər üzərində hökmranlığını tamamilə məhdudlaşdırdı. Bu qanunda kəndli əməyinə yüksək qiymət verilirdi. Orada yazılırdı ki, kəndlilərdən məhsul bəhrəsindən başqa bir adla ayrı bir şey alınmayacaqdır, bütün mükəlləfiyyətlər ləğv olunur. Qanun kəndliyə məhsuldan düşən payı xeyli artırdı. Bu qanunun həyata keçirilməsi nəticəsində mülkədar kəndlərində mülkədarlarla kəndlilər arasında o vaxta qədər olan ağalıq və rəiyyətlilik münasibətindən köklü surətdə fərqli olan yeni münasibət yarandı. Mülkədarlar tamamilə məhdud olundular, kəndlilər isə əsaslı ixtiyar və hüquq əldə etdilər-Azərbaycan Milli hökuməti aqrar münasibətləri sahəsində mühüm islahat keçirməklə kənd təsərrüfatında xalq hakimiyyətinin iqtisadi əsasını yaratmağa başladı. Azərbaycan Milli hökuməti kəndlilərə verdiyi torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququna malik idi. Kəndlilərin bu yerləri satmaq, başqasına vermək və yaxud icarəyə vermək ixtiyarı yox idi. Bu qaydalar gələcəkdə aqrar sahədə daha əsaslı islahat keçirməyə zəmin yaradırdı. Torpaqları bölünmüş kəndlərdə müəyyən ictimai binalar, dəyirman və otlaqlardan ibarət ictimai fondlar yarandı.

Azərbaycanda aqrar islahatının çox böyük əhəmiyyətli yəti oldu. İranın burjuva müəlliflərindən F. Ələvi bu işi «Əkin yerlərini bölmək və xainlərin torpaqlarının müsadirə olunması kimi iki mühüm inqilabi iş» adlandırmışdır [20, 23]. Bu islahat nəticəsində xalq

hakimiyyətinin aqrar sahəsində bazisi yarandı və siyasi əsası daha da möhkəmləndi. Eyni zamanda Azərbaycan kəndlərində mülkədarların hökmranlığı aradan qaldırıldı. Beləliklə, İranın irticaçı hökumətinin Azərbaycanda böyük bir dayağı qüvvədən salındı. İngilis şərqşünası Ə. K. Lempton Azərbaycanda 1946-cı ildə torpaq verilmiş kəndlilərin daha çox məhsul götürəcəklərini nəzərə alaraq əkini azaltdıqlarını iddia etmişdir [Bax: 26, 279]. Faktlar və rəsmi məlumatlar bu fikri tamamilə rədd edir. 1946-cı ilin yayında «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Bu il Əhər, Sarab, Meşkin və Ərdəbil mahallarının əhalisi istər yazlıq və istərsə də gözlük əkinlərindən bol məhsul götürməkdədirlər. Eyni zamanda keçən illərə görə bu il bu mahallarda əkinlər iki-üç qat artıq əkilmişdir [46, 28. VII. 1946]. Azərbaycanın qalan vilayətlərindən də belə məlumatlar verilmişdi. Aqrar islahatı nəticəsində Azərbaycanda kəndlilər bazara daha çox məhsul çıxarırdılar. Beləliklə, sənayenin xammala olan tələbatını ödəmək imkanı əldə edildi. Azərbaycan kəndlisi daha iş və çörək dalınca İranın başqa əyalətlərinə getmirdi. Azərbaycanda ortabab kəndli sayca çoxalmışdır.

Azərbaycan Milli hökuməti kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün böyük məbləğdə büdcə ayırdı və bir sıra mühüm tədbirlər gördü.

İTH Azərbaycanda həyata keçirilmiş aqrar islahatı yüksək qiymətləndirirdi. İTH-nin rəsmi tezislərində bu barədə yazılmışdı: «Azərbaycan Milli hökuməti mütərəqqi torpaq islahatı apardı. İmperializm və irticaya bağlı olan və hərəkata xəyanət edən feodal və mülkədarların torpaqları müsadirə edildi...» [74, 9].

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatı İranda azadlıq hərəkatına inqilabi təsir göstərmişdi. Bir tərəfdən «Xalq hökuməti yaranandan sonra Azərbaycandakı torpaq islahatı kəndlərdə (İran kəndlərin-də-*M. Ç.*) partiyanın (İran Tudə Hizbiinin—*M. Ç.*) nüfuzunun genişlənməsinə böyük kömək etmişdi» [52, 1966, № 1, 53]; digər tərəfdən İran hökuməti bütün ölkədə dövlət torpaqlarını kəndlilər arasında bölməyə və məhsulun mülkədar payının 15 faizinin kəndlilərə verilməsi barədə qətnamə çıxarmağa məcbur olmuşdu [Bax: 105, 8. VII. 1946]. Baş nazir Qəvamüssəltənənin bunların heç birinə e'tiqadı yox idi. O, dövlət torpaqlarının bölgüsünə də razı deyildi. İran iqtisadçısı Ə. Humən və ingilis şərqşünası Ə. K. Lempton yazırlar ki, Qəvamüssəltənə bu qayda və qətnamənin heç birini həyata keçirmədi [Bax: 51, 322]. Sonralar İran dövlətinin aqrar sahədəki hər hansı islahatı Azərbaycan Milli hökumətinin aqrar sahədəki inqilabi təsirinin və baş verə biləcək kəndli hərəkatının qarşısını almağa, xırda mülkədarların və kənd burjuaziyasının mənafeyinə xidmət edirdi.

Azərbaycanda 1946-cı ildə torpaq islahatı sahəsində və kəndlilərə münasibətdə mütərəqqi cəhətlərlə yanaşı bir sıra mühüm nöqsanlara da yol verildiyini göstərmək lazımdır. Birincisi, aqrar islahatı keçiriləndə hərəkatın milli-azadlıq cəhətinə üstünlük verildiyindən islahat bütün kəndləri əhatə etmədi. Hal-buki torpaq üzərində mülkiyyət hətta 100 hektarla məhdudlaşdırılısaydı islahat minlərlə kəndi əhatə edərdi. Beləliklə də hərəkatın milli-azadlıq mənafeyi daha etibarlı surətdə təmin edilərdi. İri mülkədarların açıq surətdə azadlıq əleyhinə çıxması müvəqqəti hal idi. İkincisi, kəndlilərə paylanmış torpaqların dövlət vergisindən əlavə 1946-cı ilin mülkədar bəhrəsinin(12) Əyalət Əncüməni tərəfindən toplanması səhv olmuşdur [Bax: 46, 22. VIII. 1946] . Mülkədarların və İran dövlətinin əvəzinə bəhrə toplamaq xalq hakimiyyətini mühüm sinfi və ictimai qüvvədən məhrum edərdi. 1946-cı ilin yayında mülkədarlar torpaq bölgüsündə yoxsul kəndliləri torpaqsız qoymağa və mülkədar bəhrəsinin yenə, köhnə qayda ilə toplanmasına çalışırdılar [Bax: 46, VIII-IX. 1946]. Xalq hakimiyyəti orqanları bu işin qarşısını lazımınca almırdılar. Üçüncüsü, ADF dəfələrlə göstərirdi ki, milli azadlıq hərəkatını sözdən əmələ, xəyaldan həqiqətə çevirən kəndlilər olmuşdur. Xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizə dövründə bütün kəndlilər ayağa qaldırılmışdı. Həmin dövrdə firqə kəndlilərin qüvvəsini qabağılınmaz sel kimi qiymətləndirirdi. [Bax: 46, 18. IV. 1946]. Lakin xalq hakimiyyəti ciddi təhlükəyə düşəndə ADF bu böyük qüvvəni lazımi dərəcədə səfərbər etmədi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi sənayedə də müasir və ali iqtisadi-ictimai şərait yaradılmasını, Azərbaycanın sənayeləşməsini və xalq ağır sənayesi qurulmasını qarşıya qoymuşdu. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar plenumu sənayenin inkişaf etdirilməsi və işsizliyin aradan qaldırılması üçün göstəriş verdi.

Azərbaycan Milli hökuməti sənaye sahəsində xüsusi mülkiyyətə toxunmadı. Aydın ki, yeni yaranmış demokratik hökumət qarşısında sənayeni milliləşdirmək və ümumxalq malı etmək kimi sosialist inqilabı vəzifəsi durmamışdı. ADF və Azərbaycan Milli hökuməti xüsusi fabrik-zavodları milliləşdirmədi, ancaq kredit və sifariş vermək yolu ilə onların inkişaf etməsinə hərtərəfli kömək etdi. Bu siyasət həm Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik quruluşa, həm də İranda antifeodal və antiimperialist ümum-demokratik hərəkata xidmət edirdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin sənaye sahəsində ən mühüm islahatı: əmək qanunu verilməsi və Milli hökumətin mülkiyyətini yaratmaq yolu ilə xalq hakimiyyətinə bazis ola biləcək istehsal münasibəti yaratmaqdan ibarət idi.

Milli azadlıq hərəkatı gedişində Azərbaycanda iri fabrik-zavodlarda fəhlə nəzarəti yaranmışdı. Fəhlə nümayəndələri sahibkarlar tərəfindən alınan xammalın hesaba baha salınmasının və məhsulun baha satılmasının qarşısını alır, sənaye avadanlığını qoruyur, məhsuldarlığın artmasını, məhsulun keyfiyyətli olmasını və sənayedə nizam-intizamın möhkəmləndirilməsini təmin edirdilər [Bax: 46 30-31. VII. 1946]. Azərbaycan sənayesində fəhlə nəzarəti yaranması milli-azadlıq hərəkatının dərin inqilabi mahiyyətə malik olduğunu göstərirdi. Azərbaycan Milli Məclisinin 1946-cı il mayın 12-də verdiyi Əmək qanununda fəhlələrə həmkarlar ittifaqı (FHİ) təşkil etmək hüququ, tətil etmək hüququ verilməsi, FHİ-nin hüquqi səlahiyyətinin olması, sahibkarın fəhləni FHİ-nin xəbəri olmadan və əsassız işdən çıxartmağa ixtiyarı olmaması, 8 saatlıq iş günü, 1 Mayın fəhlələrin Beynəlxalq Həmrəylik günü kimi qeyd olunması nəhayət fəhlələrin bir çox sosial-iqtisadi ehtiyaclarının təmin edilməsi qanun şəklində salındı [Bax: 106]. İran hökumətinin mülkiyyətində olan Miyandab qənd zavodu, Təbrizin tütün və çay fabrikləri Milli hökumətin ixtiyarına keçdi. Milli hökumət Təbrizin «Şayan» trikotaj fabrikinə pulla satın aldı, Təbrizdə Zəfər adlı trikotaj fabriki və bir neçə şəhərdə kiçik corab və parça fabrikləri açdı.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yarandıqdan sonra kapitalistlərin mülkiyyətində olan fabrik-zavodlarda və iş yerlərində fəhlə və zəhmətkeşlərin istismar edilməsi Əmək Qanunu və digər yeni qayda-qanunlar vasitəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırıldı. Xalq hakimiyyətinin sənaye müəssisələrində fəhlə nəzarətinin, Əmək Qanununun və xalq hakimiyyətinin müəyyən etdikləri vəzifələrə, hüquqlara və prinsiplərə əsaslanan yeni istehsal münasibəti yarandı. Bu yeni münasibət fəhlə sinfinin mənafeyinə uyğun olmaqla sənayenin inkişafına xidmət edirdi.

Azərbaycan Milli hökuməti İran hökumətinin iqtisadi pozuculuğu nəticəsində öz işini qismən və yaxud tamamilə dayandırmış xüsusi sənaye müəssisələrindən: Təbrizin Pəşminə və Bustan iplik-toxucu fabriklərini, Xosrovi və İran gön zavodlarını, büllur zavodunu və Zəncan kibrit fabrikinə kredit vermək, vergilərini azaltmaqla, böyük miqdarda mal hazırlamaq sifariş vermək və başqa əməli kömək göstərməklə yenidən və tam gücləri ilə işə saldı. Milli hökumət sənətkarlıq e'malatxanaları sahiblərinə də əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə və xammal köməyi etdi və bir sıra sənətkarlıq şirkətləri yaranmasına da kömək

göstərdi. Milli hökumət amerikada istehsal olunan paltar və ayaqqabıların Azərbaycana gətirilməsini qadağan etdi. [Bax: 101, II, V. 1946]. Milli hökumət bu yolla Azərbaycan sənayesini və sənətkarlarını himayə etdi. Azərbaycan Milli Məclisi Azərbaycanda olan mədənləri, mineral suları və təbii meşələri xalq mülkiyyəti elan etməklə Milli hökumətin maddi bazasını genişləndirdi. Bu sənayeləşmədə mühüm addım idi. [Bax: 101, 24. IV. 1946].

İran hökuməti bir tərəfdən Milli hökumətin Azərbaycan fəhlə və zəhmətkeşlərə siyasi, iqtisadi və ictimai hüquqlar verməsindən, digər tərəfdən fəhlələrin mübarizəsinin daha da güclənməsindən ehtiyat edərək İran fəhlələrinə bir sıra güzəştlər etmək məcburiyyətində qaldı. O cümlədən İran hökuməti Əmək qanunu (18 may 1946) və minimum əmək haqqı barədə nizamnamə (23 oktyabr 1946) verdi [Bax: 107].

ADF maliyyə və ticarət sahəsindəki siyasəti də dəyişdi. Xalq hakimiyyəti dövründə İran hökuməti Azərbaycanın gəlirini daha irticaçı və şahlıq hökumətinin saxlanmasına xərcləyə bilmədi. Azərbaycan Milli hökuməti ilk gündən İran dövlətinin banklarını - o cümlədən, İran milli bankının, sənaye və sənət bankının və kənd təsərrüfatı bankının şöbələrini öz ixtiyarına keçirdi. Beləliklə də İran hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi təxribatına imkan vermədi. Bu məqsədlə Azərbaycan Milli hökumətinin xəzinə sənədi buraxıldı. Milli hökumət öz bankını - Azərbaycan bankını yaratdı. İran dövləti tarixində ilk dəfə olaraq xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın gəlirinin 75%-dən çoxu onun tərəqqisinə, abadlığına, xalqın yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə və müdafiə işlərinə sərf olundu. Azərbaycan Milli hökuməti gəlirdən vergiləri artırdı, qeyri-müstəqim vergiləri azaltdı; qənd, çay, parça və digər zəruri ehtiyac mallarının azad bazarda 10-20% ucuzuna satışını öz ixtiyarına aldı. Milli hökumətin illik büdcəsi 64.060000 tımən oldu. Onun da çox böyük hissəsi sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafına, mədəni-maarif, ictimai təminat, səhiyyə və abadlıq işlərinə xərc edildi. Xalq hakimiyyətinin düzgün siyasəti nəticəsində 1946-cı ildə Azərbaycanda xalqın çox işlətdiyi sənaye və ərzaq malları əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşdı. Xalqın, xüsusilə fəhlə və kəndlilərin alıcılıq qüvvəsi artdı və yaşayışları yaxşılaşdı. Azərbaycan Milli hökumətinin tədbirləri nəticəsində sənaye və daxili ticarət inkişaf etməyə başladı. İTH Azərbaycan Milli hökumətinin sənaye, maliyyə və ticarət sahəsində gördüyü işləri «Azərbaycan xalqı qarşısında mühüm xidmətlər» kimi qiymətləndirmişdir. [Bax: 74, 9].

ADF-nin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli hökumətinin maarif və mədəniyyət sahəsində etdiyi islahat nəticəsində həqiqətən xalq maarifi yaradıldı milli və demokratik mədəniyyət inkişaf etdirildi.

Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin mədəniyyət və maarif sahəsində əsas qələbəsi Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi oldu. V. İ. Lenin hələ 1914-cü ildə göstərmişdir ki, dil insanların ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir, bütün ayrı-ayrı siniflər üzrə əhalinin azad və geniş surətdə qruplaşdırılmasının ən mühüm şərtlərindən biridir [Bax: 108, 277]. İran dövləti tərəfindən zülm edilən, dövlət idarələrində, ictimai yerlərdə, mətbuatda, mədəni-maarif sahəsində ana dilinin qadağan edildiyi bir dövrdə Azərbaycan xalqı üçün dil azadlığı olduqca böyük məsələ idi. ADF milli-azadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizədə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması şüarının inqilabi əhəmiyyətini qabaqcadan çox doğru görmüşdü. Bu barədə partiyanın orqanı «Azərbaycan» qəzeti belə yazırdı: «...Bizim milli şüarımız : gərək Azərbaycanın milli dili hifz ola, hamını firqəmiz ətrafına topladı [Bax: 46, 7.1X,1946]. Azərbaycan Milli Məclisi yaranandan (12.12-1945) iki-üç gün sonra, «21 Azər»günü xalq bayramı elan edilməsi, Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin öz qədim adlayrı ilə adlanması bütün qəzetlərin, qanun və rəsmi kağızların, idarələrin, müəssisələrin və mağazaların adlarının Azərbaycan dilində yazılması haqqında qanun verdi. [Bax: 101, 6. 04. 1946]. Bu iş yüz minlərlə xalqı hərəkətə gətirdi, böyük canlama yaratdı. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranandan 24 gün sonra «Dil haqqında Azərbaycan Milli hökumətinin qərarı» çıxdı. Həmin qərarı deyilirdi: «Bu gündən (6. 01.1946-cı il-dən-M. Ç.) e'tibarən Azərbaycanda Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili hesab olunur» [98, 65]. Qərarı köstə-rilirdi ki, dövlətin qərar və elanları, Xalq Qoşun-larında verilən fərmanlar, qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır. Bütün idarələr öz işlərini Azərbaycan dilində yazmağa-aparmağa məc-burdurlar. Məhkəmələrdə işlər Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Göstərilən qərarı Azərbaycanı Azərbaycanı ya-şayan başqa millətlərə öz işlərini və xüsusi milli məktəblərində tədrisi öz əna dillərində aparmağa icazə verilirdi. Qərarı məktəblərdə təhsilin Azər-baycan dilində olması və məktəblərin Azərbaycan di-linə keçməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyuldu. Azər-baycanın hər yerində bu qərar tə'xirəsalınmadan həya-ta keçirildi. 1946-cı il yanvarın 6-da Azərbaycan Milli hökumətinin Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Da-rülfünunu təşkil etmək haqqında qərarı çıxdı. Ümumi hazırlıPdən sonra iyunun '12-də Azərbaycan Dövlət Darülfünunu rəsmi surətdə açıldı və işə başladı.**(13)** 1946-cı il yanvarın 19-da yenə Təbrizdə Ali incəsənət və rəssamlıq məktəbi açıldı. ADF Mərkəzi

Komitə-sinin 1946-cı il yanvar və may plenumları maarif və mədəniyyət işlərini yeni proqram, inqilabi və demok-ratik əsaslar üzərində qurmaq barədə göstəriş verdi. Buna uyğun olaraq Azərbaycanda xalq hakimiyyəti döv-ründə mədəniyyət və maarif sahəsində edilmiş islahat formaca milli—Azərbaycan dilində və məzmunca azad-lıq, demokratiya və beynəlmiləçilik ruhunda oldu. Milli hökumətin maarif nazirliyi qısa müddətdə Azərbaycanın ibtidai məktəbləri üçün Azərbaycan dilində dərsliklər hazırlayıb çap etdirdi. Yaşlıların savadlanması üçün buraxılan kitablar barədə məşhur tarixçi M. Məmmədli Abbasi yazmışdır; «Bu kitab xürafat və mövhumatdan kamilən xalidir., Azad həyat, azad yaşayış və azad vətən nəğmələri kitabın bir çox səhifələrində əks etdirilmişdir. hələ bu günə qədər bütün İran mətbuatında bir dənə də buna bənzər kitab yazılmamışdır [46, 16, V. 1946].

Inamla demək olar ki, bir ildə Azərbaycanda mədə-ni inqilab baş verdi. Bu az müddətdə Azərbaycanda maarif-mədəniyyətin inkişafı üçün çox böyük işlər görüldü: Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Teatrı yarandı (28. III. 1946). Azərbaycan radiosu işə başladı (7. IV. 1946), Behzad adına incəsənət muzeyi açıldı. (5. VII. 1946), Azərbaycan milli orkestri (filarmoniya) yarandı (3. IX. 1946). şəhər, qəsəbə və kəndlərdə çoxlu kitabxana və qiraətxanalar yarandı; xalq hökuməti hesabına 7 şəhərdə böyük tərbiyə evləri açıldı. Ər-dəbil, Astara, Marağa və digər şəhərlərdə teatr bina-ları tikildi. Azərbaycan Rəssamlar və heykəltəraşlar Cəmiyyəti təşkil olundu və fəaliyyət göstərdi. Bir ildə «Azərbaycanın Müxtəlif yerlərində əhali öz xərc-ləri ilə 2000-dən artıq məktəb düzəldi» [46, 15. X. 1946].

ADF Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının de-mokratik prinsiplər əsasında inkişafına çox böyük əhəmiyyət verirdi. h. I. Bülluri və Q. A. Kəndli—he-risçi özlərinin elmi-tədqiqat əsərlərində çox haqlı olaraq göstərmişlər ki, ADF Azərbaycanda və İranda ədəbiyyat incəsənət və mətbuat sahəsində dəqiq elmi-praktiki proqramla çıxış edən yekənə firqə olmuşdur [109, 31; 110, 10]. 1945—1946-cı illər Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın, poeziyanın və demokratik publisistikanın çiçəklənmə dövrü olmuşdur. həmin illərdə Azərbaycan mətbuatında S. C. Pişəvəri başdan olmaq-la X. Azərbadəqan, S. Badəqan, M. Vilayi, I. Qadiri, 3. Qiyami, N. Əlizadə, F. İbrahimi, Q. Kəndli, h. Nə-sirzadə, A. Pənahi, M. Ravəndi, M. Turabi, h. Xoş-kinabi, Ə. Şəmidə, I. Şəms kimi onlarla siyasi-in-qilabi xadimlər və jurnalistlər öz məqalələri ilə

çıxış edirdilər. Azərbaycan mətbuatında B. Azəroğ-lu, h. Billuri, M. Biryə, Q. Borçalı, Q. Qəhrəmanzadə, M. Qövsü, M. Dirəfşi, M. E'timad, I. Zakir, O. Quqasyan, S.

Yüzbəndi, Ə. Kamil, C. Kaşif, M. Kulkün M. hilal Nasiri, M. Niknam, M. Pir, K. Səbahi h. Səhhaf, M. Nəcm Təbrizi, Ə. Tudə, Ə. Fitrət, B. ha-ili, M. hemin Ə. həjar, M. Çavuşı, h. Cavan və di-kərlərinin şe'r, hekayə felyetonları, ədəbi tənqidi məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycanda bir ildə Azərbaycan dilində onlarla kitab nəşr edilmişdir: «Qızıl səhifələr», «Şəhrivərin on ikisi», F. İbra-himinin, «Azərbaycanın qədim tarixindən» kitabı, hophopnamə», «Şairlər məclisi», Ə. həjarın «Lay-lay», M. E'timadın «Kəlinlər bəzəyi» və «Şanlı Azər-baycan» şe'r kitabları, Azərbaycan milli marşları, xalq mahnıları, M. Biryanın şe'r kitabları və s. Xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilində 20-dən çox adda qəzet və jurnal çıxırdı. İran dövləti ta-rixində bir sıra inqilabi, demokratik islahatlar ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirildiyi kimi milli zülm edilən millətlərdən ilk dəfə Azərbaycan mil-lətinin dili rəsmi dövlət dili e'lan olundu, Rza şa-hın heykəli də ilk dəfə Azərbaycanda yıxıldı və ilk dəfə Azərbaycanda İran inqilabının başçılarından Səttarxana (16. V. 1946) və Bağırxana (5. VII—1946) heykəl qoyuldu. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin məqbərəsi olan yer abad edildi və orada bağça salındı, xalq mə-dəniyyəti sahəsində bir çox tədbirlər də ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirildi.

Azərbaycan Milli hökumətinin ədliyyə sahəsində həyata keçirəcəyi demokratik islahatın əsasları ADF-nin məramnaməsində qeyd olunmuşdu. ADF Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət verilməsi prinsipinə uy-ğun olaraq İranın ümumi ədalətli qanunlarının Azərbaycanda közləniləcəyini rəsmi surətdə e'lan etmişdi. Azərbaycan Milli hökuməti birinci növbədə İran məc-lislərinin xalqın azadlığını boğan, fəhlələri, kənd-lilərin və digər zəhmətkeş təbəqələrin siyasi, iqti-sadi və ictimai mənafeyini tapdalayan bütün irtica-çı qanunlarının Azərbaycanda həyata keçirilməsini dayandırdı. Milli hökumətin ədliyyə sahəsində ikinci mühüm islahatı muxtariyyət prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycanda ali məhkəmə yaratmaqdan və İran ədliyyə-sinin bir neçə növ məhkəməsi əvəzinə Azərbaycanda vahid məhkəmə sistemi yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan ədliyyəsi İranın irticaçı qa-nunlarına tabeçilikdən qurtarırdı. Xalq hakimiyyə-ti dövründə Azərbaycan ədliyyəsi inqilabi iş üsuluna və iş qaydasına keçdi, işlərini yenidən qurdu və ta-mamilə sür'ətləndirdi. Azərbaycan Milli Məclisinin və Milli hökumətinin verdiyi demokratik qanunlar və qərarlar xalq hakimiyyətinin ədliyyə sahəsində fəa-liyyətinin və əməli işinin əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan Milli hökuməti xalqın sağlamlığını qorumaq, şəhərləri qəsəbələrini abad etmək sahəsində də bir ildə İran hökumətinin Azərbaycanda 25 il müddə-tində kördüyü işdən daha artıq və əhəmiyyətli tədbir-lər həyata keçirmişdir.

Azərbaycan Xalq hakimiyyətinin mahiyyəti, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə

1945-1946-cı illər Azərbaycanda azadlıq hərəkatı-21 Azər hərəkatı milli-azadlıq, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik idi. «21 Azər hərəkatının əsas hərəkatverici qüvvələri fəhlələr və kəndlilər idilər» (Bax: 74, 6). Sənətkarlar və mütərəqqi ziyalılar da hərəkatda fəal iştirak edirdilər. ADF düzgün siyasət nəticəsində milli burjuaziyarı, kiçik və orta mülkədarları da hərəkata cəlb etmişdi. ADF o zamankı daxili və beynəlxalq şəraitin çətinliyinə baxmayaraq, komprador burjuaziya və iri feodallardan başqa əhalinin qalan sinif və təbəqələrini milli azadlıq və demokratiya şüarları ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizədə birləşmiş bu qüvvələr Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaratdı və İranda demokratik hərəkatın güclənməsinə böyük kömək etdi. Azərbaycanda müxtəlif sinifləri birləşdirən milli mənafe birliyi müvəqqəti idi. Aydın idi ki, Azərbaycana muxtariyyət əldə ediləndən və ümum-demokratik vəzifələr həyata keçirildikdən sonra müxtəlif sinif və təbəqələr öz tələblərini daha qabarıq surətdə irəli sürəcəkdilər. Bununla da inqilabi hərəkatın yeni mərhələsi başlanacaqdı

21 Azər hərəkatının yaratdığı «Azərbaycan Milli hökumətinin xalq mənafeyi uğrunda geniş və gərgin fəaliyyəti İran tarixinin parlaq səhifələrindəndir» (Bax: 74, 9). Azərbaycanın bütün i demokratik hərəkat üçün dayaq nöqtəsi olması 21 Azər hərəkatının qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri idi. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Milli Məclisini və Milli hökumətini yaratmaqla öz müqəddəratını tə'yin etmək sahəsində mühüm addım atmış oldu. Ondan sonra mübarizə İran daxilində Azərbaycana rəsmiyyətlə muxtariyyət əldə olunması uğrunda gedirdi.

ADF-nin bütün hərəkat xətti Leninizmin millətlərin öz müqəddəratını tə'yin etməsi tələbi proletariyatın sinfi mübarizəsinin mənafeyinə, inqilabın mənafeyinə tabe edilməlidir müddəasına əsaslanmışdır. V. İ. Lenin 1913-cü ildə yazmışdır: «Muxtariyyət bizim demokratik dövlət qurmaq planımızdır» [111, 268]. V. I. Lenin göstərirdi ki, biz yalnız demokratik mərkəziyyəti müdafiə edirik. Demokratik mərkəziyyət isə vilayətlərin yerli özünüidarəsini və muxtariyyətini hökmən tələb edir [Bax: 112, 162].

Azərbaycan Milli Məclisinin daxili nizamnaməsi, Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramı, bu məclis və hökumətin əməli fəaliyyəti qəti olaraq təsdiq edir ki, bu hakimiyyət orqanları İran dövlətinin sərhədləri daxilində mövcud olmuşdur. İrandan ayrı, suveren və müstəqil bir

dövlətin məclisi və hökuməti olmamışdır. 1945-ci ilin dekabrında Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyəti muxtar respublika səviyyəsinə çatdı.

Dövlətə xas olan bir çox cəhət Azərbaycan xalq hakimiyyətində olmamışdır. Marksizm baniləri təbəələrin ərazi üzrə ayrılmasını da dövlətin əsas əlamətlərindən hesab etmişlər. 1945-1946-cı illərdə isə Azərbaycan əhalisi İran dövlətinin təbəəliyində idi. Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti dedikdə milli sözü həm xalq, həm də millət mə'nasında başa düşülməlidir. Milli sözü məclis və hökumətin Azərbaycan millətinin məclisi və hökuməti olduğunu göstərməklə bərabər, bu məclisin və hökumətin mütərəqqi xarakterini, yə'ni xalq məclisi və xalq hökuməti olduğunu da göstərir. Bunu Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların da hakimiyyətdə təmsil edilməsi, xalq hakimiyyətinə rəhbərlik edən ADF-nin, Milli Məclisin, əncümənlərin və ictimai təşkilatların sinfi və beynəlmiləl tərkibi və əməli fəaliyyətləri də təsdiq edir. Azərbaycan xalq hakimiyyəti özünün ictimai-iqtisadi xarakterinə görə ikinci dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropada və Asiyada yaranmış demokratik və xalq demokratik hakimiyyətləri sırasında dururdu. Onlarda olduğu kimi Azərbaycan xalq hakimiyyətində də əsas yeri fəhlələr, kəndlilər, sənətkarlar, mütərəqqi ziyalılar-inqilabi qüvvələr tuturdu. Bütün bu mülahizələr göstərir ki, 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda xalq demokratik hakimiyyətinin ilk pilləsi və muxtariyyət yaranmışdı.

21 Azər hərəkatını və Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranmasını İranın irticaçı hakim dairələri, irticaçı partiyaları və onlara bağlı olan mətbuat tamamilə əsassız olaraq separatizm adlandırırdılar. Onlar bu ittihamları ilə 21 Azər hərəkatının yaranmasının daxili səbəbini inkar edir, bu hərəkatı xarici qüvvənin tə'siri kimi qiymətləndirir və antisovet siyasət təbliğ edirdilər. Onlar eyni zamanda Azərbaycanda müəyyən təbəqələri və dəstələri hərəkatdan uzaqlaşdırmağa və Azərbaycan demokratik hərəkatını İran xalqlarının köməyindən məhrum etməyə çalışırdılar.

İranın azadxah dairələri və onların mətbuatı isə Azərbaycan demokratlarının İranın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünü gözlədiklərini, 21 Azər hərəkatının separatik hərəkat olmadığını faktlar və məntiqi dəlillərlə sübut edirdilər. 1958-ci ildə İTH Mərkəzi Komitəsinin üzvü Xosrov Ruzbeh İranın irticaçı hökumətinin hərbi məhkəməsində hətta ölüm hökmü qarşısında İran xalqlarının azadlıq hərəkatını qəhrəmanlıqla müdafiə edərkən demişdir: «1945 -1946-cı illərdə baş vermiş Azərbaycan və Kürdüstan hərəkatının əsla separatist mahiyyəti olmamışdır. Hətta əksinə, bizim milli-azadlıq və istiqlaliyyətimizin saxlanmasına, qorunmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur» [113, 45].

1945-1946-cı illərdə Azərbaycan xalq hakimiyyətinin bütün fəaliyyəti İran dövləti sərhədləri daxilində (Azərbaycanda) olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti İran hökuməti ilə danışıqlar aparmış, müqavilə imzalamış və onu həyata keçirmişdir. Azərbaycan Milli hökumətinin müstəqil xarici işlər nazirliyi, hərbi nazirliyi, eləcə də xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələri olmamışdır. İranın bütün əyalətləri ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr və vətəndaşların azad surətdə gediş-gəlişi davam etmişdir. İranın dövlət bayrağı və dövlət nişanı Azərbaycanda da dövlət bayrağı və dövlət nişanı olmuşdu. Lakin Azərbaycanda şahlıq rejimi ləğv edilmişdi. Xalq hakimiyyəti dövründə Riza şahın və Məhəmməd Riza şahın heykəlləri və şəkilləri Azərbaycanda hər yerdən yığışdırılmışdı. Azərbaycandan şah sarayının əli tamamilə kəsilmişdi. Azərbaycanda İran pulu işlədilmişdir. İranın azadxah dairələri ilə Azərbaycan demokratları və xalq hakimiyyəti arasında sıx və hərtərəfli əlaqə olmuşdur. Azərbaycanda həyata keçirilmiş və İran hökuməti tərəfindən rəsmi tanınmış siyasi, iqtisadi və mədəni-maarif islahatını da separatizm adlandırmaq olmaz. Bununla əlaqədar İran Tude Hizbinin 2-ci qurultayının (aprel 1948) «Azərbaycan məsələsi» barədə qətnaməsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu qətnamədə deyilir: «1. Hizbin 2-ci qurultayı bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan kütlələrinin: fəhlələrin, kəndlilərin və sənətkarların qüvvəsinə əsaslanan və məzlumların azadlığını özünün başlıca məqsədi edən hərəkət xalqa arxalanmış, demokratik və mütərəqqi hərəkət olmuşdur. Firqənin bu hərəkət haqqında rə'yini və yeritdiyi taktika düzgün və məntiqli olmuşdur. 2. Azərbaycan xalqının tələbləri konstitusiyanın ruhuna uyğun olmuşdur. Firqəmiz vaxtında və haqlı olaraq onlara tərəfdarlıq etmiş; imperializm və irtica tərəfindən bu hərəkata atılan separatizm böhtanını rədd etmişdir». [60, VI- VII. 1948, №1, 80]. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, 1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkəti İran demokratik və inqilabi hərəkətinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Azərbaycan xalq hakimiyyətinin bütün siyasi, iqtisadi və ictimai islahatından Azərbaycanda yaşayan digər millətlər-ermənilər, aysorilər və yəhudilər də Azərbaycan xalqı ilə tamamilə bərabər hüquq və ixtiyaratla istifadə edirdilər. Bu xalqların qabaqcıl nümayəndələri də ADF sıralarında, ictimai təşkilatlarda, fə dai və xalq qoşunlarında azərbaycanlılarla bir sırada fəal iştirak etməklə; əncümənlərə və Milli Məclisə nümayəndə seçilməklə Azərbaycanın idarə olunmasında bilavasitə iştirak edirdilər. Azərbaycan Milli Məclisinə 4 nəfər erməni və 2 nəfər aysori nümayəndə seçilmişdi. Azərbaycan Milli hökuməti bu xalqların öz ana dilində təhsil almaları və demokratik əsaslar üzrə milli- mədəni tərəqqiləri üçün hər cür şərait yaratmışdı.

Azərbaycanın xalq hakimiyyəti özünün iqtisadi əsası və sinfi mahiyyəti ilə İran, Türkiyə, Əfqanıstan kimi ölkələrdəki istismarçı siniflərin hakimiyyətindən köklü surətdə fərqlənirdi.

Azərbaycan xalq hakimiyyəti ölkə iqtisadiyyatında: sənayedə-Milli hökumətin sənaye müəssisələrinə, kənd təsərrüfatında- kəndlilərə bölünmüş torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququna və ictimai fonda, ticarətdə-geniş pərakəndə satış şəbəkəsinə əsaslanırdı. Milli hökumət özünəməxsus sənaye müəssisələrində fəhlələri, mülkədarı olmayan torpaqlarda kəndliləri istismardan azad etmişdi. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə də sənayedə və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət qalmaqda idi. Buna görə də insanın insan tərəfindən istismarı tamamilə ləğv edilməmişdi, lakin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. , Azərbaycan xalq hakimiyyəti milli azadlıq və demokratiya uğrunda irtica və imperializm əleyhinə mübarizə edən sinif və təqəbələrin: fəhlə sinfinin, kəndlilərin və xırda burjuaziya təbəqələrinin ittifaqının hakimiyyəti idi. Azərbaycan xalq hakimiyyəti xalq kütlələrinə geniş demokratik azadlıqlar verərək ziyalıların, orta və xırda mülkədarların da hakimiyyətdə bilavasitə iştirakını təmin etmişdi. Eyni zamanda xalq hakimiyyəti demokratik quruluşun düşmənlərinə qarşı diktatura tədbirləri həyata keçirirdi. Azərbaycan xalq hakimiyyəti inqilabi hakimiyyətin bir forması idi. O öz inkişafının ibtidai pilləsini keçirdi. V. I. Lenin 1905-ci ildə yazdığı «İnqilabi ordu və inqilabi hökumət» adlı əsərində hər bir inqilabi hökumətin ən yaxın məramnaməsinin 6 maddədən ibarət olduğunu göstərmişdir [Bax: 114, 362-368]. Həmin maddələr Azərbaycanda belə həyata keçirilmişdir: 1. Ümumxalq məclisi-müəssisəsi-Azərbaycanda böyük xalq konqresi şəklində təşkil olunmuşdu. 2. Xalqın silahlandırılması-Azərbaycanda xalq fədailəri və xalq qoşunu vasitəsilə həyata keçirilmişdi, firqə üzvləri, fəhlə-kəndlilər də silahlanmışdılar. 3. Siyasi azadlıq-Azərbaycanda xalq hakimiyyəti xalq kütlələrinə geniş demokratik azadlıqlar verilməsi yolu ilə həll edilmişdi. 4. Məzlum xalqlara və tam hüququ olmayan xalqlara tam azadlıq-İranda Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququnu həyata keçirirdi. İran daxilində azlıqda qalan millətlərə də bu hüququ tələb edirdi. 5. 8 saatlıq iş günü- Azərbaycan xalq hakimiyyəti tərəfindən qanun olaraq həyata keçirilirdi. 6. İnqilabi kəndli komitələri-Azərbaycan kəndlərində silahlı fədailər, ADF-nin kənd təşkilatları və kənd əncümənləri inqilabi kəndli komitələrinin vəzifələrini həyata keçirirdilər. Yuxarıda göstərilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Xalq hakimiyyəti xalqın inqilabi demokratik dikturası olmuşdur.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi demokratiya və xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizədə bə'zən öz məramnaməsindən qabağa getmişdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar plenumunun qərarında və Azərbaycan Milli Məclisinin verdiyi qanun layihəsində [16. 01. 1946] məclisi-müəssisən çağırılmasına və Konstitusiya yazılmasına göstəriş verilmişdir [Bax: 46, 31. 01. 1946, 75, 464]. Bu qərar və qanun layihəsini Azərbaycan xalq hakimiyyətinə rəsmi

muxtariyyət forması vermək üçün və Azərbaycan muxtariyyəti İran dövləti tərəfindən rəsmi surətdə tanınmazdan qabaq görülmüş iş kimi qiymətləndirmək olar.

ADF yarandığı gündən xalqın öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququna Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin saxlanması ilə yanaşı İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə yolu ilə nail olmaq xəttini yeridirdi. ADF-nin orqanı «Azərbaycan» qəzeti 1946-cı il mayın 30-da «Bizcə Azərbaycan və İran məsələsi» adlı böyük baş məqaləsində belə yazmışdır: «Milli azadlıq hərəkatımız artıq milli çərçivədən çıxıb İranda demokratik hərəkatın qabaqcılı məqamını tutmuşdur. Azərbaycan hər nə istəmiş olsa İranın daxilində qalmaq şərti ilə istəyir. Biz Azərbaycan xalqını İrandan ayırmaq fikrində deyilik» [46, 30. 05. 1946]. Bu siyasi hərəkat xəttini ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu bir daha təsdiq edərək onun həyata keçirilməsi üçün konkret qərar qəbul etdi. ADF bu siyasi hərəkat xəttini Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin son gününə qədər davam etdirmişdir.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi özünün ilk müraciətnaməsində (3. 09. 1945), məramnaməsində (3. 10. 1945), Azərbaycan Xalq konqresi qərarlarında (21. 11. 1945) və eləcə də Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramında (12. 12. 1945) rəsmi surətdə e'lan olunmuş «İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaqla bərabər Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət verilməsi...» şüarı ilə mübarizəyə rəhbərlik etmişdir. Bu mübarizə eyni zamanda İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə idi.

İranın irticaçı hakim dairələri və xarici imperialistlər Azərbaycan demokratik hərəkatını böyük dövlətlər arasındakı diplomatik çəkişmələr məcrasına salmağa çalışırdı. İmperialistlər bu yolla eyni zamanda İranın daxili işlərinə qarışmaq istəyirdilər. Lakin SSRİ dövləti Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatına tərəfdar çıxdı və imperialistlərin İranın daxili işlərinə qarışmaq planını alt-üst etdi. 1946-cı il aprelin 4-də Tehran şəhərində imzalanmış Sovet-İran sazişinin 3-cü maddəsində deyilirdi: «Azərbaycan məsələsi İranın daxili işi olduğundan mövcud qanunlara mütabiq olaraq hökumət ilə (İran hökuməti ilə-M. Ç.) Azərbaycan əhalisi arasında və Azərbaycan xalqına xeyirxah münasibət ruhunda islahat keçirməyin dinc yolu tapılacaqdır» [115, 113].

1946-cı il aprelin 22-də (2 ordibeheşt 1325) İranın Qəvamüssəltənə hökuməti Azərbaycan barədə 7 maddədən ibarət bəyannamə verdi [Bax: 16, 6, 17. V. 1946] ki, bu bəyannamə Azərbaycan Milli hökumətinə İran hökuməti ilə danışıqlara başlamaq imkanı yaratdı.

İran hökumətinin də'vətini qəbul edərək 1946-cı il aprelin 28-də Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri S. C. Pişəvərinin başçılığı ilə Tehrana bir nümayəndə hey'əti getdi(13). Aprelin 29-da (9 ordıbeheşt 1325) Azərbaycan nümayəndələri «Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll edib qardaş qanı tökülməsinin qarşısını almaq üçün» [46, 17 V. 1946] İran hökumətinin nümayəndələri(14) ilə danışıqlara başladılar. Mərkəzi hökumətin nümayəndələri hökumətin Azərbaycan barəsində 7 maddədən ibarət bəyannaməsinin danışıqlar üçün əsas götürülməsini irəli sürdülər. Azərbaycan nümayəndə hey'əti İran hökumətinə 33 maddədən ibarət təklif verdi. Azərbaycan nümayəndə hey'əti «Azərbaycanda indiki (Xalq hakimiyyəti dövründə-ki-M. Ç.) vəziyyətin saxlanmasını və demokratiya əsaslarının bütün İranda möhkəmlənməsini və genişlənməsini tələb etdi» [Bax: 104]. Azərbaycan nümayəndə hey'əti təklif edirdi ki, 1945-ci il sentyabrın 3-dən Azərbaycanda yaranmış hərəkat mütərəqqi, demokratik və İranın həqiqi istiqlaliyyətinin zamini olan bir hərəkat kimi tanınsın. Azərbaycan nümayəndələrinin təkliflərində deyilirdi: Azərbaycan 3-cü və 4-cü əyalətlərdən və Xəmsə (Zəncan) vilayətindən ibarət olaraq müəyyən bir ərazi vahidi surətində Muxtar (Avtonom) hökumət adı ilə İranın tərkibindədir, mərkəzi isə Təbriz şəhəridir. İlk müzakirədən sonra Qəvamüssəltənə hökuməti özünün 7 maddədən ibarət bəyannaməsindən kənara çıxmadığı qərara aldı. [Bax: 104]. İran hökumətinin bu bəyannaməsi inqilabi hərəkat nəticəsində Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyətini məhdudlaşdırır və demokratik islahatı əhatə etmirdi. Buna görə də Azərbaycan nümayəndə hey'əti onu qəbul etmədi. Beləliklə, müzakirələr 1946-cı il mayın 11-də bir nəticə vermədən dayandırıldı. Qəvamüssəltənə mayın 13-də verdiyi bəyanatda göstərirdi: Azərbaycan nümayəndələri Azərbaycan qoşununui və fədailərin komandanlarının mərkəzi hökumət tərəfindən tə'yin olunmalarına müxalifət etdiklərinə, mülkədar kəndlərinin kəndlilər arasında bölünmüş torpaqlarının İranın gələcək məclisi tərəfindən təsdiq olunmasını tələb etdiklərinə və sair tələblərə görə müzakirələr nəticə vermədi [46, 16. V. 1946]. Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri S. C. Pişəvəri də Tehran müzakirələrindən danışaraq demişdir: «Məsələ tək Azərbaycan məsələsi deyildir. Söz bütün İranda azadlıq, demokratiya üsulunun yayılması üstündədir. Tehranın hakimə hey'ətini, Tehranın böyük feodallarını və torpaq sahiblərini qorxuya salan burasıdır» [46, 15. V. 1946]. Tehran danışıqlarının nəticəsiz qurtarmasına birinci növbədə imperialist dairələr, dövlət başçısı, hakim dairələr və iri mülkədarlar səbəb olmuşlar.

Azərbaycan Milli hökuməti ilə İran hökuməti arasında danışıqlar 1946-cı il iyunun 11-də Təbriz şəhərində yenidən başlandı. İki gün davam edən müzakirələrdən sonra 1946-cı il iyunun 13-də (1325-ci il xurdaad ayının 23-də) Təbriz şəhərində «Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərar» [Bax: 117, 101, 16. 04. 1946] imzalandı. Sabahı günü

Azərbaycan Milli Məclisinin Rəyasət hey'əti həmin müqaviləni qəbul və təsdiq etdi. İyunun 17-də Tehrandan göndərilmiş rəsmi teleqramda İran dövlətinin müqaviləni təsdiq etdiyi xəbər verilirdi [Bax: 101, 18. 06. 1946].

«Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərardad» üzrə İran hökuməti Azərbaycanda baş vermiş hərəkəti demokratik hərəkət, Azərbaycandakı siyasi-ictimai təşkilatları demokratik təşkilatlar və onların iştirakçılarını demokratik işçilər olaraq tanıdı. İran hökuməti Azərbaycanın İran dövlətinin ərazi-inzibati bölgüsü üz-rə 3-cü və 4-cü əyalətlərdən yə'ni Şərqi və Qərbi Azərbaycandan ibarət olmasını qəbul etdi. İran hökuməti Azərbaycan Milli Məclisini Azərbaycan Əyalət əncüməni kimi tanıdı. Azərbaycanı idarə etmək üçün idarəedici şura yaranacağı müqavilədə qeyd olunmuşdu. İran hökuməti Azərbaycanda bütün idarələrdə yazı və işlərin, ibtidai orta və ali məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində olmasını qəbul etdi. Müqavilədə göstərilirdi ki, Azərbaycan valisi və idarə rəisləri Azərbaycan Əyalət əncüməni tərəfindən təklif olunacaq və mərkəzi hökumət tərəfindən təsdiq və tə'yin ediləcəkdir. Azərbaycanda demokratik hərəkət nəticəsində dövlət torpaqları kəndlilər arasında bölünmüşdü. İran hökuməti bu işi təsdiq etdi. Eyni zamanda Azərbaycanın ümumi gəlirinin 75 faizinin və Azərbaycan gömrük gəlirinin 25 faizinin Azərbaycanda onun öz ehtiyaclarına xərclənməsini də İran hökuməti qəbul etdi. Müqavilədə qeyd edilirdi ki, Azərbaycandakı Kürdlər də müqavilədə qeyd olunan hüquqlardan istifadə edə biləcəklər. Erməni və aysorların ibtidai məktəblərində (5 sinif) təhsilləri öz ana dillərində olacaqdır.

İran hökuməti İran məclisində Azərbaycan nümayəndələrinin sayının artırılması haqqında qanun layihəsi hazırlayaraq, eləcə də İran məclisinə, əyalət, vilayət və şəhər əncümənlərinə demokratik seçki qanununun layihəsini hazırlayaraq 15-ci məclisin təsdiqinə verməyi müqavilədə öhdəsinə götürdü. Bütün İranda seçkilərin həmin demokratik qanunlar üzrə keçiriləcəyi müqavilədə qeyd edildi.

İran hökuməti ilə Azərbaycan arasında bağlanmış müqavilə üzrə Azərbaycan Xalq qoşunları və fədai dəstələri İranın silahlı qüvvələri tərkibində sayıldı. Müqavilədə qeyd olunmuşdu ki, İran hökumətinin və Azərbaycan Əyalət əncüməninin nümayəndələrindən təşkil olunacaq komissiya Azərbaycan qoşunlarının və fədai qüvvələrinin komandirlərini tə'yin etmək haqqında təklif hazırlayacaqdır. Torpaqları kəndlilər arasında bölünmüş mülkədarlara dəymiş zərərləri ödəmək barədə təklif hazırlamaqdan ötrü komissiya təşkil olunacaqdır [Bax: 117, 101, 16. 06. 1946].

İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müqavilə bağlanması münasibəti ilə İran xalqları İsfahan, Məşhəd, Əhvaz və onlarla digər şəhərlərdən Təbrizə teleqram göndərərək Azərbaycan xalqını təbrik edirdilər Müqavilə Kirmənşahdan göndərilən teleqramda «bütün İranda demokratiya və azadlığı təmin etməkdən ötrü ixtilafın sülh yolu ilə həll olunması», Qəzvindən göndərilən təbrikdə «İran azadxahları üçün böyük müvəffəqiyyət» adlandırılırdı [65, 25. 06. 1946]. «Pravda» qəzeti İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqaviləni «İranda mütərəqqi inkişafı yolunda böyük addım» adlandıraraq, bu haqda müfəssəl xəbər və şərh dərc etmişdi [118, 1. 07. 1946].

İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqavilə Azərbaycan və İranda demokratik qüvvələrinin böyük müvəffəqiyyəti idi. Bu müqavilə Azərbaycanda edilmiş demokratik islahatı bütün ölkə miqyasında qanun şəklində salmağa və İranda demokratik hərəkatın möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. ADF İran hökuməti ilə bağlanan müqaviləni tarixi müvəffəqiyyət adlandıraraq qeyd edirdi ki, «Müqavilə xalqımızın və İran xalqlarının ehtiyacının mühüm hissəsini aradan qaldıran bir müqavilədir» [46, 16. 11. 1946]. ADF-nin sədri S. C. Pişəvəri müqavilənin əhəmiyyəti barədə danışaraq demişdir: Azərbaycan xalqı 12 şəhrivərdə (3. 09. 1945-ci ildə-M. Ç.) verdiyi bəyannamədə göstərilənləri tamamilə təqribən müharibə və davasız olaraq əldə etməyə müvəffəq olmuşdur [Bax: 46, 17. 01. 1946]. «Azərbaycan» qəzeti müqavilədə İran hökumətinə Azərbaycanın bir sıra mühüm güzəşt etdiyini göstərərək yazırdı: «Azərbaycan xalqı son dəfə də böyük iftixarla İran xalqının səadətində öz fədakarlığını isbat etdi» [46, 16. 06. 1946]. Azərbaycan Milli Məclisinin üçüncü və son sessiyasında (25 iyun 1946) İran hökuməti ilə bağlanmış müqavilə xalqın istəklərinin əldə edilməsi, azadlığının təmin olunması və hərəkatın bütün İrana yol tapması üçün ən ciddi, ən əsaslı və ən faydalı tədbir hesab edilmişdir [Bax: 218], ADF-nin İran hökuməti ilə danışıqlar aparmaq və müqavilə bağlamaq siyasəti İranda demokratik hərəkatın daha da güclənməsinə imkan yaradan və Azərbaycanda demokratik hərəkatın tələblərinə cavab verən düzgün siyasət idi və İran xalqlarının Azərbaycan demokratik hərəkatı ilə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdi. Eyni zamanda bir daha göstərmişdir ki, Azərbaycan demokratik hərəkatı ümum İran demokratik və antiimperialist hərəkatının tərkib hissəsidir. Bu müqavilə Azərbaycanda 1946-cı il iyunun 14-dən etibarən həyata keçirildi. Azərbaycan Milli Məclisi əvəzinə Azərbaycan Əyalət əncüməni fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Milli hökuməti əvəzinə Azərbaycanı idarə edən şura yarandı. Azərbaycanda müqavilənin qalan maddələri də həyata keçirilməyə başladı. Lakin İran hökuməti müzakirələrlə işləri süründürür və Azərbaycanda demokratik islahata mane olaraq müqavilə üzrə öhdəsinə götürdüyü vəzifələrə əməl etmirdi. İran hökumətinin Baş naziri Qəvamüssəltənə Azərbaycan Milli hökumətinin

nümayəndələri ilə hansı məqsədlə danışıqlara girdiyi barədə sonralar, 1947-ci il oktyabrın 21-də İranın 15-ci məclisindəki nitqində belə demişdir: «...İran dövlətinin niyyəti mə'lum idi. Azərbaycan xalqının hüququndan, orada demokratiya və ədalət yaranmasından söhbət etdikləri üçün dövlət də zahirdə onların (Azərbaycan demokratlarının-M. Ç.) daxil olduğu qapıdan daxil oldu» [38, 379]. Bu sözləri ilə İran hökumətinin başçısı Qəvamüssəltənə siyasi ikiüzlülüyünü bir daha e'tiraf etmişdir.

Azərbaycan xalqı 1906-1911-ci illərdə İran inqilabında və 1918-1922-ci illərdə milli azadlıq hərəkatında olduğu kimi, 1941 - 1946-cı illərdə demokratik hərəkatın yeni yüksəlişi dövründə də İranın demokratikləşməsi uğrunda mübarizənin ön sırasında getmiş və aparıcı qüvvə olmuşdur. Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda imperializminin dayaqları olan şahlıq üsul-idarəsinin, irticaçı hakim dairələrin, feodalların və komprador burjuaziyanın əleyhinə çevrilmişdi. Azərbaycanda bu qüvvələr üzərində tarixi qələbə əldə edilərək xalq hakimiyyəti yarandı və beləliklə də İranın irticaçı hakimiyyətinin Azərbaycanda bütün hərbi, siyasi və iqtisadi dayaqları sarsıldı. Azərbaycan xalqı bu vasitə ilə İran xalqlarının irtica və imperializm əleyhinə mübarizəsinə yaxından kömək etdi. İranın bir sıra burjuva tarixçiləri kimi S. Ə. Fədayi-Ələvi də Azərbaycan demokratik hərəkatının İran xalqlarına tə'sirini inkar edirdi. [Bax: 20, 23]. 1945-46-cı illərin hadisələri və faktları onun iddiasını tamamilə rədd edir. Həmin dövrdə İran Tudə Hizbi İranda demokratik hərəkatın ən böyük, aparıcı, mübariz rəhbər qüvvəsi idi. Həmin partiyanın MK-nın icraiyyə hey'əti Azərbaycanda 21 Azər (1945-1946) hərəkatı barədə tezislərində bir daha təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan inqilabi hərəkatı İranda «...irticanın hücumunun qarşısını almaq, İran Tudə Hizbinin fəaliyyətini genişləndirmək, onun nüfuzunu artırmaq üçün əlverişli şərait yaratdı» [74, 9]. 1945-ci ilin payızında İranın qatı irticaçı M. Sədr hökuməti (5. 06. 1945-21. 10. 1945) iste'fa verməyə məcbur oldu. Daha sonra İ. Həkim hökuməti [24, 10. 1945-20. 01. 1946] o vaxta qədər bağlanmış 49 qəzetin azad nəşrinə, İranda əyalət və vilayət əncümənlərinin seçilib təşkil olunmasına icazə verməyə məcbur oldu. İranın cənub şərqində, Kirman şəhərində çıxan «Bidari» qəzeti o zaman yazırdı: «Azərbaycan hadisələri nəticəsində daxili işlər nazirliyi məmləkətdə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili barədə göstəriş verməli oldu» [119, 31.01. 1946]. Nəticədə 1945-ci ilin son günlərindən İranın bir sıra böyük əyalət və vilayətlərində əncümənlər seçilərək işə başladı. 1946-cı il yanvarın 26-da İranda hakimiyyət başına keçən Qəvamüssəltənə hökuməti də o vaxta qədər, beş aydan çox müddətdə qoşun və jandarm qüvvələri tərəfindən İran Tudə Hizbinin və Fəhlə həmkarlar İttifaqlarının tehranda işğal edilmiş mərkəzi və rayon klublarını fevralın 12-dən azad etməyə, yığıncaq, nümayiş və təşkilat azadlığına icazə verməyə məcbur oldu. İranda azadlıq hərəkatının ondan sonrakı gedişinə işarə ilə

«Foruqe İran» qəzeti yazmışdır: «Şübhə yoxdur ki, azadxahların sonrakı mübarizələri Azərbaycanın qüvvəsinə arxalanırdı» [120, 5. 09. 1946]. İranın Qəvamüssəltənə hökuməti İran azadxahlarına, fəhlə və kəndlilərinə zahiri də olsa bir sıra güzəştlər etməli oldu. İranın fəhlə, həmkarlar və kommunist hərəkatının görkəmli simalarından olan Riza Rusta 1965-ci ildə nəşr olunmuş kitabında yazır ki, imperializmin ağalığı və İranın mərkəzi dövlətinin zülmü əleyhinə Azərbaycan və Kürdüstanda baş vermiş silahlı üsyanın və yaranmış muxtar hökumətlərin tə'siri nəticəsində «İranda fəhlə və demokratik hərəkat öz əzəmətinin ən yüksək pilləsinə çatdı» [121, 75]. Azərbaycanda Xalq hakimiyyətinin varlığı və fəaliyyəti İranın demokratik qüvvələrinin siyasi nüfuzunu daha da artırdı və hakim dairələri onlarla hesablaşmağa vadar etdi. O vaxt tehranda nəşr olunan «İrane Ma» qəzeti bu məsələdən bəhs edərək yazırdı: «Bu gün İranın sair nöqtələrində az-çox azadlıq olması, ...bu gün bir koalision hökumətin iş başında durması və İranda islahata başlanması, bunların hamısı, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin hərəkatının müstəqim və qeyri-müstəqim nəticələrindəndir» [56, 3.09. 1946].

ADF İranın demokratikləşməsi uğrunda siyasətini hərtərəfli və əməli surətdə həyata keçirirdi. İran hökuməti ilə danışıqlarda Azərbaycan Milli hökumətinin nümayəndələri İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsini, İranda da məclis və əncümən seçkilərinin demokratik üsulla keçirilməsini və İran hökumətinin əlində vasitə olan, ən qəddar qüvvə-jandarm təşkilatının islah etməsini tələb etdilər [Bax: 104]. Həmin tələblər «Dövlət ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərar» da qeyd edildi və İran hökuməti onları həyata keçirməyi öhdəsinə götürdü [Bax: 117].

ADF İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizədə bütün azadxah qüvvələrinin birliyinin yaranmasına sə'y göstərirdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu Azərbaycan demokratik hərəkatının bütün İrana tə'sir göstərərək geniş azadlıq hərəkatına payə və əsas olduğunu qeyd etdi. Plenumun qərarında deyilirdi: ADF «...bütün İran azadxahları və demokratik ünsürləri ilə birlikdə v a h i d b i r c ə b h ə təşkil edib irtica ilə şiddətli mübarizə aparmağı irəli sürür» [46, 2. 06. 1946]. Bu qərar qəbul olunandan üç gün sonra, 1946-cı il iyunun 3-də «Rəhbər» qəzeti baş məqaləsində həmin qərarı dərc edərək yazırdı: «Biz açıq ürəklə onu (ADF-nin qərarını-M. Ç.) qarşılayıb e'lan edirik ki, İran Tudə Hizbi belə bir vahid cəbhənin təşkilinə bütün qüvvəsi ilə hazırdır». ADF-nin qərarı İran

azadxahlarının mübarizəsini qüvvətləndirirdi. Eyni zamanda göstərirdi ki, Azərbaycan demokratları İran azadxahları ilə birlirlər və bir cəbhədə vuruşurlar.

İran Tudə Hizbi İranda azadxahların vahid cəbhəsinin təşkilatçısı oldu. 1946-cı il iyunun 30-da tehranda «Rəhbər» və «Cəbhə» qəzetlərində «Azadxah Partiyaların Koalision Cəbhəsinin Bəyannaməsi» ilk dəfə nəşr edildi [65, 30. 06. 1946]. Bu bəyannamə İTH və İran partiyası tərəfindən imzalanmışdı. Həmin il oktyabrın sonunda ADF, Kürdüstan Demokrat Firqəsi, Sosialist və Cəngəl partiyaları «Azadxah Partiyaları Koalision Cəbhəsinə» birləşdiklərini rəsmi surətdə e'lan etdilər [46, 4. 11. 1946]. Lakin bir tərəfdən bütün demokratik qüvvələrin arxayınçılığı, digər tərəfdən hadisələrin çox sür'ətlə dəyişməsi azadxah partiyaların vahid hərəkət xəttini hazırlamağa, irtica və imperializmin birgə hücumu müqabilində azadlıq qüvvələrinin birgə müqavimətini təşkil etməyə imkan vermədi.

İran Dövlətinin Azərbaycan Xalq Hakimiyyəti Üzərinə Hücumu

Dünya sosializm, fəhlə və milli-azadlıq hərəkətinin bir hissəsi olan Azərbaycan demokratik hərəkəti-21 Azər hərəkəti irtica və imperializm əleyhinə olmuşdur. 21 Azər hərəkətinin bu mahiyyətindən bəhs edərək «Mərdom» qəzeti yazmışdır: «Bu hərəkət vətənimizin bir hissəsində irtica və imperializmin hökmranlığını aradan qaldırdı» [96, 6. 12. 1974]. Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti möhkəmləndikcə İranda imperialist dövlətlərin mövqeləri zəifləyirdi. 21 Azər hərəkəti və Azərbaycan Milli hökuməti özünün antiimperialist mahiyyəti və demokratik islahatları ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə inqilabi tə'sir göstərirdi. Beyrutda çıxan «Soutülşəb» qəzeti 1946-cı il iyul ayında «Azərbaycanda xalq kütlələrinin inqilabı» adlı məqaləsində yazırdı: «...Azərbaycanda bir sıra islahat gördüm, yeni sənaye, yeni xəstəxanalar, binalar, gözəl sərgilər, asfalt meydan, küçə və yollar. Hamısı da yalnız bir-iki ayda. Azərbaycanda yaranan bu şəraitə hər bir Şərq ölkəsi həsəd aparar... [101, 31. 10. 1946]. Azərbaycan demokratik hərəkəti Yaxın və Orta Şərq xalqlarının imperializm əleyhinə mübarizəsinin qüvvətlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Fransanın burjua qəzetlərindən olan « Le Mond» o, vaxt bu barədə belə yazırdı: «İran Azərbaycanında inqilabi hərəkətin baş verməsi Orta Şərqə, xüsusən İraqa çox dərin tə'sir etmişdir. İraqda çox şiddətli senzura olmasına baxmayaraq bu xəbər orada ildırım sür'əti ilə yayılmışdır. Zülm və təzyiq altında yaşayan İraq xalqı da bütün Orta Şərqi əhalisi kimi Azərbaycan hərəkətini Orta Şərqə hərəkətverən bir hərəkət adlandırmışdır [35, 20. 09. 1946]. Azərbaycan xalq hakimiyyətinin antiimperialist mahiyyətini hətta İranın bir sıra qatı irticaçıları da e'tiraf edirdilər. İran tarixçisi Hüseyin Kuhi Kermani 1946-cı ildə belə yazmışdı: «Azərbaycan muxtariyyəti ilə imperialistlərin müxalifəti tək cə Azərbaycanı görə olmamışdır. Azərbaycanın

köməyi ilə İranda bir zəhmətkeşlər hökumətinin iş üstə gələ biləcəyi, bu hökumətin sayəsində Kürdüstan və İranın sair yerləri ayrılıqda yaşamayacağı, bunlardan əlavə Yaxın Şərqi yuxudan oyanacağı mümkün ola biləcəyi fikri İngilis imperializmini dəhşətə gətirmişdir» [Bax: 122, 59].

Azərbaycan xalq hakimiyyəti inqilabi, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik olduğuna görə İranın irticaçı hökuməti və imperialist dairələr onu məhv etmək üçün birlikdə hazırlıq görürdülər.

İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azərbaycan üzərinə hücumu siyasi hazırlığı. İranın 14-cü məclisi 1945-ci il oktyabrın 11-də 1945-ci il dekabrın 12-də keçirilməli olan Məclis seçkilərini təxirə salmaq haqqında qərar çıxardı. Bu qərara görə 15-ci məclis seçkisinə vaxtında başlanmadığından 14-cü məclisin müddəti qurtarandan (1946-cı il martın 12-dən) sonra İran məclissiz qalacaqdı. Bu iş İran Konstitusiyasının əleyhinə olmaqla yanaşı, İran və Azərbaycan azadlıq hərəkatı üçün ciddi təhlükə idi. Bu vəziyyət hətta liberal burjuaziyanı da çox narahat etdi.

İ. Həkiymi hökuməti Azərbaycan demokratik hərəkatını silahla və diplomatik çəkişmələrlə aradan qaldırmağa müvəffəq olmadıqda 1946-cı il yanvarın 20-də istefaya verməyə məcbur oldu. Yanvarın 26-da (1324-cü il bəhmənin 6-da) İranın 14-cü məclisi Əhməd Qəvamı (Qəvamüssəltənəni)(16) yeni Baş nazir seçdi. (Yalnız bir səs üstünlüyü ilə)

İranın burjuva tarixçilərindən M. Müctehedi və irticaçı Ədalət partiyası, hər ikisi heç bir əsas olmadan iddia edirdilər ki, Qəvamüssəltənə Baş nazirliyə «Rusiya siyasətinin tərəfdarları» tərəfindən seçilmişdir [Bax: 13, 47]. Faktlar bu iddiaların tamamilə əsassız olduğunu sübut edir. İrtica və imperialist dairələr Qəvamüssəltənəni hökumət başına gətirmək üçün 2 aydan çox idi ki, hazırlıq görürdülər. İki ay qabaq İ. Həkiymi Baş nazir olduğu vaxt «İrane-ma» qəzeti yazmışdı: «Ağayi Həkiymi özü Qəvamüssəltənəni hakimiyyətə dəvət etməyə hazırdır. Ağayi Həkiymi özü və Müstəşarüddövlə də hökumətdə Baş nazirin məşvərətçi naziri olurlar» [56, 29.11. 1945]. Azərbaycanda xalq hökuməti qurulandan 6 gün qabaq isə «Nəcə İran» qəzeti Röyter agentliyi müxbirinin Tehrandan Londona göndərdiyi xəbəri dərc etmişdi. Bu xəbərdə deyilirdi: «Baş nazirliyə yeni namizəd olan Qəvamüssəltənə hakimiyyəti ələ alacaqdır [84, 6. 12. 1945]. Bu xəbər 14-cü məclisdə yeni Baş nazir seçkisindən 50 gün qabaq, hələ İ. Həkiymi Baş nazir olduğu vaxt yayılmışdı. İrticaçı və ingilist-pərəst Ədalət partiyası Qəvamüssəltənənin hakimiyyət başına keçməsinə çalışırdı [Bax: 58, 16, 1. 1946]. həqiqətdə «Qəvamın arxasında onun

Baş Nazir vəzifəsinə keçmək yolunu müəyyən qədər təmizləmiş Amerika-İngilis imperialistləri dururdular» [123, 86].

1946-cı il martın 12-də (1324-cü il isfəndin 21-də) 14-cü məclisin müddəti qurtardı. Beləliklə də İranın məclissiz, birbaşa hakim siniflər və şah sarayı tərəfindən Qəvamüssəltənə vasitəsilə idarə olunmaq dövrü başladı. Qəvamüssəltənə SSRİ ilə İranın əlaqələrini yaxşılaşdıracağını, Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll edəcəyini və İranda bir sıra ictimai-iqtisadi islahat edəcəyini e'lan etdi. 1946-cı ilin may ayından başlayaraq o bir sıra islahat keçirilməsi barədə göstəriş verdi. Lakin onların heç biri həyata keçirilmirdi. Qəvamüssəltənə azadlıq qüvvələri parçalamaq və İran irticaçılarını mütəşəkkil etmək üçün özünün İran Demokrat Partiyasını (29, 04. 1946-cı il); Sənətkar, Fəhlə və Kəndli həmkarlar İttifaqını və milli nicat qvardiyasını yaratdı. Daha sonra İran Tudə Hizbini və İran Partiyasını əməkdaşlığa çağırdı. İrticaçıların və imperialistlərin müxtəlif hiylələrinin qarşısını almaq, demokratik və antiimperialist cəbhəni qüvvələndirmək üçün bu iki partiyanın 4 nəfər üzvü 1946-cı il avqustun 1-dən (10 mordad 1325) hökumətdə nazir vəzifəsi ilə iştirak etməyə başladı [124, 4. 08. 1946]. Oktyabrın 16-da isə Qəvamüssəltənə hökumətinin qatı irticaçı və imperialistpərəst siyasətinə e'tiraz əlaməti olaraq hökumətin tərkibindən çıxdılar [65, 19. 10. 1946].

Qəvamüssəltənə hökumət başına keçdiyi tarixdən siyasətdə ikiüzlülük etmişdi. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən demokratik və azadlıq partiyalarının nümayəndələrini hökumətə daxil edir, digər tərəfdən İTH-nin, Fəhlə və Zəhmətkeş həmkarlar İttifaqının klublarının yandırılmasını təşkil edir, təşkilatlarını dağıdır, fəalları həbs və sürgün etdirirdi. O, bir tərəfdən azadlıq iddiası edir, o biri tərəfdən isə İranın cənub xanlarının əksinqilab qiyamlarını təşkil edirdi. [17, 10]. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən SSRİ dövləti ilə dostluq siyasəti yeritdiyini iddia edir, SSRİ ilə iqtisadi əməkdaşlıq üçün saziş imzalayır, o biri tərəfdən Təhlükəsizlik Şurasında SSRİ-nin əleyhinə ittihamdan ibarət olan «İran məsələsi» adlı şikayəti gündəlikdə saxlayırdı. O, Sovet-İran sazişini həyata keçirtmək üçün bir addım da atmırdı. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən Azərbaycan Milli hökuməti ilə müqavilə bağlayır digər tərəfdən Azərbaycana ümumi silahlı hücumla keçmək üçün Qəzvinə, Gilana, Kürdüstan sərhəddinə qoşun və jandarm qüvvələri toplayırdı. İmperialist dairələr və İran hökuməti 1946-cı il iyulun 14-də ümumi tə'til etmiş İngilis-İran neft şirkəti fəhlələrinə qanlı divan tutdular. Bu hadisədə 47 nəfər fəhlə öldürüldü və 170 nəfər yaralandı [125, 191]. Bundan sonra da 5 min nəfərdən çox fəhlə işdən çıxarıldı, fəhlə klubları bağlandı, həmkarlar ittifaqı rəhbərləri həbs olundu və yüzlərlə fəhlə Abadandan sürgün edil-di [126, 61-62]. Qəvamüssəltənə 1946-cı il oktyabrın 17-də qatı irticaçılardan ibarət yeni hökumət

kabineti təşkil etdi və İranda demokratik partiya, təşkilat və mətbuatı dağıtmağa başladı. Beləliklə və Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu keçmək üçün siyasi hazırlığı ən yüksək mərhələyə çatdı.

İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azər-baycan üzərinə hücumu diplomatik hazırlığı Azər-baycan milli azadlıq və demokratik hərəkatını yaradan daxili səbəbləri inkar etməklə başlandı. İrticaçı Ədalət, Milliyune İran, İradəyə milli və digər partiyalar, məclisin irticaçı nümayəndələri və hökumət Azərbaycan demokratik hərəkatını qəsdən «sovetlərin işi» kimi qələmə verirdi. Bu partiyalar İranda xalqın üsyan etməsi üçün heç bir daxili səbəb olmadığını göstərməyə, Sovet dövlətinin İranla dostluq siyasətini bilərəkdən təhrif etməyə və bununla da imperialistlərin İranın daxili işlərində daha gəlibudcasına və açıq surətdə qarışmasına imkan yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə də 1946-cı ildə BMT-də və Təhlükəsizlik Şurasında İran hökumətinin əsassız şikayəti üzrə «İran məsələsi» adlı məsələ müzakirə edilmişdi. Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyində «İran məsələsi» saxlandığı müddətdə ABŞ Azərbaycan demokratik hərəkatı əleyhinə olan bütün tədbirlərə başçılıq edirdi. ABŞ-ın İrandakı səfiri Jorj Allen 1946-cı ilin mayında İran şahını və Qəvamüssəltənəni əmin etdi ki, Amerika dövləti onların köməyinə çatacaq və nə qədər mümkündür kömək edəcəkdir [Bax: 48, 1955, № 58, 18]. ABŞ səfiri İran hökumətini Azərbaycan üzərinə hücumu keçməyə tələsdirdi. İngiltərə diplomatları da demokratik hərəkat əleyhinə ABŞ-ın İrandakı diplomatları ilə əlbir hərəkət edirdilər. O zaman ABŞ-ın İrandakı səfiri İran hökumətinə bildirdi ki, İran dövləti İranda İngiltərə və Sovet nüfuzunun qarşısını alacağı surətdə ABŞ İrana kömək edər və borc verər. İran hökuməti də Vaşinqtona nümayəndə göndərərək bildirdi ki, ABŞ-dan borc aldıqdan sonra şimal və cənub hərəkatını yatırmaq üçün Azərbaycana və fars əyalətinə qoşun köndərəcəkdir [Bax: 70, 31, 10. 1946].

İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azərbaycan üzərinə hücumu hərbi hazırlığı. 1942-ci ilin sonundan İranın bütün silahlı qüvvələrinin ixtiyarını öz əllərinə almış ABŞ hərbi hey'ətləri 21 Azər hərəkatının başlandığı ilk günlərdən İranın silahlı qüvvələrini Azərbaycan üzərinə hücumu hazırlayırdılar. Bu hücum ərəfəsində İran hökuməti ABŞ-dan 20 milyon dollarlıq silah və hərbi sursat aldı [Bax: 48, 1955, № 60, 25]. Azərbaycan üzərinə hücumu göndiriləcək və Tehran, Kirmanşah, Bicar, Həmədan, Sərdəşt, Saqqız, Qəzvin və Rəşt şəhərlərində toplanmış qüvvələr bu silahlarla təchiz edildilər. İngiltərə dövləti də 1946-cı ilin avqustunda İran sərhəddinə, Bəsrə şəhərinə 5 diviziya gətirdi, İngiltərə hərbi gəmiləri İranın Xürrəmşəhr və Abadan limanlarına yan aldı.

1946-cı il sentyabrın 1-də (1325-ci il səhrivərin 10-da) **İran dövləti Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu başladı**. Həmin tarixə qədər Qəzvin şəhərində mərkəzləşmiş şah qoşunu hissələri Qəzvin-Rəşt istiqamətində Yüzbaşı çayına tərəf hərəkət etmiş, 24 saatdan sonra bir sıra yerləri işğal edərək Nikuyədə, Yüzbaşı çayı məntəqəsində və Takistanda qabaq döyüş xəttlərində mövqe tutdular. İranın irticaçı hakim dairələrinin hər cür bəhanəsinin qarşısını almaq üçün İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycan Əyalət Əncüməni 1946-cı il noyabrın 12-dən (1325-ci il abanın 21-dən) başlayaraq Azərbaycan Xalq Qoşunlarının və Fə dai qüvvələrinin Zəncan vilayətindən çıxmasına göstəriş verdi [Bax: 127; 10, 14. 11. 1946]. Azərbaycan Xalq Qoşunu hissələri noyabrın 13-də Zəncan vilayətini tərk etdi. Noyabrın 22-də (1324-cü il azər ayının 1-də) isə Azərbaycan fə dailərinin son hissələri Zəncan şəhərindən və vilayətindən çıxdılar (Bax: 46, 25. 11. 1946). İran dövlətinin silahlı qüvvələri Zəncan şəhərini və vilayətini işğal etdilər. Lakin İran hökuməti göstərilən müqavilənin Tikantəpəni Azərbaycana vermək haqqındakı qeydini həyata keçirmədi. İran hökuməti verdiyi təəhhüdün əksinə olaraq irticaçı mülkədarların silahlı quldur dəstələrini Zəncan şəhərinə gətirdi. İran hökumətinin silahlı qüvvələri və bu dəstələr Zəncan vilayətində və şəhərində böyük cinayət, qırğın və talan törətdilər [Bax: 46, 29. 11. 1946].

1946-cı il noyabrın 21-də İran hökumətinin başçısı Qəvamüssəltənə İranın 15-ci məclisinə seçkilərin guya azadlığını tə'min etmək üçün bütün seçki məntəqələrinə hökumət tərəfindən «nəzarət qüvvələri» adı ilə qoşun göndərəcəyini e'lan etdi. ABŞ-ın İrandakı səfiri Jorj Allen o günlərdə mətbuat konfransında rəsmi surətdə bildirdi ki, «İran hökumətinin İranın bütün hissələrinə (nəzarət edilməyən məntəqələr də daxil olmaqla)» nəzarət qüvvələri» göndərilməsi haqqında e'lan olunmuş niyyəti qəti, normal və münasib bir qərarıdır» [40, 28. 11. 1946]. ABŞ səfiri bu sözləri ilə İran dövlətini «nəzarət edilməyən» məntəqələrə-Azərbaycana və Kürdüstanə hücum etməyə daha da təhrik edirdi.

Azərbaycan Əyalət Əncüməni və Kürd xalqının rəhbəri Qazi Məhəmməd İran hökumətinin Azərbaycana və Kürdüstanə silahlı qüvvə göndərmək qərarına qə'ti surətdə e'tiraz etdilər. Qazi Məhəmməd 1946-cı il noyabrın 27-də Tehrana Qəvamüssəltənə hökumətinə göndərdiyi teleqramda yazmışdı: «...dövlətin seçkilərə nəzarət etməsini seçki qanununun maddələri müəyyən etmişdir. Kürdlər məntəqəsinin seçkilərinə «nəzarət qüvvələrinin» qarışmasına icazə verməyəcəksiz. Yerli rəsmi fərmandar (hakim-M. Ç.) qanun hüdudunda seçkilər zamanı intizamı saxlamağa qadirdir» [46, 29. XI. 1946]. Azərbaycan Əyalət Əncüməninin Qəvamüssəltənə hökumətinə göndərdiyi teleqramda isə deyilirdi: «...Bu mövqedə Azərbaycana qüvvə göndərmək, buranın demokratik

hərəkətinə müharibə elan etmək deməkdir. Əyalət Əncüməni və Azərbaycan xalqı hər bəhanə ilə qüvvə göndərilməsin 23 xurdat (13 iyun 1946) müvafiqətnaməsi ilə müxalif sayıb ona ciddi surətdə e'tiraz edir» [101, 01. 12, 1946].

İran hökuməti Azərbaycan nümayəndələri ilə 1946-cı il iyunun 13-də imzaladığı müqaviləni xaincəsinə pozaraq Azərbaycan və Kürdüstan üzərinə hücumu daha da genişləndirdi. ABŞ general və polkovniklərinin başçılıq etdiyi İran qoşunları və jandarm qüvvələri Zəncan-Miyana, Ənzəli-Astara, Talış-Ərdəbil, Tikantəpə-Miyandab və Saqqız-Mahabad-Marağa xətləri üzrə hücumu davam etdirdilər. İran hökuməti silahlı qüvvələri Holasu, Sayınqala, Baxça meşə, Sancu, Təzəkənd, Herovabad cəbhələrində amerikalardan aldığı silahları: topları, tankları, mina atanları və bombardmançı təyyarələri işə saldı. Rəşt və Kirmanşah diviziyaları irticaçı mülkədarların silahlı dəstələrinin Azərbaycan üzərinə hücumlarına başçılıq edirdi. Azərbaycan üzərinə hücum günlərində amerikalılar İran qoşununa 40 ədəd bombardmançı təyyarə verdilər. Həmin təyyarələr Azərbaycan və Kürdüstan üzərinə hücumda iştirak edirdilər.

1946-cı il dekabrın 1-dən İran dövlətinin silahlı qüvvələri bütün cəbhələrdə hücumu daha da şiddətləndirdi. Azərbaycan və Kürdüstan Xalq Qoşunları və fədai qüvvələri İran hökumətinin təcavüzünə birlikdə və qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər. Bu barədə xəbərlərin birində deyilirdi: «Üç gün davam edən şiddətli vuruşmadan sonra fədailərimiz tərəfindən Xalxal vilayətində asayışı pozan və Herov şəhərini mühasirə edən düşmən dəstələri tarmar edilmiş və böyük tələfatla geri oturdulmuşlar» [46, 29. XI. 1946]. Kürdüstan xalq silahlı qüvvələri də İran hökuməti qüvvələrini cəbhələrdə dəfələrlə geri oturmağa məcbur etmişdi. Düşmən qüvvələrin ən şiddətli hücumu şəraitində, dekabrın 8-də Azərbaycan Xalq Qoşunları və fədai dəstələri Zəncan-Miyana cəbhəsində əks-hücuma keçərək mərkəzi hökumətin qüvvələrini Yuxarı və Aşağı Rəmzyar kəndlərindən çıxmağa məcbur etdilər. [Bax: .71, 244]. Zəncan-Miyana xəttində və Kürdüstan məntəqəsində ağır vuruşmalar başlandı. Holasu-Marağa xəttində şiddətli vuruşlar gedirdi. Bu cəbhəyə bütöv bir ordu, ən çox təyyarə, top, bir süvari alayı, üç min nəfərə yaxın feodal süvariləri toplanmışdı. Kürdüstanda, Saqqız-Miyandab cəbhəsində İran qoşununun başqa bir ordusu 30 tankla iştirak edirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan və Kürdüstana təcavüzü xalqın böyük həyəcanına səbəb oldu. Xalqın müxtəlif təbəqələrindən minlərlə adam azadlığı və vətəni müdafiə etmək üçün silahlanaraq cəbhələrə göndərilmələrini tələb edirdi.

Belə bir şəraitdə də ADF vətəndaş müharibəsinin genişlənməsinin qabağını almağa və eyni zamanda Azərbaycan xalqının azadlığını saxlamağa çalışırdı. Azərbaycan Əyalət Əncüməni İran hökumətindən 13 iyun 1946-cı il tarixli müqaviləyə sadıq qalması tələb edirdi. Lakin İran

dövləti müharibə odunu hər gün daha da alovlandırır. İran dövləti Azərbaycan xalqını hamılıqla müharibə meydanına çəkmək və vətəndaş müharibəsini imperialistlərə beynəlxalq konflikt yaratmaq bəhanəsi verəcək bir şəkllə salmaq istəyirdi.

Azərbaycan Əyalət Əncüməni Azərbaycanın imperializmin avanturası altına düşməməsi və İran daxilində qardaş qırğınının qarşısını almaq üçün 1946-cı il dekabr ayının 11-də Azərbaycan Xalq Qoşunlarına və fədai qüvvələrinə İran dövlətinin silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərməmək və döyüş meydanlarını tərk etmək göstərişi verdi. Bu göstərişlə əlaqədar olaraq sonralar İTH-nin orqanı «Mərdom» qəzeti yazırdı: «Azərbaycan azadlıq xatirinə, bəşəriyyətin xatirinə üsyan etmişdi və yenə də azadlıq və bəşəriyyətin gələcəyi naminə geri çəkilməyə, işkəncə və məhrumiyətlərə dözməyə razı oldu» [96, 9. 12. 1950].

1946-cı il dekabrın 11-dən İran qoşunları və jandarm qüvvələri maneəsiz olaraq Azərbaycan torpaqlarında sür'ətlə irəliləməyə başladılar. İran qoşunlarının Qafqazdan keçən birinci hissəsi 50 nəfər kəndlini güllələyərək Qızıləzən çayına atdı. Ərdəbil vilayətində Tehrandan gələn şah qoşunları tank və toplar vasitəsi ilə Kəməz, Təzə qışlaq, Cəfərli və bir sıra başqa kəndləri vİran qoydular. Təbriz şəhərində «Xalqın bir il ərzində yaratdığı muzey, kitabxana, milli teatr, dövlət universiteti dağıdıldı; xalq qəhrəmanları olan Səttarxanın və Bağırxanın heykəlləri sındırıldı» [96, 9. XII. 1950]. İran qoşunları, jandarmlar və quldur dəstələri Miyana, Sarab, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Makı, Urmu və digər şəhərlərdə minlərlə adamı ADF üzvü, mühacir (vaxtı ilə SSRİ-də olmuş şəxs) olduğu üçün məhkəməsiz, sorğu-sualsız küçələrdə öldürdülər. İran hökuməti Azərbaycan və Kürdüstan demokratik hərəkatının rəhbərlərindən, xalq qoşunları zabitlərindən, fədai başçılarından, sırayı partiya üzvlərindən, əskər və fədailərdən yüzlərlə adamı hərbi məhkəmələrin hökmü ilə e'dam etdi [Bax: 128]. 1945 -1946-cı illərdə ABŞ-ın Təbrizdəki konsulu Robert Rossou İran dövlətinin bu cinayətləri barədə sonralar yazmışdı: «Sonrakı bir neçə ay ərzində (Azərbaycan İran şah qoşunları tərəfindən 1946-cı il dekabr ayında işğal olunandan sonrakı dövr nəzərdə tutulur-M. Ç.) Azərbaycan və Şimali Kürdüstanın demək olar ki, hər bir ictimai meydançası cərkəllərlə düzülən dar ağaclarından asılmış üsyançı meyitləri ilə dolu idi» [Bax: 27, 1956, № 1, 31]. Tehrandan nəşr olunan «Şücaət» qəzeti isə 1953-cü il avqustun 5-də yazırdı: «1325-ci ilin azər ayından sonra Amerika-İngiltərə imperialistlərinin göstərişi ilə şah qoşunları Azərbaycanın 20 min qoca, cavan, arvad və kişisini öz hüquqlarını tələb etdiklərinə görə qılıncdan keçirdilər. Evlər yandırıldı, ailələr sərgərdan oldu; məşrutə inqilabının qeyrətli və canından keçmiş mücahidlər nəslə dəstə-dəstə dara çəkildi və dəstə-dəstə Bədrabad və başqa düşərgələrə sürgün olundular». Lakin Azərbaycanda məhv

edilənlərin sayı daha çox olmuşdur. Çünki, İran hökumətinin silahlı qüvvələri və quldur dəstələri tərəfindən təkcə 1946-cı il dekabrın ikinci yarısında Azərbaycanda 20-95 min nəbər öldürülmüşdü [Bax: 129, 78. 96, 5. 08. 1950]. 1946-cı il dekabrın 20-dən sonra Azərbaycanda xalq hakimiyyəti ləğv edildi. Azərbaycanda İran şahlıq quruluşunun, irticaçı-istismarçı siniflərin hökmranlığı yenidən bərpa olundu. Azərbaycan xalqı yenə də siyasi-ictimai hüquqlardan, öz ana dilində təhsil almaqdan, elm və mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanlarından məhrum edildi. Yenə də fars hakim millətçi dairələri Azərbaycan xalqına şiddətli milli zülm etməyə başladılar.

Lakin xalqın azadlıq eşqi bir gün belə sönmədi. Azərbaycanlılar İran dövlətinin yaratdığı şiddətli terror, həbs, sürgün şəraitində yenə də bütün İran xalqları ilə birlikdə böyük azadlıq mübarizəsini davam etdirir.

nəticə

İkinci dünya müharibəsi gedişinin 1941-ci il av-qustun 25-dən İranda yaratdığı mühüm siyasi dəyişiklik-Riza şah diktaturasının dağılması İran xalqlarının azadlıq hərəkatının inkişafı üçün münasib şərait yaratdı. Demokratik siyasi-ictimai təşkilatlar və mətbuat xalqın azadlığı və sosial-iqtisadi hüquqları uğrunda açıq mübarizəyə başladılar.

Lakin Riza şah dikturası dağılandıdan sonra da İranda şahlıq üsul-idarəsi davam etdi. Siyasi hakimiyyət iri mülkədarların və komprador burjuaziyanın əlindən qaldı. 1941 -1945-ci illərdə də hakim fars millətçi dairələri Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar edirdilər. İran dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqı siyasi-sosial və milli hüquqlardan məhrum edilmişdi. Onun öz ana dilində- Azərbaycan dilində maarif və mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə imkan verilmirdi. Azərbaycanın ərazisi inzibati cəhətdən dörd-beş yerə parçalanmış və iqtisadi həyat birliyi pozulmuş halda saxlanırdı.

İkinci dünya müharibəsinin qurtarması ilə İranda siyasi mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. İranın hakim sinifləri ölkədə irticaçı diktatura yaratmaq üçün azadlıq qüvvələri üzərinə hücumla keçidilər. Bu hücumun qarşısını almaq və ölkədə demokratik quruluş yaratmaq üçün azadlıq uğrunda mübarizədə daha çox sinif və təbəqələrin fəal iştirak etməsi, mübarizənin yüksək formalarına keçilməsi və ölkə daxilində demokratik və antiimperialist hərəkata dayaq nöqtəsi yaradılması bir tarixi zərurət oldu. Eyni zamanda Azərbaycan inqilabi qüvvələri qarşısında

Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əldə etmək kimi çox mühüm məsələ durmuşdu. Bu zərurətdən də Azərbaycan Demokrat Fırqəsə yarandı [3, 09. 1945].

ADF-nin yaranması mütərəqqi və inqilabi hadisə olmuşdur. Bu partiya öz məramnaməsində və inqilabi fəaliyyətində İranın və Azərbaycanın iqtisadi-ictimai xüsusiyyətlərini və tarixi şəraitini düzgün nəzərə almışdı. ADF ən yaxın vəzifə olaraq Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə edilməsini və Azərbaycanda demokratik ictimai quruluş yaradılmasını qarşıya qoymuşdu.

ADF-nin taktikası milli-azadlıq və demokratik quruluşu uğrunda mübarizədə daha çox sinif və təbəqələrin qüvvələrini birləşdirməkdən və qarşıda duran vəzifələrə xalqın qüvvəsilə nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Buna görə də bu partiya Azərbaycanda İranın irticaçı hökumətini tamamilə təcrid etmək üçün kəndlilərlə mülkədarlar və fəhlələrlə fabrik-zavod sahibləri arasında olan ixtilafı qanunvericilik yolu ilə qaydaya salmaq şüarını irəli sürmüşdür.

ADF Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının önündə getmiş, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda mübarizəsinə böyük əhəmiyyət vermiş, inqilabi şəraiti düzgün görmüş, tarixi şəraitin yaratdığı imkandan vaxtında istifadə etmiş və bu hərəkatda kütlələrin özünün fəal və yaxından iştirakına nail olmuşdur. Xalq hakimiyyəti yaradılması uğrunda siyasi və silahlı mübarizəyə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmişdir. Beləliklə Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti yaranmışdı (12. 12. 1945), xalq öz müqəddəratının sahibi olu.

ADF-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan Milli hökumətinin həyata keçirdiyi islahatlar hərəkatın demokratik xarakterinə uyğun olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti aqrar münasibətləri və sənaye sahələrində demokratik islahat həyata keçirməklə qeyri-kapitalist inkişafa əsaslanmağa başladı. Xalq hakimiyyəti Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili e'lan etdi, Azərbaycan xalqının maarif və mədəniyyəti demokratik prinsiplər əsasında inkişaf etdirən mütərəqqi islahat həyata keçirdi. Xalq hakimiyyətinin demokratik islahatları Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yol açdı, milli zülmün nəticələrini ləğv etməyə başladı. Xalq hakimiyyəti azərbaycanlıların milli varlığını bir daha təsbit etdi, İran daxilində Azərbaycanın inzibati ərazi birliyini, iqtisadi və milli-mədəni birliyini bərpa etməyə başladı.

Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik islahatlar eyni zamanda İran xalqlarına da inqilabi təsir göstərərək, ictimai inkişafa, antifeodal və antiimperialist hərəkata kömək etdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin Kürdüstan Milli hökuməti ilə yaxından əməkdaşlığı də hər iki xalqın mənafeyinə uyğun ol-maqla, eyni zamanda İrənin demokratikləşməsinə xid-mət etmişdir.

Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkatı özünün mütərəqqi və antiimperialist mahiyyəti ilə İrənda irticanın və imperializmin hökmranlığını və mövqələrini əsaslı surətdə zəiflətdi, Yaxın və Orta Şərq ölkələri xalqlarına inqilabi tə'sir göstərdi. Buna görə də İrənin irticaçı dairələri Amerika və ingils imperialistlərinin köməyi ilə nə vasitə ilə olursa-olsun Azərbaycanda xalq hakimiyyətini yıxmağa çalışırdılar. ABŞ dövləti Azərbaycan və Kürdüstan Demokratik hərəkatı əleyhinə olan bütün siyasi, diplomatik və hərbi tədbirlərə başçılıq edirdi. ABŞ generalları və zabitlərindən tə'lim alan və silahlandırılan şah qoşunları və digər qüvvələr Azərbaycan və Kürdüstan xalq hakimiyyətləri üzərinə ümumi silahlı hücum etdilər (1946-cı il sentyabrın 1-dən). Bu hücumda İrə şah qoşunlarının hərbi əməliyyatına amerikalı keneral və zabitlər müstəqim surətdə başçılıq edirdilər. İrə dövlətinin Azərbaycan üzərinə hücum edən jandarm qüvvələrinə başçılıq edən Amerika generalı Norman Şvartskopf «İrane mə» qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində demişdir: «Mənim xidmətimin (1945-1946-cı illərdə İrənin jandarm qüvvələrinə başçılıq etməkdə-M. Ç.) necə olmasına aid göstəriş və tə'limat məne Vaşinqtondan veriliridi» [56, 18. 08. 1949]. Şübhəsiz ki, amerikanın İrə qoşununda və polis qüvvələrindəki general və zabitləri də Vaşinqtondan göstəriş alırdılar.

1946-cı il dekabrın ikinci yarısında İrə dövləti ABŞ və İngiltərə imperializminin köməyi ilə Azərbaycanda xalq hakimiyyətini yıxdı. Bir sıra daxili səbəbləri irtica və imperializm qüvvələri üçün əlverişli şərait yaratmışdı:

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə (12. 11. 1945-20. 12. 1946) ADF-nin və xalq hakimiyyətinin inqilabi mahiyyətinin dərinləşməsinə lazımınca fikir verilmədi. Xalq hakimiyyətinin yerli orqanları olan vilayət və mahal əncümlərinin ixtiyaratı müəyyən dərəcədə məhdud saxlanmışdı. Kəndlilərə bölünmüş dövlət və qismən mülkədar torpaqlarından 1946-cı ilin payızında torpaq rentası (bəhrə) toplanması xalq hakimiyyətini kəndlilərin köməyindən məhrum etmək təhlükəsini yaratdı. İrə dövlətinin Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu zamanı ADF və Azərbaycan Əyalət Əncüməni inqilabi sayıqlığı zəiflətməmiş, siyasi geri çəkilmə isə təşkilati cəhətdən qeyri-mütəşəkkil olmuşdu.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulması bütün İrənda xalq hakimiyyəti yaranması ilə müşayiət olunmadı. 1946-cı ildə azadxah qüvvələrin İrənda vahid cəbhəsinin yaranması kecikdi. Həmin cəbhə əməli surətdə fəaliyyət göstərə bilmədi. Buna görə də irtica və imperializmin

hücumuna vahid cəbhədə müqavimət göstərilə bilmədi. Azərbaycan Əyalət Əncüməni hakimiyyəti ələ alaraq azərbaycanı idarə etdiyi halda İranda əyalət əncümənləri yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsinə qalxa bilmədi.

1946-cı il dekabrın 20-dən sonra azərbaycanda yenidən şahlıq üsuli-idarəsinin, iri mülkədarların və komprador burjuaziyanın hökmranlığı bərpa edildi. Ondan sonra İran hökuməti bütün İranda demokratik qüvvələri dağıtmağa başladı.

1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda dərin izlər buraxmış, xalq kütlələrinin şüurunu daha da inqilabiləşdirmiş, demokratik təşkilatlar üçün inqilabi təcrübə və dərs olmuş, 1951-1953-cü illərdə İranda neft sənayesinin milliləşdirilməsi uğrunda antiimperialist hərəkatın yüksəlişinə və 1978-1979-cu illər İran inqilabının hazır-lanması da böyük təsir göstərmişdir.

1945-1946-cı illərdə Azərbaycan xalqını inqilabi mübarizəyə sövq edən problemlər yenə də qüvvədə qalır. Lakin İranın müasir daxili və beynəlxalq şəraiti 40 il bundan əvvəlkindən köklü surətdə fərqlənir. İranda azərbaycanlıların siyasi və milli hüquqlarının təmin olunması sinfi və ictimai qüvvələrin yeni qruplaşmasını, yeni mübarizə formalarını və üsullarını tələb edir.

Müasir beynəlxalq aləmdə SSRİ başda olmaqla dünya sosializm cəbhəsi, kommunist, fəhlə və milli azadlıq hərəkatları ildən-ilə yeni-yeni qələbələr əldə edir.

Son 40 ildə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin əksəriyyətində şahlıq rejimi ləğv edilmişdir. 1978-1979-cu illər inqilabınadək şah diktaturası İranda xalq çıxışlarının qarşısını kütləvi həbslər, sürgünlər və e'damlar vasitəsilə almağa çalışırdı. İran xalqlarının 1978-1979-cu illər inqilabı şahın diktaturasını kökündən dağıtdı, şah ölkədən qaçdı (16. 01. 1979), şahlıq əleyhinə antiimperialist xalq inqilabı qələbə çaldı (11. 02. 1979). Bu inqilabda da azərbaycanlılar qabaqcıl və aparıcı olmuş-lar. Təbriz əhalisinin kütləvi şücaət və qəhrəmanlıq nümunəsi olan 1978-ci ilin fevral üsyanı ilə Azərbaycan xalqı şahın faşist diktaturasının onurğa sütununu sındırdı və İranda xalq inqilabına yol açdı.

İnqilabdan və yaranmış Respublikadan xalq çox şey gözləyirdi. Lakin az sonra hakimiyyət ifrat sağ ruhanilərin əlinə keçdi. Respublika qarşısında duran çox mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həlli isə tamamilə unuduldu. Millətlərə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilmədi, onların sosial-iqtisadi həyatlarının inkişafı üçün heç bir imkan yaradılmadı. Xalqın hakimiyyətdə və ölkəni idarə etməkdə iştirakı təmin olunmadı, xalqa verilmiş bəzi demokratik

azadlıqlar tədricən ləğv edildi. Bütün inqilabçı və demokratik partiya və təşkilatlar, onların mətbuatı qadağan olundu. Komprador burjuaziyanın və iri mülkədarların əli ölkənin iqtisadi və siyasi həyatından kəsilmədi. Respublika hökuməti və Məclisi heç bir əsaslı və progressiv sosial-iqtisadi tədbirlər görmədi. Xarici siyasət sahəsində də respublika milli azadlıq, sülh və demokratiya işi üçün heç bir tədbir görmədi, əksinə qonşu dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etdi, İranı böyük qırğınlara və dağıntıya mə'ruz qoyan müharibəyə çəkdi. İfrat sağ ruhanilərin hakimiyyəti xalqın arzularını puça çıxartdı, az sonra isə inqilabı qələbəyə çatdırmış sol qüvvələrə divan tutmağa başladı. Milli muxtariyyət istəyən xaqalara odlu silahlarla cavab verildi.

İran xalqlarının qarşısında duran əsas problemlərin həlli inqilabi mübarizə ilə mümkün ola bilər. İranda və Azərbaycanda son 85 ildə baş verən inqilabi hərəkətlərin və fəaliyyət göstərmiş inqilabçı partiyaların, o cümlədən Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təcrübə və dərslərinin indiki şəraitdə inqilabi mübarizələr üçün böyük əhəmiyyəti və faydası ola bilər.

1960-cı ildə İran Tudə Hizbinə birləşdirilmiş Azərbaycan Demokrat Firqəsi İran xalqlarının azadlığı və Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və milli hüquqları uğrunda mübarizəsini davam etdirir.

İZAHAT

1- ADP MK-nın 1946-çı il yanvar plenumunda həsən Nonəhal; Mirqasım Çeşmazər və İsmayıl Şəms Mərkəzi Təftiş Komissiya-sına üzv seçildilər! [Bax:, 46, 31. 1. 1946].

2- ADP-nin Təbriz şəhər komitəsinin üzvləri: Seyid Cəfər Pişəvəri, Adil Adilyan, Xəlil Azərbadəqan, Sadiq Badəqan, Bad-kubəçi (sədr), Məhəmməd Biryə, Nəcəf Bəşavərd, Mirrəhim Vilayi, Suğpəz xanım Qadiri. Qəhrəman Qəhrəmanzadə, Əliəskər Dibaiyan, Cəfər Kavyan, Tağı Kərimi, Vram Mirak/an, Cavid Məhtaş, Rəssam Müvəzzəzadə, Rza Rəsuli, Sübhi Burhanəddin, Kazım haşimniya, Mirmehdi Çavuşı, Mirqasım Çeşmazər, hüseyin Cid-di, Mirzə Əli Şəbüstəri.

3- ADP:nin Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan Əyalət əncüməni tərəfindən partiya üzvlərindən 10 nəfəri: o cümlədən S. Badəqan, M. Biryə, M. Vilayi, 3. Qiyami, Q. Daneşyan, M. Dehqani, Ç. Kavyan, R. Kəbiri və M. Çeşmazər, ADP-nin və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yaranması uğrunda köstərdikləri fəaliyyətlərinə görə Səttarxan ordeni ilə təltif olundular [Bax: 46, 5. IX. 1946].

4- S. Ç. Pişəvəri, S. Badəqan. M. Biryə, S. Cavid və M: Ə: Şəbüstəri ADP MK-nın İcraiyyə hey'əti üzvü idilər. 1946-çm ilin oktyabr ayından 3, Qiyami, M. Vilayi, M. Nunəkərani və T. Şahin də MK-nın İcraiyyə hey'əti iclaslarında üzv kimi iş-tirək edirdilər.

5- AFZHI-nin Mərkəzi Şurasının prezidium üzvləri: Sadiq Badəqan, Məhəmməd Biryə (sədr), Məhəmməd İbrahim Əlizadə, İbrahim Zərənki, Abbasəli Zunuzi(sədr müavini), Məhəmməd hüseyin Məzlumi, Əliməhəmməd Natəvan, Nure, Sədət heydər, Seyid Cəfər Pişəvəri, hüseyin Sədiqpur, Siddiqə Səttari, Təbatəban, Müseyyib Feyzullazadə, Kazım haşimniya, həştərudyən, Cavid Sa-lamulla, Mirzə Əli Şəbüstəri, Böyükağa Şutrbani.

6- ADCT-nin Mərkəzi Komitəsinin prezidium üzvləri: Məhəmməd Bağır ZəHtabi, Əqdəs xanım Məmişadə, həmid Məhəmmədzadə, Ruben Muxtaryan, həmid Səfəri, İslam Sərrafi, Burhanəddin Sübhi, Tağızadə (sədr), Mirqasım Çeşmazər, Nüsrət Çahanşahlı, Əli Şəmidə.

7- 1946-cı ildə Azərbaycan qadınlar təşkilatı qadınlar (və ya bə'zi yerlərdə xanımlar) klubu adlanırdı. 1946-cı il martın 6-da Azərbaycan qadınlar klubunun 11 nəfərdən ibarət hey'əti seçildi:

hasmiq x. Voskanyan, Suğra x. Qadiri, Rübabə x. Daneş, Bətul x. Elmamuz, Şövkət x. Elmdust, Siddiqə x. Əlizadə, Zəri x. İnsafi, Mə'sumə x. Məğribi, Püstə x. Məhəmmədzadə, Munirə x. haşimi, Əminə x. Çəmşidi [Bax: 46, 8. III. 1946].

8- Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətinin İdarə hey'-ətiin üzvləri: Məhəmməd Biryə, Mirmehdi E'timad, Əbülqasım Kamil (sədr), Cəfər Kaşif, Fitrət Əli, Məhəmmədəli hilal Na-siri.

9- Azərbaycan Milli hökuməti İran qoşununda olmuş və İXP-nin üzvlüyünə qəbul edilərək inqilabi hərəkata qoşulan zabitlər-dən bir qisminin pərbi xidmətlərinə, şücaət və fədakarlıqlarına körə hərbi rütbəsini artırdı. Beş nəfərə keneral, bir neçə nə-fərə polkovnik, mayor, kapitan və baş leytenant rütbəsi verildi. O cümlədən keneral Azər Əbdülrzani, Əzimi Əbülqasımı, Milan-yan Möhsünü, Nəvai Abdini və Pənahyan Mahmudu; polkovniklərdən Akəhi Məhəmmədi, Əsədullahi Mahmud Qazini, Murtuzəvi Yusifi, Nəvai Əlini, Pirzadə Məhəmmədəlini, hatəmi hidayəti, Şəfai Əhmədi və başqalarını köstərmək olar.

10- Azərbaycan Milli hökuməti fədai başçılarından üç nəfə-rinə keneral, dörd nəfərinə polkovnik və bir neçə nəfərinə ma-yor, kapitan rütbəsi verdi. O cümlədən Azərbaycan Xalq Qoşun-ları vəziri vəzifəsinə yüksəlmiş fədai başçılarından keneral Kavyan Çəfəri, kenrallardan Daneşyan Qulami, Kəbiri Mirzə-rəbini; polkovniklərdən Zadikyan Aramı, Məhəmmədvənd Əbdül-məcidi, Sübhi Nuri Tulunu, Cavidan Qulamrzanı; mayorlardan Ramitin Məhəmmədəlini, Sadiqi Məmini və başqalarını köstər-mək olar.

11- Mülkədar bəhrəsi—mülkədarın kəndliyə icarəyə verdiyi tor-pağın məhsulundan kötürdüyu pay.

12- 1946-cı ildə Tehran universitetindən sonra Təbriz Darül-fünunu İranda yekənə universitet idi. İran hökuməti ancaq 10 ildən sonra Məşhəd və Şiraz şəhərlərində Darülfünun açə bildi

13- Azərbaycan nümayəndə heQətinə Seşd Çəfər Pişəvəri. Sadıq Badəqan, Sadıq Dilməqani, Firudin İbrahimi və Məhəmmədhüseyn-xan Seyf Qazi (Kürdüstan Milli hökumətinin nümayəndəsi) daxil idilər:

14- İran hökumətinin nümayəndə hey'ətinə Muzəffər Fiyruz (Baş nazirin siyasi müavini) Muvərrixuddövlə Spehr, Müstəşa-ruddövlə Sadiq, Sadiq, Fərman-fərmayan Məhəmmədvəli və Fətoli İpəkçiyan daxil idilər.

15- Əhməd Qəvam (Qəvamüssəltənə, 1877—1955) İranın şahlıq rejiminin qatı irticaçı siyasi xadimi, iri mülkədar: 1921—1922, 1942—1943, 1946—1947 və 1952-ci illərdə Qəvam İran hökumətinə başçılıq etmişdir. Qəvam 1921 -ci ildə hökumət başçısı olduğu vaxt Kilan və Xorasan əyalətlərində milli azadlıq hərəkatının yatırılmasına başçılıq etmişdir. Qəvamın istər nazir və istərsə də Baş nazir olduğu vaxtlarda onun bütün siyasi fəaliyyəti xalqın azadlıq hərəkatını boğmağa yönəlmiş və İranın iqtisadi, siyasi və hərbi işlərini imperialistlərə, və ilk növbədə ABŞ-a tabe etdirməkdən ibarət olmuşdur

16- Əhməd Qəvam (Qəvamüssəltənə, 1877-1955) İranın şahlıq rejiminin qatı irticaçı siyasi xadimi, iri mülkədar. 1921-1922, 1942-1943, 1946-1947 və 1952-ci illərdə Qəvam İran hökumətinə başçılıq etmişdir. Qəvam 1921 -ci ildə hökumət başçısı olduğu vaxt Gilan və Xorasan əyalətlərində milli azadlıq hərəkatının yatırılmasına başçılıq etmişdir. Qəvamın istər nazir və istərsə də Baş nazir olduğu vaxtlarda onun bütün siyasi fəaliyyəti xalqın azadlıq hərəkatını boğmağa yönəlmiş və İranın iqtisadi, siyasi və hərbi işlərini imperialistlərə, və ilk növbədə ABŞ-a tabe etdirməkdən ibarət olmuşdur.

MÜNDƏRICAT

Ön söz

Müqəddimə

1-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANDIĞI SIYASI, İQTISADI VƏ SOSIAL ŞƏRAIT

1941-ci il avqust ayının 25-dən sonra ölkənin siyasi vəziyyəti

Ölkənin əsas iqtisadi və sosial problemləri.

Azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi və Azərbaycanda yeni siyasi partiyanın yaranması zərurəti

2-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANMASI VƏ XALQ AZADLIQ HƏRƏKATININ QƏLƏBƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) yaranması

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbər siyasi qüvvəyə çevrilməsi

ADF-nin xalq hakimiyyəti uğrunda siyasi və silahlı mübarizəyə rəhbərliyi

3-cü fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN XALQ HAKİMİYYƏTİ TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə rəhbərliyi

Azərbaycan Milli hökumətinin demokratik islahatlar proqramının həyata keçirilməsində ADF-nin rolu

Azərbaycan Xalq hakimiyyətinin mahiyyəti, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə

İran dövlətinin Azərbaycan xalq hakimiyyəti üzərinə hücumu

Nəticə

ƏDƏBİYYAT

1. Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələri müşavirəsinin sənədləri.—Bakı, 1980.
2. Dokumentı mejdunarodnoqo soveşannaya Kommunističeskix i raboçix partii. — M., 1969.
3. *İvanov M. S.* Oçerki istorii İrana. — M., 1952.
4. *İvanov M. S.* Noveşşaya istorii İrana. — M., 1965.
5. *Quliyev Əlövsət.* Cənubi Azərbaycanı milli azadlıq və demokratik hərəkət tarixindən (1941—1946-cı illər). Tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri. 1 buraxılış.—Bakı, 1951.
6. *İbraqimov M.*, O demokratiçeskom dvijenii v Yujnom Azerbabaycane v 1945—1946 qq. — Bakı, 1948.
7. *Mamedov K.* Sozdaniye yujno-azerbaidjanskoqo narodno-demokratiçeskoqo qosudarstva (1945—1946 qq. (nam. dis.)—M., 1950.
8. *Abdullayev (Vilayi) M. Ə.* İran Azərbaycanında milli azadlıq hərəkətində demokratik mətbuatın rolu (1941—1946) (nam. diss.)—Bakı, 1975.
9. *Dğvəlli-Mdmməd Ə. Ə.* Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin təşkili və fəaliyyəti (1945—1946-cı illər). (nam. diss.) — Bakı, 1967.
10. *Dğstgüşadə F. M.* İran Azərbaycanında Milli hökumətin iqtisadi tədbirləri (1945—1946-cı illər). (nam. diss.)—Bakı, 1964.
11. *Mirzəzadə S. Q.* İran Azərbaycanının Milli Məclisi və onun qanunvericilik fəaliyyəti (1945—1946-cı illər). (nam. diss.) —Bakı, 1971.
12. *Dehqan Ə.* Sərzəmine Zərdoşt.—Tehran, 1348.
13. Moçtəhedı M. Reçale Azərbaycan dər əsr məşrutıyyət.—Tehran, 1327.
14. *Moçtəhedı M.* İran və Englis.—Tehran, 1326.
15. *Moçtəhedı M.* Xaterat. Məcəlləye Rahnomaye Ketab.—Tehran, xordad-tir 1349.
16. *Cəvadi Ş.* Təbriz və pıramun.—Təbriz, 1350.
17. *Nurzade Buşəhri İ.* Əsrare nehzəte Cənub.—Tehran, 1325.
18. *Əmidıye Nuri Ə.* Azərbaycane demokrat.—Tehran, 1325.
19. *Omid h.* Tarixe fərhənge Azərbaycan.—Təbriz, 1332.
20. *Fədai-ye Ələvi S. Ə.* Şekeste əhzəbe siyasi dər entexabəte dooreye çəhardəhom...—Tehran, 1325.
21. *Sepide Dəm N.* Moqəddəme bər tarixe rəvabete İran və Urupa dər əvayele qərne müaser. 1330.
22. *Douglas w.* Strange Lands of Friendly People. — N. Y. 1951.
23. *Douglas w.* The Kurdish Republic of 1946. — London, 1963.
24. *Lenczowcki G.* The Middle East in World Affairs. — N. Y. 1962.
25. *Lenczowcki G.* Russia and West in Iran — N. Y. 1949.
26. *Lambton A. K.* Landlord and Peasant in Persia. — London, 1969.
27. *Rossow R. J.* The Battle of Azerbaijan, 1946. — The “Middle East” Journal, Washington, 1956, № 1.
28. *Frye R. N.* Persiaa. — London, 1968.
29. *Sepəhr Zabih.* The Communist Movment in Iran. — Los Angeles, 1966.
30. Setareye Sorx—Viyana, 1309.

31. Mehre İran.—Tehran, 1321.
32. Azərbaycan—Təbriz, 1320—1321 (1941—1942).
33. Sovetsko-İranskiye otnoşeniya v doqovorax, konventsiax i soqlaşeniax. — M., 1946.
34. *Qreçko A. A.* Bitva za Kavkaz. — M., 1969.
35. Cəbhə.—Tehran, 1323—1325.
37. Xavəre No.—Təbriz, 1324.
36. *Rezvani Ə.* Macəraye Azərbaycan.—Ərak, 1325.
38. *Fateh M.* Pəncəh sal nəfte İran.—Tehran, 1335.
39. Şəhbaz.—Tehran, 1323.
40. Ettelaat.—Tehran, 1344.
41. Siyasət.—Tehran, 1321.
42. Mozəffər.—Tehran, 1324.
43. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, fond 5, iş 12.
44. Banke melli-ye İran.—Tehran, 1331.
45. Teqeran, Yalta, Potsdam. — M., 1971.
46. Azərbaycan—Təbriz, 1324—1325..
47. Iran Almanac, 1961. — Teheqap. 1961.
48. Xandəniha.—Tehran, 1346.
49. Ajir.—Tehran, 1324.
50. Ətniçeskie prosesı i sostav naselenia v stranax peredney Azii. — M., 1963.
51. *Humen Ə.* Eqtesade keşavərzi, zəmin, 1 cild,—Tehran, 1341.
52. Donya.—Ştəsfurt, 1339—1353.
53. Bazerqani və Eqtesad. Tehran, 1331.
54. Rəha.—Tehran, 131.
55. *Omid h.* Tarixə Fərhəngə Azərbaycan.—Təbriz, 1332.
56. İrane ma,—Tehran, 1323.
57. Rə'de emruz.—Tehran, 1324.
58. Neda-ye Ədalət.—Tehran, 1324.
59. Məramname, Bərname və nezamnameye hezbe Tudeye İran.— Tehran, 1323.
60. Məsaele hezbi.—Tehran, 1327.
61. *Milov P.* İran.—M., 1953.
62. Məcmueye qəvanin və məsaele mosəvvəbeyə sizdəhomin doreye qanun-qözəri.—Tehran, 1324.
63. *Zahedi Ə.* Sənayee İran bəəd əz cəng,—Tehran, 1324.
64. Vəzifə.—Tehran, 1324.
65. Rəhbər.—Tehran, 1324.
66. Zəfər.—Tehran, 1324.
67. *Davudi M.* Qəvamüssəltənə.—Tehran, 1326.
68. *Dehqan Ə.* Sərzəmine Zərdoşt.—Tehran, 134,.
69. Məramname, Bərname və nezamnameye hezbe Tudeye İran.— Tehran, 1327.
70. Pərvəreş.—Tehran, 1324.

71. *Pesyan N.* Tarixçeye Ferqeye Demokrate Azərbaycan və hezbe Koməle-ye Kordestan.—Tehran, 1327.
72. Bəyannəmə hezbe Demokrat Kordestan.—Mehabad,, 1324.
73. Məramnaməyə Cəbhəyə Azadi İrən. 1324. Bax: Xavəre No.— Təbriz, 11. 1324.
74. Tezhəyə hey'ete acraiyə-ye Komiteyə Mərkəzi hezbe Tudeyə İrən dəər bəreye conbeşe 21 Azər (1324—1325). Azərbaycan, 1352.
75. Qızıl səhifələr.—Təbriz, 1325.
76. *Pişəvəri S. C.* Şəhrivərin on ikisi. 1324—1325.—Təbriz, 1325.
77. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin müraciətnaməsi. Təbriz, 12 şəhrivər 1324.
78. Novruze İrən.—Tehran, 1324.
79. Azadəqan.—Tehran, 1324.
80. Ərəs—Tehran, 1324.
81. Darya. Tehran, 1324.
82. Ettelaat.—Tehran, Onmininci nömrəsi.
83. *Key Ostvan h.* Siyasəte movazene-ye mənfi dəər məclese çəhardəhom-e qanunqozari. 2 c.—Tehran, 1329.
84. Nəcəte İrən.—Tehran, 1324—1325.
85. Zəban.—Tehran, 1324.
86. *Pişəvəri S. C.* İrən Azərbaycanın demokratik hərəkət tarixi. 1 c., 1947.
87. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin məramnaməsi və nizamnaməsi.—Təbriz, 1324.
88. Lelin V. İ. İnciləbçı proletariat və millətlərin öz müqəddəratını tə'yin etməsi hüququ. Əsərlərinin tam külliyyəti, 27-ci cild.—Bakı, 1981.
89. Dəd.—Tehran, 1324.
90. Səpido Siyah.—Tehran, 1346.
91. Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin 6—9 bəhmən 1324-cü il (26—29 yanvar 1946-cı il) tarixli plenumunun sənədləri. Azərbaycan.—Təbriz, 1946.
92. *Lenin V. İ.* İkinci internasionalın iflası. Əsərlərinin tam külliyyəti. 26 c.—Bakı, 1981.
93. *Lenin V.İ.* Marksizm və üsyan. Əsərlərinin tam külliyyəti, 34 c.,—Bakı, 1982.
94. *Pişəvəri S. C.* İrən Azərbaycanının demokratik hərəkət tarixi, 2 c., 1947.
95. *Çeşməzər M. M.* Azərbaycan Demokrat Firqəsi Azərbaycan xalqının silahlı mübarizəsinin təşkilatçısı olmuşdur. Azərbaycan, 7 dekabr, 1955.
96. Mərdəm., Tehran, 1324, 1334.
97. 21- Azər nehzəti (1324—1325) bərədə tezislər. 1349-cu il.
98. Sənədlər məcmuəsi 1324—1325, 1359.
99. Məcmueyə məsəvvəbətə ədvare əvvəl və dovvomə qanun qozariyə məclese şorayə melli.—Tehran, 1318.
100. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının proqramı.—Bakı, 1961.
101. Azad Millət.—Təbriz, 1324—1325.
102. *Lenin V. İ.* Proletariat diktaturası epoxasında iqtisadiyyat və siyasət. Əsərlərinin tam külliyyəti, 39 c.—Bakı, 1983, s. 304.
103. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Mərkəzi Komitəsinin 9—11 xordad 1325-ci il tarixli plenumunun sənədləri. Azərbaycan Təbriz, 2 iyun, 1946.

104. Azərbaycan nümayəndələrinin Tehran hökuməti ilə apardıqları müzakirələr (29 aprel—10 may 1946) barədə e'lamıyyə. Azərbaycan.—Təbriz, 17 may, 1946.
105. Sədaye Mərdom.—Tehran, 1325.
106. İş qanunu. Təbriz, 22 fərvərdin 1325.
107. Məcmue-ye qanun-e kar. Tehran, 1341.
108. *Lenin V. İ.* Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ haqqında. Əsərlərinin tam külliyyatı, 25 c.—Bakı, 1981.
109. *Billuri A. I.* Razvitie realistiçeskoï demokratiçeskoï pozzii v İranskom Azerbaidjane. — Bakı, 1972.
110. *Kendli-Xerisçi Q. A.* Razvitie yujno-azerbaidjanskoi literaturı v 1941—1946 qq., Bakı, 1956.
111. *Lenin V. İ. S. G. Şaumyana.* Əsərlərinin tam külliyyatı. 48 c.—Bakı, 1984.
112. Lenin V. İ. Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər. Əsərlərinin tam külliyyatı. 24 c.—Bakı, 1980.
113. Xosrov Ruzbeh dər dadqah-e nezami. 1340.
114. *Lenin V. İ.* İnqilabi ordu və inqilabi hökumət. Əsərlərinin tam külliyyatı, 10 c.—Bakı, 1977.
115. Vneşniyaya politika Sovetskoqo Soyuzı. — M., 1946.
116. Dövlətin Azərbaycan barədə iblağıyyəsi. B a x: Azərbaycan.—Təbriz, 17 may, 1946.
117. Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərarı. B a x: Azad Millət.—Təbriz, 16 iyun, 1946.
118. Pravda, 1 iyul 1946.
119. Biydari.—Kerman, 1325.
120. Foruqe İran.-Tehran, 1325.
121. *Rusta R.* Tarixçe-ye peydayeş-e sendikahaye İran və vəzayefe ectemai-ye ettehadıyyehaye kargəri. 1344.
122. *Kuhi-ye Kermani h.* Sosializm və İran.—Tehran,, 1325.
123. Mejdunarodnie otnoşenii na Bilijnem i Srednem Vostoke posle ftoroy mirovoy voynı. — M., ,1974.
124. Nameye Rəhbər.—Tehran, 1325.
125. Salname-ye Tude.—Ştasfurt, 1349.
126. *Şamıde A. İ.* Raboçee i profsoyuznoe dvijenie v İrane 1946—1953 qq. — Bakı, 1955.
127. Azərbaycan Əyalət Əncüməni Rəyasət hey'ətinin qərarı. B a x: Azad Millət.—Təbriz, 14 noyabr, 1946.
128. Azadlıq yolunun mübarizləri 1-ci və 2-ci cild. 1341; 1348.
129. *Namvər R.* Yadnameye şahıdan: 1343:
130. Mərdome Adine. (həftəlik qəzet).—Tehran, 1328.